

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені Володимира Даля

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису

ГРИЦЮТА ОКСАНА ФЕДОРІВНА

УДК 37.091.217: 17.022

ДИСЕРТАЦІЯ
ВИХОВАННЯ МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ У ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ
ЛІТНІХ ТАБОРІВ ВІДПОЧИНКУ

13.00.07 – теорія та методика виховання

Галузь знань 01 – Освіта/Педагогіка (011 – Освітні, педагогічні науки)

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук. Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ О. Ф. Грицюта

Науковий керівник:

АЛФІМОВ Валентин Миколайович

доктор педагогічних наук, професор

Київ – 2021

АНОТАЦІЯ

Грицюта О. Ф. Виховання моральних цінностей у підлітків в умовах літніх таборів відпочинку. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.07 – теорія та методика виховання. – Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, Київ, 2021.

Дисертацію присвячено комплексному дослідженню проблеми виховання моральних цінностей підлітків у літніх таборах відпочинку.

З'ясовано, що виховання моральних цінностей було актуальним на різних етапах розвитку людства та виконувало оцінну і регулятивну функції, мотивуючи поведінку та діяльність особистості, допомагаючи їй робити вибір у життєвих ситуаціях та обґрунтовуючи систему світоглядних орієнтацій людини, становлення особистості.

У дослідженні розкрито сутність понять «мораль», «моральні цінності» та «виховання моральних цінностей». З'ясовано, що мораль є складним комплексним утворенням, однією із форм суспільної свідомості, системою уявлень і поглядів, оцінок і норм, які регулюють поведінку людей у різних галузях суспільного життя. Виховання моральних цінностей окреслено як активний цілеспрямований процес формування моральної свідомості, засвоєння моральних цінностей, виховання моральних почуттів, звичок і моральної поведінки, яка й визначатиме цілісність особистості людини. Моральні цінності – те, що людина найбільше цінує у житті, навколишньому світі, людях, матеріальній та духовній культурі.

Подальшого розвитку у дослідженні набули теоретико-прикладні положення щодо виховання моральних цінностей підлітків у літніх таборах відпочинку.

Встановлено, що моральна вихованість підлітків – це особистісне утворення когнітивної, емоційно-ціннісної та поведінкової складових самої

особистості. Когнітивна складова проявляється у розумінні моральних понять, сформованості моральних переконань та рефлексії. Емоційно-ціннісна складова характеризується моральними почуттями та домінантними моральними цінностями. Поведінкова складова свідчить про наявність морального самоконтролю особистості та проявляється у моральних вчинках, основою яких є прагнення зробити добро. Відповідно до цього було виділено когнітивний, емоційно-ціннісний та практичний критерії виховання моральних цінностей підлітків.

З'ясовано, що когнітивний критерій передбачає у підлітків наявність знань про мораль та моральні цінності. Він сприяє виявленню рівня знань про моральні цінності, форм та методів їхнього розвитку. Показниками цього критерію є: 1) знання про моральні цінності; 2) розуміння значущості моральних цінностей у власному житті; 3) наявність програми морального самовиховання.

Розкрито емоційно-ціннісний критерій, який враховує ставлення підлітків до моральних цінностей, їхній прояв у житті літнього табору відпочинку. Його показниками є: 1) інтерес до життя літнього табору відпочинку; 2) бажання брати участь у різноманітних колективних заходах, що відбуваються у літньому таборі відпочинку; 3) переживання за успіх колективних справ.

Окреслено поведінковий критерій, який характеризує спроможність підлітків до здійснення моральних учинків, їх самоаналізу і самооцінки. Показниками поведінкового критерію є: 1) активна участь у житті колективу; 2) ініціативність у проведенні колективних заходів; 3) відповідальність за доручену ланку у проведенні колективних справ.

На основі діагностики встановлено три рівні сформованості моральних цінностей підлітків: високий, середній та низький. Визначено, що високий рівень сформованості моральних цінностей підлітків відображає стан моральної усталеності. Він характеризується ініціативністю підлітків в організації колективних та індивідуальних справ, сильною спрямованістю на

пошук морального ідеалу, системою ціннісних орієнтацій. Особистість із високим ступенем сформованості моральних цінностей відчуває стійку потребу в нових знаннях, прагне глибше пізнати себе, навколишній світ, його вимоги до особистості, прагне їх втілювати у своїй діяльності. Підлітки прагнуть до розширення власної системи моральних цінностей, формують програму самовиховання. Їхня діяльність окреслена мотивами добра, позитивним ставленням до товаришів і дорослих; у колективних справах прагнуть взяти на себе відповідальність.

Розкрито середній рівень сформованості моральних цінностей підлітків, який відображає помірну виразність пізнавальної спрямованості, частково сформовані ціннісні орієнтації. Цей рівень характеризується недостатньо чіткою потребою в поповненні своїх знань про моральні цінності; активність у будь-якій діяльності проявляється під впливом вихователя. У підлітків немає стійкого прагнення до розв'язання моральних ситуацій. Виявлено, що підлітки розуміють необхідність морального самовдосконалення, але ефективність цього процесу залежить від зовнішнього впливу. У них домінує прагнення до дотримання моральних норм поведінки, але це відбувається ситуативно. Особистість не проявляє стійкого прагнення до розширення власної системи моральних цінностей.

Констатовано, що для низького рівня сформованості моральних цінностей підлітків характерні відсутність бажання розвивати діяльність, слабка виразність пізнавальної спрямованості, несформовані ціннісні орієнтації, низький рівень відповідальності, самостійності, участі у справах колективу. У підлітків наявна слабка потреба в самовихованні, відсутній потяг до розширення власної системи моральних цінностей.

Уперше розглянуто особливості процесу виховання моральних цінностей підлітків в умовах тимчасових дитячих колективів, що створюються у літніх таборах відпочинку. Визначено, що літній табір відпочинку як заклад позашкільної діяльності підлітків сприяє формуванню суспільно-громадського досвіду особистості, розвитку, стимулюванню та

реалізації її духовного і творчого потенціалу, пошуку, розвитку і підтримки талантів і обдарувань, залученню до особистісно значущих соціокультурних цінностей, задоволенню потреб у професійному самовизначенні, самостверженні, розвитку психофізичних ресурсів, зміцненню здоров'я, вихованню моральних якостей, формуванню активної життєвої позиції.

Зроблено акцент на тому, що літній табір відпочинку, виконуючи розвивальну, компенсаторну та орієнтаційну функції, сприяє самовихованню й самостверженню підлітків, зміцненню їхнього психічного, духовного, морального, соціального та фізичного здоров'я, організує змістовне дозвілля підлітків, здійснює тимчасову депривацію особистості від звичного соціального оточення, підпорядковуючи її діяльність режиму табору. Літній табір відпочинку охарактеризовано як модель дорослого життя, де моральними цінностями є проголошені принципи, норми, правила поведінки, ідеали та традиції, а їхнє виховання удосконалюється у навчальній, трудовій, ігровій та громадській діяльності, результат виявляється у ставленні вихованців до своїх обов'язків, діяльності, інших людей.

На основі розуміння змісту моральних цінностей, специфіки підліткового віку окреслено педагогічні умови їх виховання у літньому таборі відпочинку: 1) збагачення наявної системи моральних цінностей; 2) поглиблення знань підлітків про моральні цінності як основи їхньої моральної поведінки; 3) готовність педагогів до здійснення виховання моральних цінностей підлітків в умовах літнього табору відпочинку.

Розроблено програму виховання моральних цінностей підлітків в умовах літнього табору відпочинку «РеформІСти», яка стала комплексним засобом реалізації педагогічних умов та передбачила ознайомлення підлітків із моральними цінностями людства, здобуття ними позитивного індивідуального досвіду моральної поведінки, розвиток індивідуальної моральної свідомості і рефлексивних здібностей. На основі трирічного впровадження програми встановлено ефективність її використання в умовах

літнього табору відпочинку із врахуванням незначного терміну перебування у ньому дітей та особливостей організації їхнього життя.

Під час здійснення науково-педагогічного проєкту було удосконалено форми та методи виховання моральних цінностей підлітків. Доведено ефективність форм і методів виховання моральних цінностей підлітків, серед яких: колективні творчі справи, практичне закріплення знань, умінь і навичок (тренування, вправи, показові виступи); гра, метод розв'язання складних моральних ситуацій, тренінги, бесіди, групові консультації.

Констатується, що програма виховання моральних цінностей підлітків та діагностичні методики стали результатом 20-річного досвіду роботи автора у літньому таборі відпочинку та дослідної роботи у 2012–2019 роках. На основі такої діяльності було виявлено необхідність спеціальної підготовки вихователів для роботи з програмою в умовах літнього табору відпочинку. Обґрунтовано зміст навчання вихователів, який охоплював теоретичну (вивчення вікових особливостей підлітків, структури табору, обов'язків наставників, координаторів, керівників гуртків, спортінструкторів та інших членів педагогічного колективу) та практичну (детальне ознайомлення з програмою морального виховання «РеформІСти», опрацювання виховної технології «від серця до серця», вивчення розважальної програми табору, програвання сюжетно-рольових ігор, репетиції сценок, підготовка необхідних матеріалів для зустрічі дітей, аналіз виховних заходів, обговорення літературних текстів, інструктаж із техніки безпеки) частини.

Зроблено акцент на виховній роботі із підлітками-неформалами, оскільки у літньому таборі відпочинку були представники субкультур: паркур, скейтери, фрики, рольовики, селфери та ін.

Доведено вагоме значення моніторингу ефективності педагогічних умов щодо виховання моральних цінностей підлітків в умовах літнього табору відпочинку, який дозволяв зробити висновки про актуальний стан виховної діяльності табору, щоб забезпечити прогнозування її розвитку. Підкреслено, що моніторинг виховної діяльності літнього табору відпочинку

завдяки спостереженню, діагностуванню, аналізу й оцінюванню результатів виховання моральних цінностей підлітків дозволяв оперативно відстежувати динаміку виховного процесу й своєчасно визначати заходи його корекції з врахуванням тимчасового перебування дітей, короткого терміну роботи табору, особливостей роботи тимчасового педагогічного колективу.

Виявлено позитивну динаміку в рівні сформованості моральних цінностей підлітків, що засвідчило ефективність запропонованих педагогічних умов виховання моральних цінностей підлітків у літньому таборі відпочинку. Доведено необхідність залучати моральні цінності у весь спосіб життя та діяльності підлітка у літньому таборі відпочинку з обов'язковим врахуванням попередніх знань про цінності, набутого досвіду моральної поведінки.

Практичне значення одержаних результатів полягає у розробці та перевірці ефективності педагогічних умов виховання моральних цінностей підлітків в умовах літніх таборів відпочинку. Отримані результати можуть бути базою для розробки спецкурсів для студентів вищих навчальних закладів та системи підвищення кваліфікації педагогів з організації виховання підлітків у літніх таборах відпочинку.

Ключові слова: моральні цінності, виховання, моральна поведінка, літній табір відпочинку, підлітки, педагогічні умови, програма виховання моральних цінностей.

ABSTRACT

Hrytsiuta O.F. Education of moral values in the adolescents in the conditions of summer recreation camps. – Qualifying scientific work as the manuscript.

The dissertation for a scientific degree of the candidate of pedagogical sciences in the specialty 13.00.07 - the theory and methods of education. – Volodymyr Dahl East Ukrainian National University, Kyiv, 2021.

The dissertation presents a complex research of the problem of teenagers moral values education in summer camps.

It was found that the moral values education was relevant at different stages of human development and performed evaluative and regulatory functions, motivating the behavior and activities of the person, helping him to make choices in life situations and forming the system of worldviews and development of the personality.

The study reveals the meaning of the concepts "morality", "education of moral values" and "moral values". It was found that morality is a complex formation, a form of social consciousness, a system of ideas and views, assessments and norms that control the behavior of people in various spheres of public life. Education of moral values is outlined as an active purposeful process of formation of moral consciousness, learning of moral values, education of moral feelings, habits and moral behavior, which will determine the entirety of the individual. The most important part of moral education is moral values – what a person values most in life, in the world, in people and in physical and spiritual culture.

Theoretical and applied positions on the moral values education of adolescents in summer recreation camps were further developed in the research.

It is established that the moral education of adolescents is a personal formation of cognitive, emotional, valuable and behavioral components of the personality. The cognitive component is showed in the understanding of moral concepts, the formation of moral beliefs and reflection. The emotional and value component is characterized by moral feelings and dominant moral values. The behavioral component indicates the presence of moral self-control of the individual and is showed in moral actions, the source of which is the desire to do good things. According to this the cognitive, emotional, valuable and practical criteria for moral values education of adolescents were identified.

It has been found that the cognitive criterion presupposes that adolescents have knowledge of morals and moral values. It helps to identify the level of

knowledge about moral values, forms and methods of their development. Indicators of this criterion are: 1) knowledge of moral values; 2) understanding the significance of moral values in one's own life; 3) the presence of a moral self-education program.

The emotional and valuable criterion is revealed, which takes into account the attitude of teenagers to moral values, their activity in the life of a summer recreation camp. Its indicators are: 1) interest in the summer camp life; 2) the desire to participate in various team activities that take place in the summer camp; 3) the worries about the team activities success. It is outlined the behavioral criterion that characterizes the ability of adolescents to do moral acts, to make self-analysis and self-esteem of their acts. Indicators of the behavioral criterion are: 1) active participation in the life of the team; 2) initiative to hold camp events; 3) responsibility for the entrusted part of the camp activities.

The three levels of moral values formation of teenagers on the basis of diagnostics are established: high, middle and low. It is determined that the high level of moral values formation of adolescents shows the state of moral stability. It is characterized by the initiative of adolescents in the organization of collective and individual activities, a strong attention on the search for a moral ideal, a system of valuable orientations. A person with a high degree formation of moral values feels a strong desire to gain new knowledge, to know more about himself, about the world around him and requirements for the person, he/she tries to include all in his/her activity. Adolescents try to expand their own system of moral values, form a program of self-education. Their activity is full of kind motives, positive attitude to friends and adults; in collective activities want to take responsibility.

The middle level of teenagers moral values formation is revealed, which reflects the moderate expressiveness of cognitive orientation, partially formed valuable orientations. This level is characterized by a lack of clear need to gain their knowledge of moral values; the activity in any event is doing under the teacher`s influence. Adolescents do not have a stable desire to solve moral situations. It was found that adolescents understand the need for moral self-

improvement, but the effectiveness of this process depends on external influences. They are eager for desire to keep moral norms of behavior, but it happens occasionally. The person does not show a stable desire to expand their own system of moral values.

It is stated that the low level of moral values formation of adolescents is characterized by the lack of desire to develop activities, weak expressiveness of cognitive orientation, unformed valuable orientations, the low level of responsibility, independence and participation in the team activities. Adolescents show a weak self-education need and lack of desire to expand their own system of moral values.

The peculiarities of the moral values education process of teenagers in the conditions of temporary children's groups created in summer recreation camps are considered for the first time. It is determined that the summer camp as an institution of extra-curricular activities of adolescents helps in the formation of social experience of the person, development, stimulation and realization of his spiritual and creative potential, search, development and support of talents and skills, involvement in personally significant social and cultural values, meeting the needs in self-determination, self-affirmation, development of psychophysical resources, strengthening of health, education of moral qualities, formation of an active life position.

It should be emphasized that the summer recreation camp, performing the developmental, compensatory and orientation functions, helps adolescents in self-education and self-affirmation, strengthening their mental, spiritual, moral, social and physical health, organizes meaningful leisure of adolescents, provides temporary personal deprivation from social environment, adapting personal activities to the camp regime. Summer camp is characterized as a model of adult life, where moral values are: proclaimed principles, norms, rules of behavior, ideals and traditions, and their education is improved by educational, working, playful and social activities, the result is revealed in the attitude of students to their responsibilities, to their activities and other people.

The pedagogical conditions of education in the summer camp based on the understanding of the content of moral values, the specifics of adolescence are outlined: 1) enrichment of the existing system of moral values; 2) deepening of adolescents' knowledge about moral values as the basis of their moral behavior; 3) the readiness of teachers to educate the moral values of adolescents in the summer camp.

It is developed the program of moral values education of teenagers in the conditions of summer camp "ReformISty", which became the complex way of pedagogical conditions realization and provided acquaintance of teenagers with moral values of mankind, getting of positive individual experience of moral behavior, developing of individual moral consciousness and reflexive abilities. The efficiency of the program use, based on the three-year implementation of the program in the conditions of a summer recreation camp has been established, taking into account the short period of children staying in the camp and the peculiarities of their lives organization.

There were improved forms and methods of moral values educating of adolescents, during the implementation of the scientific and pedagogical project. The effectiveness of forms and methods of educating the moral values of adolescents are proved, including: collective creative work, practical consolidation of knowledge, skills and abilities (training, exercises, presentations); game, method of solving difficult moral situations, trainings, conversations, group consultations.

It is stated that the program of moral values education of adolescents and diagnostic techniques were the results of 20 years of the author experience in the summer recreation camp and research work in 2012-2019. Based on this activity, the importance of special educators training to work with the program under the conditions of summer camp was revealed. The content of educators' training was proved, which included theoretical (study of teenagers age peculiarities, camp structure, responsibilities of mentors, coordinators, club leaders, sports instructors and other members of the teaching staff) and practical (detailed acquaintance with the program of moral education "ReformISty", development of educational

technology "From heart to heart", studying the entertainment program of the camp, playing story-based role-playing games, rehearsals of plays, preparation of essential materials for children's meetings, analysis of educational activities, discussion of literary texts, instructions in safety precautions) parts.

The special attention is paid to the educational work with informal adolescents, because there were representatives of subcultures in the summer recreation camp: traceurs, skaters, freaks, cosplayers, skaters, selfie makers, etc.

It is proved the importance of monitoring the effectiveness of pedagogical conditions for the moral values education of adolescents in the summer camp, which allowed to make conclusions about the current state of the camp educational activities and to ensure its future development. It is emphasized that the monitoring of educational activities of summer recreation camp by observing, diagnosing, analyzing and evaluating the results of moral values education of adolescents allowed to monitor quickly the dynamics of the educational process and identified its correction measures on time, taking into account temporary stay of children, short term of camp work, work features of temporary camp pedagogical staff.

The positive dynamics in the level of formation of moral values of teenagers is revealed, which proved the effectiveness of the proposed pedagogical conditions of moral values education of teenagers in the summer recreation camp. The need to involve moral values in the whole way of life and activity of a teenager in a summer camp with the special consideration of previous knowledge about values and the acquired experience of moral behavior has been proved.

The practical significance of the received results is to develop and test the effectiveness of pedagogical conditions for the moral values education of adolescents in the conditions of summer recreation camps. The research results can be the basis for the development of special courses for students of higher education establishments and for the system of teachers' professional development in the organization of adolescents' education in summer recreation camps.

Key words: moral values, education, moral behavior, summer camp, teenagers, pedagogical conditions, program of moral values education.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, у яких опубліковано основні наукові результати дослідження

Статті у наукових фахових виданнях

(зокрема ті, які індексуються в науково-метричних базах)

1. Грицюта О. Ф. Важливість закладів відпочинку християнської орієнтації для розвитку особистості підлітка. *Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти: Збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Випуск 8 (51). Рівне: РДГУ, 2014. С. 38–42.*

2. Грицюта О. Ф., Остапчук М. В. Вплив християнських цінностей на самовизначення особистості в підлітковому віці. *Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти: Збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Випуск 11 (54). Рівне: РДГУ, 2015. С. 194–197. (80/20 %).*

3. Грицюта О. Ф. Духовне начало як запорука морального розвитку особистості. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика: Збірник наукових праць. Випуск 6 (81). Сєверодонецьк, 2017. С. 65–74.*

4. Грицюта О. Програма формування моральних цінностей у підлітків в умовах літніх таборів відпочинку. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика: Збірник наукових праць. Випуск 5 (98). Сєверодонецьк, 2020. С. 50–62.*

5. Алфімов В., Грицюта О. Форми та методи реалізації програми виховання моральних цінностей у підлітків в умовах літніх таборів відпочинку. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика: Збірник наукових праць. Випуск 6 (99). Сєверодонецьк, 2020. С. 5–19. (50/50 %).*

Стаття у зарубіжному науковому виданні

6. Грицюта О. Ф. Шляхи запобігання професійного вигорання соціальних працівників. *Problems and perspectives in European education development: Proceedings of the international scientific and practical conference. Prague Institute for Qualification Enhancement. Prague, 2016. С. 168–169.*

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

7. Грицюта О. Ф. Влияние христианских лагерей на формирование личностного потенциала ребенка. *Творча спадщина А. С. Макаренка в контексті інноваційного розвитку освіти XXI століття: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (11–12 березня 2013 року, м. Суми). Суми: СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2013. С. 144–147.*

8. Грицюта О. Ф. Формування моральних цінностей підлітків в інформаційному просторі. *Матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції студентів та молодих науковців «Наука, освіта, суспільство очима молодих».* Частина 2. Природничо-математичний, суспільно-гуманітарний та економічний напрями (15 травня 2014 року). Рівне, 2014. С. 189–190.

9. Грицюта О. Ф. Можливості запобігання професійному вигоранню педагогів. *Вісник студентського наукового товариства «ВАТРА»: Збірник тез доповідей за матеріалами VI Всеукраїнської науково-практичної конференції «Актуальні проблеми ефективного соціально-економічного розвитку України: пошук молодих».* Збірник 6. Вип.41. Вінниця: Видавничо-редакційний відділ ВТЕІ КНТЕУ, 2017. С. 73–76.

10. Грицюта О. Ф. Вплив пандемії COVID-19 на психологічний стан людини. *Людина і суспільство: Економічний та соціокультурний розвиток.* Збірник матеріалів VIII Всеукраїнської заочної науково-практичної конференції. Рівне, 2020. С. 115–119.

11. Шаблюк А. І. Грицюта О. Ф. Волонтерська діяльність в Україні та її вплив на вирішення актуальних соціальних проблем. *Людина і суспільство: Економічний та соціокультурний розвиток*. Збірник матеріалів VIII Всеукраїнської заочної науково-практичної конференції. Рівне, 2020. С. 75–80.

Наукові праці, що додатково висвітлюють результати дисертації

Методичне видання

12. Грицюта О. Ф. Методичні рекомендації з виховання моральних цінностей у підлітків в умовах літніх таборів відпочинку. Рівне: Рівненський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти, 2021. 92 с.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	17
РОЗДІЛ 1. Теоретичні засади виховання моральних цінностей у підлітків в умовах літніх таборів відпочинку.....	24
1.1. Проблема виховання моральних цінностей підлітків у педагогічній теорії.....	24
1.2. Рівні, критерії та показники сформованості моральних цінностей підлітків.....	39
1.3. Аналіз практики виховання моральних цінностей підлітків....	63
Висновки до розділу 1.....	88
РОЗДІЛ 2. Педагогічні умови виховання моральних цінностей підлітків у літніх таборах відпочинку.....	94
2.1. Теоретичне обґрунтування педагогічних умов	94
2.2. Впровадження педагогічних умов.....	104
2.3. Оцінка ефективності педагогічних умов.....	177
Висновки до розділу 2.....	193
ВИСНОВКИ.....	197
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	203
ДОДАТКИ.....	222

ВСТУП

Актуальність теми. На сучасному етапі духовно-морального розвитку українського суспільства відбувається стрімка зміна цінностей, яка зумовлена суспільно-політичними, економічними, екологічними та духовно-релігійними трансформаціями в Україні й світі. У багатьох людей, і зокрема підлітків, утверджується пріоритет матеріальних вартостей, інформаційної вседозволеності, антиморальної культури, нав'язаної їй засобами масової інформації. Не випадково вчені стверджують, що сьогодні відбувається активний цілеспрямований процес насадження їм штампів вульгарної поведінки, примітивного мислення і мовлення; часто серед підлітків проявляються невизнання суспільних і родинних обов'язків, ігнорування значущості загальнолюдських чеснот, цінності життя тощо (Г. Шевченко). Усе це вимагає посилення морального виховання цієї категорії дітей, яке має активно відбуватися у всіх освітянських ланках, зокрема й у позашкільних виховних закладах.

Серед таких виховних закладів важливе місце посідають літні табори відпочинку. Ці табори здатні створювати комфортні умови для відпочинку й оздоровлення підлітків, сприяють їхньому самовихованню й самоствердженню, залучають до творчої діяльності. Водночас дослідники, які присвятили свої праці виховному потенціалу літніх таборів відпочинку (В. Бутенко, Л. Ваховський, О. Газман, Є. Коваленко, В. Матвеев, В. Оржеховська, В. Пимова, Л. Пундик, І. Стражникова, Н. Трофимюк, С. Харченко та ін.) зазначають, що ефективність цих закладів дозвілля залежить від задоволення потреб підлітків у культурному дозвіллі, добровільності залучення їх до різноманітної діяльності, опори на духовно-моральні принципи, норми, правила поведінки, ідеали та традиції. Ці та інші вчені також зазначають, що попри доволі короткий термін перебування підлітків у таборах відпочинку, ці заклади мають величезні можливості не лише для творчого самовираження, самовдосконалення та самореалізації

підлітків у численних виховних заходах, а й для удосконалення духовно-моральної сфери особистості, зокрема формування їхніх моральних цінностей.

Аналіз стану наукової розробки проблеми виховання моральних цінностей підлітків в умовах літніх таборів відпочинку виявив, що поряд із певними успіхами її рішення в цілому досягнутий рівень не можна вважати задовільним. Назріла необхідність у розробці теоретичних положень про сутність, зміст, критерії, педагогічні умови, які б забезпечували виховання у підлітків моральних цінностей у літніх таборах.

Актуальність зазначеної проблеми також посилюється виявленими в процесі дослідження суперечностями між:

- потребами суспільства у дітях, які мають соціально корисні моральні цінності, та відсутністю цілеспрямованого виховання їх у літніх таборах відпочинку;
- потенційними можливостями літнього табору відпочинку у вихованні моральних цінностей підлітків та недостатньою розробкою інноваційних педагогічних технологій виховання цих цінностей;
- необхідністю здійснювати виховання моральних цінностей підлітків у літньому таборі відпочинку і недостатньою готовністю педагогічних працівників до її реалізації.

Отже, актуальність проблеми, її недостатня теоретична і практична розробленість та виявлені суперечності й зумовили вибір теми дисертаційного дослідження **«Виховання моральних цінностей у підлітків в умовах літніх таборів відпочинку»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана у Східноукраїнському національному університеті імені Володимира Даля у межах комплексної теми «Духовний розвиток особистості: методологія, теорія і практика», що розробляється кафедрою педагогіки, кафедрою ЮНЕСКО та Науково-дослідним інститутом

духовного розвитку людини Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (№ держреєстрації 0105U000264).

Тема дисертації затверджена Вченою радою Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (протокол №5 від 26.03.2015 р.).

Мета дослідження полягає в теоретичному обґрунтуванні та перевірці ефективності педагогічних умов виховання моральних цінностей підлітків в умовах літніх таборів відпочинку.

Для досягнення мети дослідження визначено такі **завдання**:

- проаналізувати проблему виховання моральних цінностей підлітків у педагогічній теорії;
- розробити критерії, показники та рівні сформованості моральних цінностей підлітків;
- визначити роль і місце літніх таборів відпочинку в системі виховання моральних цінностей підлітків;
- теоретично обґрунтувати та перевірити ефективність педагогічних умов виховання моральних цінностей підлітків в умовах літніх таборів відпочинку.

Об'єктом дослідження є процес виховання моральних цінностей підлітків.

Предмет дослідження становлять педагогічні умови виховання моральних цінностей підлітків у літніх таборах відпочинку.

Для реалізації поставлених завдань було використано такі **методи дослідження**: *теоретичні* – аналіз філософської, соціологічної та психолого-педагогічної літератури, синтез, систематизація, порівняння, класифікація, узагальнення теоретичних та емпіричних даних для з'ясування стану теоретичного осмислення проблеми виховання моральних цінностей підлітків та розробки педагогічних умов ефективності їх виховання у літніх таборах відпочинку; *емпіричні*: педагогічне спостереження, анкетування, тестування, інтерв'ювання, бесіда, вивчення й узагальнення педагогічного

досвіду для діагностики ступеня сформованості моральних цінностей підлітків.

Організація та база дослідження. Дослідження відбувалося на базі позаміського дитячого комплексу оздоровлення та відпочинку «Сонячний», смт Лазуре Херсонської обл. В експерименті взяли участь 288 підлітків упродовж 2012–2019 років. Дослідження охоплювало три етапи.

На *першому етапі* (2012–2013 рр.) було з'ясовано стан розробки проблеми виховання моральних цінностей; опрацьовано базовий понятійний апарат дослідження, обґрунтовано теоретико-методологічні засади; розроблено програму дослідження та здійснено первинний аналіз практики виховання моральних цінностей підлітків у літніх таборах відпочинку.

На *другому етапі* (2014–2015 рр.) розширено джерельну базу дослідження, систематизовано фактологічний матеріал, розроблено концепцію програми виховання моральних цінностей підлітків в умовах літніх таборів, визначено умови, критерії та показники її ефективності.

На *третьому етапі* (2016–2019 рр.) упроваджено й апробовано програму, зміст, форми та методи виховання моральних цінностей підлітків у літньому таборі відпочинку, перевірено їхню ефективність, здійснено систематизацію та узагальнення отриманих результатів, оформлено текст дисертації.

Реалізація педагогічних умов виховання моральних цінностей підлітків у практику літніх таборів відпочинку мало три повторності: 2017 р., 2018 р. та 2019 р. Педагогічні умови було впроваджено у роботу 32-х літніх таборів відпочинку.

Наукова новизна одержаних результатів дисертаційного дослідження полягає в тому, що:

- *вперше* розглянуто особливості процесу виховання моральних цінностей підлітків в умовах тимчасових дитячих колективів, що створюються у літніх таборах відпочинку, обґрунтовано і впроваджено педагогічні умови виховання моральних цінностей підлітків в умовах літніх

таборів відпочинку, які підвищують ступінь сформованості моральних цінностей підлітків, розширюють їхні моральні уявлення, поглиблюють досвід моральної поведінки;

- *вперше розроблено, апробовано, впроваджено педагогічну програму «РеформІСти» з виховання моральних цінностей підлітків в умовах літніх таборів відпочинку, яка враховує незначний термін перебування у ньому дітей, та доведено її ефективність;*

- *удосконалено форми та методи виховання моральних цінностей підлітків;*

- *подальшого розвитку набули теоретико-прикладні положення щодо виховання моральних цінностей підлітків у літніх таборах відпочинку.*

Практичне значення одержаних результатів полягає у розробці та перевірці ефективності педагогічних умов виховання моральних цінностей підлітків в умовах літніх таборів відпочинку. Отримані результати можуть бути базою для розробки спецкурсів для студентів вищих навчальних закладів та системи підвищення кваліфікації педагогів з організації виховання підлітків у літніх таборах відпочинку. Авторка розробила та впровадила комплекс методичних рекомендацій з виховання моральних цінностей підлітків в умовах літніх таборів відпочинку.

Результати дослідження впроваджені в навчально-виховний процес Рівненського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти (довідка № 01-12/174 від 10.03.2021 р.), Рівненського державного гуманітарного університету (довідка № 01-12/17 від 02.03.2021 р.), у виховну роботу позаміського дитячого комплексу оздоровлення та відпочинку «Сонячний», смт Лазуре Херсонської обл. (довідка № 201 від 18.08.2020 р.), дитячого санаторно-оздоровчого центру «Електронік-Рівне» Рівненської обл. (довідка № 27 від 30 серпня 2020 р.), ТОВ «Позаміський дитячий заклад оздоровлення та відпочинку «Іскорка» м. Святогірськ Донецької обл. (довідка № 164, від 24.08.2020 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійно виконаним дослідженням. У статті «Вплив християнських цінностей на самовизначення особистості в підлітковому віці» (у співавторстві з М. В. Остапчуком) авторка запропонувала ідею дослідження, технологію спостереження діяльності педагогічного колективу та висновки; у статті «Форми та методи реалізації програми виховання моральних цінностей у підлітків в умовах літніх таборів відпочинку» (у співавторстві з В. М. Алфімовим) дисертантка здійснила збір матеріалу, систематизацію та опис форм і методів виховання моральних цінностей підлітків; у статті «Волонтерська діяльність в Україні та її вплив на вирішення актуальних соціальних проблем» (у співавторстві із А. І. Шаблюк) О. Грицюта здійснила аналіз зібраного матеріалу та окреслила висновки.

Апробація результатів дисертації. Основні концептуальні положення, теоретичні висновки й емпіричні узагальнення було висвітлено й обговорено на:

- *міжнародних науково-практичних конференціях:* «Наука, освіта, суспільство очима молодих», секція «Молодий педагог» (Рівне, 2014 р.); «Вплив травматичної стресової ситуації на сім'ю та дітей» (Рівне, 2015 р.), «В мережі! Підключений чи залежний?» (Вюрцбург, Німеччина, 2019 р.), «Скарбниця таємниць» (Рівне, 2017 р.), «Актуалізація освіти: засоби, методи, стратегія» (Чернігів, 2015 р.); «Творча спадщина А. С. Макаренка в контексті інноваційного розвитку освіти ХХІ століття» (Суми, 2013 р.);

- *всеукраїнських конференціях:* «Людина і суспільство: економічний та соціокультурний розвиток» (Рівне, 2014 р.), «Дитина в травматичних подіях. Практичний досвід: здобутки та помилки» (Львів, 2015 р.), «Психологічна допомога школярам із проявами агресії» (Рівне, 2015 р.), «Становлення і розвиток людини як суб'єкта власного життя» (Рівне, 2016 р.), «Людина і суспільство: економічний та соціокультурний розвиток», секція «Теорія та практика соціальної роботи» і «Психологічні аспекти розвитку особистості в умовах суспільних трансформацій» (Рівне, 2017 р.), «Становлення особистості майбутнього сім'янина у сучасному освітньому

просторі» (Рівне, 2018 р.), «Аксіологічний світогляд людини» (Рівне, 2018 р.); «Людина і суспільство: економічний та соціокультурний розвиток», секція «Психологічні аспекти розвитку особистості в умовах суспільних трансформацій» (Рівне, 2020 р.);

- *науково-практичних семінарах*: «Принципи духовності як підстава реформування українського суспільства» (Рівне, 2016 р.); семінар методистів закладів позашкільної освіти «Ефективний освітній простір сучасного закладу позашкільної освіти: нові виклики і сучасні рішення» (Рівне, 2019 р.); семінар-практикум для практичних психологів «Типологія особистості ДІСК» (Рівне, 2019 р.), науково-практичний семінар для практичних психологів та соціальних педагогів закладів освіти області з теми «Організаційно-методичні засади та принципи діяльності працівника психологічної служби» (Рівне, 2019 р.), інтерактивний онлайн семінар-практикум для практичних психологів і соціальних педагогів «Повноцінне життя в сучасних реаліях: активізуємо внутрішні ресурси» (28 травня 2020 р.).

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження висвітлено у 12 публікаціях, з яких 5 статей опубліковано у виданнях, що є фаховими у галузі педагогіки (зокрема тих, що індексуються в наукометричних базах), 1 стаття – в міжнародному періодичному виданні, 5 – у збірниках наукових праць та матеріалів конференцій, 1 – методичне видання.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел (199 найменувань, із них 62 іноземними мовами), 9 додатків на 39 сторінках. Робота містить 3 таблиці. Загальний обсяг дисертації – 260 сторінок, основний зміст викладено на 186 сторінках.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИХОВАННЯ
МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ
У ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ ЛІТНІХ ТАБОРІВ ВІДПОЧИНКУ

1.1. Проблема виховання моральних цінностей підлітків у педагогічній теорії

Розкриваючи ретроспективу надбань педагогічної науки у вивченні проблеми виховання моральних цінностей підлітків, зазначимо, що вчені, розуміючи роль цих цінностей у житті суспільства і кожного його члена, завжди наголошували, що моральний розвиток людини у будь-якому віці є одним із глобальних педагогічних завдань. Це яскраво доводить аналіз наукових праць педагогів минулого та сучасних вчених. К. Ушинський, С. Русова, І. Огієнко та інші неодноразово вказували на необхідність організовувати виховання молодого покоління так, щоб воно чітко розуміло сенс свого життя, усвідомлювало власну неповторність, відповідало за вчинене, було готове до боротьби зі злом заради добра.

Наприклад, І. Огієнко, відомий український вчений, педагог і релігійний діяч, найвищим проявом моральності вважав совість і чесність. У своїй трикомпонентній моделі виховання моральних цінностей він підкреслював, що педагогічний процес має спиратися на триєдність духу, душі і тіла, створених за подобою Бога [109].

На велику роль християнських цінностей у житті високоморальної людини також вказували Г. Сковорода, Леся Українка, І. Франко, М. Коцюбинський, В. Винниченко, які стверджували, що пізнання світу залежить від пізнання і прийняття себе, а отже, й морально-етичних засад – мудрості, добра, честі, справедливості та інших чеснот. Людина, за Г. Сковородою, досягає щастя тоді, коли відповідає задуму природи, творця.

Основним завданням морального виховання він вважав необхідність навчити «бути вдячним природі за те, яким нас породила, а не намагатися відповідати очікуванням інших людей». Г. Сковорода переживав за те, щоб «блиск золота не затьмарив світла зірок», щоб душа до кінця життя була «як чистий кришталю», щоб матеріальне не затьмарило духовну сутність людини, сенсу її життя [145; 146].

На формуванні у дитини моральних відчуттів, моральної свідомості, моральної поведінки неодноразово наголошувала С. Русова, підкреслюючи, що це має відбуватися у цілісному процесі передавання моральних заповітів молодому поколінню від попередників. Вона вказувала, що дитина шукає ідеал, вивчаючи і використовуючи культурний досвід народу, який проявляється у мові, народній творчості, традиціях, звичаях, культурному досвіді кожної сім'ї, родини, бо саме у ній закладаються і проявляються моральні цінності, а вибір цінностей залежить від внутрішнього світу та ідеалів батьків. На це також указував К. Ушинський, педагогічна система якого сформувалася під впливом української народної ідеології та етнічної педагогіки. Він писав, що «виховання, створене самим народом, має ту виховну силу, якої немає в найкращих системах...» [169, с. 100].

На думку С. Русової, ідеальна людина – це людина вдячна, уважна, доступна, віддана, співчутлива, турботлива, впевнена, чуйна, послідовна, задоволена насущним, здатна співпрацювати, смілива, творча, рішуча, шаноблива, надійна, тверда, наполеглива, прониклива, передбачлива, продуктивна, неупереджена, справедлива, вірна, безстрашна, гнучка, дружелюбна, щедра, привітна, чесна, смиренна, здатна радіти, добра, лояльна, лагідна, милосердна, спостережлива, оптимістична, терпелива, миролюбна, наполеглива, переконлива, розсудлива, пунктуальна, цілеспрямована, винахідлива, ввічлива, відповідальна, обережна, відверта, тактовна, стримана, добросовісна, бережлива, терпляча, правдива, добросовісна, здатна володіти собою [138]. Г. Ващенко [32] також

підкреслював, що людина має бути духовною, а виховання духовності – це основне завдання всієї педагогічної науки і практики.

Видатний український педагог В. Сухомлинський в основу свого визнаного світовим педагогічним співтовариством досвіду також поклав ідею формування високодуховної дитини, розвивання у ній моральних цінностей, збагачення досвіду моральної поведінки. Виховною стратегією В. Сухомлинського є глобальна антиномія (протилежність) «навколишній світ – людина» [151]. Пізнання для В. Сухомлинського – це насамперед опанування цінностями, матеріальними і духовними скарбами, набутими людством. Особливо педагог виокремлює ставлення до розуміння світу: відповідальність перед рукотворним і мислетворним світом людини, матеріальними та духовними цінностями людства, що передбачає наявність глибинної рефлексії. В. Сухомлинський вважав, що рефлексія як мислення щодо самого себе спрямовується переважно на емоційну сферу особистості, на відповідні риси, установки. Український педагог зауважував, що відповідальність підлітка без самовідповідальності неможлива. «Якщо вам вдалося досягти того, що дитині наодинці з собою стає соромно, соромно перед собою за свій осудливий учинок, якщо дитина прагне стати кращою, ніж вона є, якщо в її свідомості не тільки живе, але і стає власним переконанням уявлення про те, що краще і що гірше, то це означає, що ви бачите наслідки своєї виховної роботи» [154, с. 303–304]. У зв'язку з цим В. Сухомлинський вводить поняття «побачити самого себе», що дозволяє зрозуміти, емоційно пережити й оцінити самого себе. Це особистісне утворення має бути сформоване у дитинстві. Якщо цього не сталося, то у підлітковому віці особистість самоізолюється, бо не здатна робити добро іншим, соціуму загалом.

Також В. Сухомлинський характеризував суперечливість характеру підлітків і вказував на подвійності, протилежності ідеалів [151]. Ця суперечність виявляється у тому, що підліток проявляє непримиренність до зла, неправди, готовність навіть боротися з найменшим відхиленням від

істини, прагне до ідеалу, але не вміє розібратися у складних явищах життя, вороже ставиться до повчань і моральних настанов. Суперечливими полюсами у діяльності підлітка є й такі:

- глибока необхідність у допомозі і пораді – небажання звернутися до старшого,
- велика кількість бажань – обмеженість можливостей, досвіду, сил для їх здійснення,
- показне заперечення авторитетів, захоплення ідеальним – сумнів у існуванні його у житті,
- зневага до індивідуалізму, егоїзму – чутливе самолюбство,
- бажання багато знати, переживання радості інтелектуальної праці – поверхнєве ставлення до навчання, до повсякденних занять,
- романтичне захоплення – моральне неуцтво, грубі витівки,
- милування красою – іронічне ставлення до неї,
- бажання самоствердитися – невміння це зробити [8].

Як ніхто інший, В. Сухомлинський глибоко розумів духовний світ підлітка, піклувався про те, щоб його вихованці відчували співчуття, каяття совісті, занепокоєння й турботу про добро й радість інших. Вважав, що абетка емоційної культури є одночасно абеткою моральної шляхетності, без якої неможливі дружба, щастя, братерство, відданість ідеалам, непримиренність до зла. Основними умовами морального розвитку особистості він вважав уміння педагога орієнтуватися на живий ідеал, уміння бачити, цінувати, берегти в підліткові головне, визначальне, спонукання його до високоморальних учинків, виховання почуття людяності, одухотворення такою працею, що відповідає духовним інтересам і запитам [151, с. 17–19]. Виховання моральних цінностей підлітків у В. Сухомлинського відбувалося за допомогою переконання, практичного привчання, дисциплінування, поваги і вимоги, довіри і наказу, праці як творчій діяльності, спонуканню до активного виявлення думки й почуття [153, с. 26].

Слід зазначити, що українські науковці перебувають у постійному пошуку науково обґрунтованих рекомендацій щодо виховання моральних цінностей у молодого покоління. У цій галузі широко відомі праці видатного вітчизняного психолога І. Беха, який розробив інноваційні виховні технології, спрямовані на духовне зростання школяра [12; 15]. Він пропонує створювати такі виховні ситуації, в яких стосунки з дітьми базуються на врахуванні їхньої гідності і права бути особистістю [8; 18]. Вибір виховних впливів має стимулювати прийняття дитиною самостійного морального рішення [13; 14], а це дає задоволення як певну самовинагороду за здійснене. І. Бех створив оригінальну теорію свідомого привласнення особистістю суспільно значущих моральних цінностей. Під його керівництвом сформовано наукову школу, яка втілює ідеї цілеспрямованого створення виховних ситуацій, що сприяють моральному розвитку особистості. Ця ідея розкрита в «Концепції виховання особистості», за якою працює більшість загальноосвітніх навчальних закладів України. Під його провідом створено Національну програму виховання дітей та учнівської молоді України, затверджену 18 серпня 2004 р. колегією Міністерства освіти і науки України. І. Бех став співавтором Програми патріотичного виховання дітей та учнівської молоді та програми «Нова українська школа у поступі до цінностей».

Український дослідник О. Вишневський формулює таку систему значущості українського виховання, як «Кодекс цінностей», в якому докладно розглядає та аналізує виховні цінності. Щоб повернути Вищі Ідеали, О. Вишневський обстоює можливість вивчення за згодою батьків основ релігії або історію релігії у факультативному курсі [36].

Моральні цінності, на думку відомого українського педагога Г. Шевченко, є значущими для творення духовної складової людини. Вчена наголошує на тому, що від розвитку таких чеснот, як відповідальність, віра в справедливість, людська гідність тощо залежить навіть духовна безпека суспільства [187]. Члени численної наукової школи Г. Шевченко (понад 100

кандидатських і 24 докторських дисертації) різнобічно вивчали проблематику методології, теорії та практики духовного розвитку учнівської молоді. На основі діяльності наукової школи Г. Шевченко створено інститут «Інститут духовного розвитку людини», серед провідних напрямів дослідження якого є: розвиток ціннісно-сміслової сфери особистості (шкільної і студентської молоді); духовно-культурні цінності виховання та освіти; проєктування творчого розвитку особистості; духовні основи здорового способу життя та культури здоров'язбереження.

Проблемам виховання молоді також присвячені роботи М. Євтуха та Т. Тхоржевської [56; 167]. На їхню думку, є необхідність залучення молоді до релігійних цінностей. Роблячи аналіз освітніх і виховних програм різних країн, учені підкреслюють позитивний вплив викладання релігії на моральне здоров'я учнів. На думку М. Євтуха, прагнення людини до життя за Божими законами повинно стати її власним надбанням, йти зсередини [57]. Такої самої думки дотримується також О. Сухомлинська, яка вважає, що духовне виховання молоді «має здійснюватися на основі християнських цінностей, спиратися на еволюційно-синергетичний підхід, який, ґрунтуючись на ідеях історичного нелінійного розвитку цінностей і їх понятійного апарату через синтез та інтеграцію своїх складових (літературу, мистецтво, музику, живопис тощо), сприятиме широкому розумінню моралі, моральності, духовності та розуміння і позитивному ставленню до єдності, багатоманітності й невичерпності світу» [149, с. 15].

Педагоги та психологи дійшли висновку, що ефективність виховання моральних цінностей особистості збільшується завдяки таким методологічним підходам:

- Аксіологічний (ціннісний) підхід (І. Бех, К. Чорна [35], Г. Васянович, П. Ігнатенко та ін.). Цей підхід, на думку вчених, дозволяє здійснювати процес засвоєння цінностей через їх усвідомлення, переживання, практичне застосування у повсякденному житті.

- Антропологічний підхід (Ш. Амонашвілі [4], Б. Бім-Бад [19] та ін.), за яким людина постає творцем, а її виховання є природним процесом, що врешті-решт призводить до розвитку її талантів, даних їй природою.
- Гуманістичний підхід (Ш. Амонашвілі, В. Сухомлинський [152] та ін.) передбачає наближення ціннісних орієнтацій особистості до людських рис, властивостей, почуттів, як-от: патріотизм, моральність, працелюбність тощо.

Для нашого дослідження також особливе значення мають диференційований, полісуб'єктний, діяльнісний, особистісний підходи. Не розкриваючи їхню сутність (це в науці зроблено всебічно), зазначимо, що виховання моральних цінностей підлітків, врахування їхніх вікових особливостей, зважання на їхній актуальний життєвий досвід тощо, не можуть ефективно відбуватися без розуміння специфіки їхньої діяльності, їхнього прагнення до саморозвитку, до ідеалу, зокрема і морального. Звичайно, не слід ігнорувати інші підходи, бо тільки комплексне використання їх дозволяє розглянути проблему виховання моральних цінностей всебічно і цілісно.

Цінними для дослідження теми дисертації виявилися напрацювання І. Бега, який стверджує, що мораль (лат. *moralis* – «моральний») – одна із форм суспільної свідомості, система уявлень і поглядів, оцінок і норм, котрі регулюють поведінку людей. Мораль, на думку І. Бега, виховується, а не передається спадково, однак природні передумови щодо морального зростання у людей різні. І. Бех зауважує, «...що виховання є загальною формотворчою основою морально-духовного розвитку особистості, і саме воно визначає його соціальну якість: здійснюватиметься цей розвиток на полюсі добра чи зла» [9, с. 31]. З огляду на вище наведену думку науковця вважаємо, що батьки виховують своїх дітей щосекундно власними діями і вчинками, власним прикладом, створюючи умови для копіювання і наслідування своєї поведінки, а в подальшому особистість уже наслідує себе.

На думку І. Беха, виховання є багатовекторним процесом, що залежить від факторів суб'єктивних (особистісні риси педагогів, рівень їхньої педагогічної майстерності, психологічні особливості та ціннісні орієнтації учасників виховного процесу) та об'єктивних (соціально-історичні особливості, культурні традиції країни, запроваджена в ній система освіти). Критеріями вихованості людини є ступінь і повнота оволодіння загальнолюдськими й національними гуманістичними морально-духовними цінностями, що становлять основу відповідних учинків, рівень та ієрархія якостей особистості, набутих нею у процесі виховання [13, с. 124–136]. Моральна вихованість має теоретичну (уявлення про моральні ідеали, знання про норми та правила, моральні почуття тощо) та практичну (поведінкова діяльність особистості) складові. Однак, як зауважує І. Бех [9, с. 5], жити у високій моралі сьогодні, у час глибокої кризи, досить складно, бо виходом із неї є докорінна зміна особистості. Тому доречним є виховання наставниками у підлітків віри в істину, добро, справедливість і переконання, що удосконалення людства зумовлене розвитком моральності у кожному з нас.

Згідно з думкою Д. Соммерса, високий рівень розвитку духовного вказує на наявність великої кількості вимог, що людина ставить до себе, на високий рівень вольового самоконтролю. «Високий духовний рівень завжди відповідає високому моральному й еволюційному рівню», – зауважував Д. Соммерс [132, с. 34]. Лише одиниці готові взяти відповідальність за власне самовдосконалення. «Скромне й активне життя – це хороша основа для розвитку моралі» – підсумовує він [147, с. 39]. Більшість здатна лише висловлювати свої вимоги, скарги, а всі спроби прищепити їй мораль, що не пов'язана зі свідомістю і має характер рекомендацій, неефективні. Слабкий вольовий контроль більшості вказує на нездатність до самооцінки, сприяє відразу до усіх вольових зусиль, відсутності розуміння, «...що без труднощів не буває ні розвитку, ні самореалізації» [147, с. 40].

Моральність, як зауважують О. Марусенко, Н. Письменна, О. Брежнєва, Т. Шклярова [97], – це показник особливого виду практичної

діяльності, мотивованої моральними ідеями людей, їхніми принципами, нормами й переконаннями. Згідні з думкою Ю. Москаленка, метою виховання моральних цінностей є формування моральної особистості, вчинки і дії якої відповідають нормам моралі. «Зміст морального виховання включає принципи, норми, правила моралі та прогресивні традиції, які є вагомою складовою духовного життя народу» [101, с. 93].

Виховання моральних цінностей – це активний цілеспрямований процес формування моральної свідомості, моральних почуттів, звичок і моральної поведінки. Видатний педагог А. Макаренко вважав, що особистий приклад батьків викликає у дітей потребу наслідувати, і зауважував: «Ваша власна поведінка – вирішальна річ. Не думайте, що ви виховуєте дитину тільки тоді, коли з нею розмовляєте чи навчаєте. Ви виховуєте її кожний момент вашого життя» [94, с. 265]. Моральні цінності – це об'єкти, явища та їхні властивості, а також абстрактні ідеї, які втілюють у собі узагальнені ідеали, становлять завдяки цьому еталон [80, с. 367]. Це те, що людина найбільше цінує у житті, довкіллі, людях, матеріальній та духовній культурі; це те, чим вона особливо дорожить і чому надає найважливішого значення [104, с. 306].

Пріоритет виховання моральних цінностей визначається функцією регулювання поведінки, бо охоплює всі сторони людського буття, національні цінності, цінності сім'ї, праці, освіти, суспільства. Моральні цінності, соціальні за природою, не існують відірвано від ціннісних відносин, приймаються усіма людьми і розвиваються під час суспільно-історичних змін. Виховання моральних цінностей відбувається протягом життя людини, а сенситивним періодом є підлітковий вік. Основними шляхами виховання моральних цінностей А. Макаренко [95] вважав загальну суму правильних уявлень і знань, педагогічне піклування про людину, спеціальну виховну дисципліну. Основним фактором у вихованні моральних цінностей особистості вважав дитячий колектив, структуру взаємин особистості та

колективу, самоврядування, дисциплінування, формування суспільних відносин тощо.

Також, формуючи зміст виховання, доцільно використовувати концепцію В. Караковського, який вважає, що зміст виховання визначають вісім загальнолюдських цінностей, а саме:

- Земля – спільний дім людства (люди і природа);
- Батьківщина;
- родина;
- праця;
- культура;
- мир (злагода між людьми);
- людина [67].

Цікавою для завдань нашого дослідження є програма виховання, в основу якої покладено положення про стосунки особистості із середовищем (автори А. Лазурський і С. Франк). Визначення змісту виховання здійснюється за таким порядком:

- ставлення до речей;
- ставлення до природи і тварин;
- ставлення до окремих людей;
- статева любов (кохання);
- ставлення до родини;
- ставлення до держави;
- ставлення до праці;
- ставлення до матеріального забезпечення і власності;
- ставлення до зовнішніх норм життя (права, правил, ввічливості й примирення);
- ставлення до моралі;
- ставлення до взаємоприйняття і релігії;
- ставлення до науки і знання;
- ставлення до мистецтва;

- ставлення до самого себе (власного фізичного і психологічного життя, своєї особистості) [177].

Сказане дозволяє стверджувати, що поняття «виховання моральних цінностей підлітків» – це процес систематичного впливу на особистість із врахуванням особливостей її віку та задля засвоєння нею моральних почуттів, умінь та навичок поведінки, основ моральних якостей, моральних понять та мотивів поведінки. Скромність, дисциплінованість, увічливість, чесність, патріотизм, колективізм, працелюбність, сміливість, уміння поводитися, допитливість, естетичний розвиток, прагнення до фізичної досконалості – все це є критеріями моральної вихованості особистості [143]. Зауважимо, що цінності для людини є еталоном. Серед цінностей, які помітно впливають на підлітків, особливе значення мають добро, обов'язок, відповідальність, справедливість, честь і гідність особистості. Важливо, що підлітки розуміють, що вищою цінністю моральної свідомості є добро, основним джерелом якого є добродійні справи.

Аналіз сучасних надбань вітчизняної педагогічної науки в контексті виховання моральних цінностей підлітків засвідчив, що безпосередньо праць, які би розкривали проблему, небагато, хоча вчені, які розглядають ті або інші аспекти виховання школярів, приділяють увагу вихованню моральних цінностей дітей підліткового віку. Серед дисертаційних робіт превалюють такі, які розкривають проблему виховання моральних цінностей підлітків, але старшого шкільного віку. Наприклад, Г. Бондаренко, присвячуючи дисертацію формуванню моральних цінностей школярів старшого шкільного віку, створила таку педагогічну технологію, коли принципи загальнолюдської моралі стають особистісним переконанням старшокласників, внутрішньою потребою та звичкою до керування власною поведінкою на основі цих принципів [24]. Також вихованню моральних цінностей дітей старшого шкільного віку була присвячена дисертація С. Сіроїжко [141], яка розробила факультативний курс «Основи

християнської етики», духовну рекламу, духовно-моральні презентації, щоденники самовиховання тощо.

Виховання духовного світу молоді, духовності як провідної якості особистості є центральною темою дослідження О. Каташової, яка дійшла висновку, що духовні цінності старшокласників охоплюють цінності життя, цінності суспільства та цінності особистості. Духовні цінності О. Каташова визначила як систему ціннісних уявлень, побудованих на підставі особистісного досвіду та особистісного зв'язку із Всесвітом [69].

Сучасні українські вчені присвятили чимало праць дослідженню формування духовних цінностей у підлітків. Це, зокрема, кандидатські дисертації В. Бордюка «Формування життєтворчих цінностей старшокласників у навчально-виховному процесі педагогічного ліцею» [25], Н. Полтавської «Формування духовних цінностей старшокласників засобами мистецтва» [121], О. Набоки «Формування ціннісних орієнтацій у старшокласників спеціалізованих класів економічного профілю» [102], О. Рудіної «Формування ціннісних орієнтацій старшокласників в умовах навчально-виховного процесу» [137], О. Ціхоцької «Формування гуманістичних ціннісних орієнтацій старшокласників у процесі вивчення іноземної мови» [182]. Педагогічні умови виховання толерантності у підлітків старшого віку у позакласній роботі дослідила О. Волошина, яка виявила ефективність впливу позакласної роботи на виховання толерантності в підлітків старшого віку; важливість створення толерантного виховного простору; необхідність здійснювати виховний процес на засадах діалогічного підходу, що забезпечить формування у підлітків позитивних установок стосовно себе та інших людей [39].

Ці та інші дисертаційні роботи, як ми бачимо, досліджують проблему виховання старших підлітків і оминають увагою переломний період у підлітковому віці – 13–14 років життя.

Серед наукових праць, присвячених моральному і духовному вихованню у цей період, є дисертація Т. Саннікової «Духовне виховання

молодших підлітків засобами християнської етики». Вчена розглядає духовне виховання як процес розвитку і саморозвитку особистості через залучення та інтеріоризацію християнських цінностей, високих моральних ідеалів та втілення зразків високоморальної поведінки у досвіді індивіда [140].

Засадам виховання смисложиттєвих цінностей у підлітків досліджуваної вікової категорії приділила увагу К. Журба. У вихованні духовної культури підлітків вона акцентує увагу на об'єднання зусиль сім'ї та школи. Сім'я є не тільки хранителькою моралі, національних звичаїв і традицій, духовного і соціального досвіду народу, але й тією рушійною силою, яка спроможна забезпечити духовне відродження і духовний розвиток нації [63].

У дисертації О. Репецької «Виховання християнських чеснот у дівчат-підлітків засобами нової української літератури» доведено, що доброчесність та доброчесна поведінка беруть свій початок із богословських чеснот Віри, Надії та Любові, які є основними духовними категоріями. На думку авторки, традиційно-християнське виховання стимулює засвоєння моралі на особистісному рівні індивіда [133].

Корисними для нашого дослідження стали висновки І. Білецької у її дисертації «Виховання цінності іншої людини в молодших підлітків у процесі розв'язування моральних завдань». Авторка зазначає, що у підлітковому віці особистісні цінності починають складатись у стійку та складну систему, яка визначає формування активної життєвої позиції школяра і починає виконувати в структурі особистості досить важливі функції. Вона справедливо наголошує, що здебільшого методи, які застосовуються у педагогічній практиці, мають характер зовнішнього впливу на особистість, оскільки не зумовлюють досягнення достатнього рівня її внутрішньої активності. Значна частина виховних методів ігнорує почуття, право на свободу і самостійність дитини, внаслідок чого у неї розмиваються ціннісні орієнтації та життєві цілі. Виховання ж досягає тоді мети, коли здатне скерувати власну діяльність дитини. Тому виховний процес повинен залучати

дитину у виховну діяльність, точніше в самодіяльність, яка розгортається під дією виховних впливів. Ця проблема знаходить своє вирішення завдяки залученню юної особистості в процес розв'язування моральних завдань [20].

Формуванню у підлітків моральних учинків присвятила кандидатську дисертацію І. Кравченко [81]. Розкриваючи особливості їхнього виховання, вона доводить, що ефективність формування моральних вчинків у підлітків забезпечується у різних видах позакласної діяльності і ґрунтується на таких положеннях: моральне зростання дитини залежить від її активності; характер цієї активності виявляється саме в дії; педагогічна взаємодія з вихованцем передбачає залучення його до моральних цінностей у процесі творчої діяльності.

Низка дисертацій була присвячена моральному формуванню підлітків різноманітними освітньо-виховними засобами. Зокрема, С. Волкова вивчає можливості українського та англійського фольклору [37]; Л. Кузьмінська досліджує музичне виконавство [85], В. Сергєєва – засоби іноземної мови [142], Л. Драченко – твори світової художньої культури [53] у морально-ціннісному вихованні підлітків.

Виховання відповідальної поведінки в учнів 7–8 класів загальноосвітньої школи досліджувала Т. Куниця, яка довела, що ефективність виховання підвищується за умов: усвідомлення підлітками сутності й змісту відповідальності та відповідальної поведінки особистості; розвитку мотивації до вироблення власної відповідальної поведінки; цінування власної особистості, інших людей та навколишнього світу; наявність досвіду відповідальної діяльності [87]. Вихованню моральних цінностей підлітків у багатоетнічному шкільному середовищі присвятила дисертацію В. Колкунова. Вона розкрила нездатність сучасної системи виховання моралі адекватно відображати активізацію чинника поліетнічності у суспільних змінах, що виявляється у застарілих ціннісно-цільових пріоритетах неактуальних змісті, методах і формах виховання. В. Колкунова запропонувала функціональну модель, яка містить особистісно орієнтований

підхід та принципи гуманізації, етнізації та полі культурності, взаємодії вихованців та педагогів; зміст морального виховання старших підлітків в умовах багатоетнічного шкільного середовища вона вбачає у ціннісно-орієнтованій діяльності процесу педагогів та вихованців. Також авторка, враховуючи вікові та етнокультурні особливості підлітків, розробила комплекс виховних інтерактивних і творчих форм, методів та засобів для виховання моральних цінностей [71].

Також слід звернути увагу на кандидатську дисертацію Т. Юркової, яка розкрила проблему формування у підлітків ціннісного ставлення до природи в навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи. Авторка розробила організаційно-педагогічну модель, що містить мету, завдання, етапи та умови формування у підлітків ціннісного ставлення до природи, а також методiku визначення сформованості ціннісного ставлення підлітків до природи, якою передбачено виконання серії завдань на з'ясування емоційних, діяльнісних проявів у взаємодії з природою та довела її ефективність у педагогічному експерименті [196].

Формування ціннісних орієнтацій підлітків досліджувала В. Шахрай, яка розкрила виховний потенціал дитячого театру як виховної технології, спрямованої на розвиток структурних компонентів ціннісних орієнтацій підлітків засобами самодіяльності театральної творчості [186]. Виховним можливостям дитячого будинку у становленні особистості підлітка присвятила кандидатську дисертацію С. Петрова. Авторка на основі діяльності дитячого будинку «Перлинка» розробила програму адаптації новоприбулих дітей до умов проживання у дитячому будинку, програму громадянського та патріотичного виховання підлітків, програму економічної соціалізації вихованців та програму їхнього професійного самовизначення [117].

У проаналізованих наукових працях наголошено на тому, що важливим новоутворенням підліткового періоду є внутрішній план дій та самоконтроль, опора на які дає змогу значно покращити виховання моральних цінностей

підлітків. Сучасні педагоги шукають різні засоби та методи формування моральних цінностей підлітків, ґрунтуючи їх на аксіологічному, антропологічному, гуманістичному, особистісному, діяльнісному, диференційованому та інших підходах, які дають можливість досягти максимального ефекту в педагогічній практиці. Вчені дослідили засоби окремих навчальних дисциплін, позашкільної освіти, мистецтва у вихованні моральних цінностей молодого покоління. Утім, вони оминули своєю увагою можливість літнього табору відпочинку у формуванні моральності підлітків, що стане предметом нашого дисертаційного дослідження.

1.2. Рівні, критерії та показники сформованості моральних цінностей підлітків

Соціальні, економічні та духовні зміни, що відбуваються в Україні, актуалізують проблему виховання моральних цінностей молодого покоління. Відомо, що саме моральні цінності відіграють значущу роль у духовному збагаченні особистості, спонукають до самовдосконалення, особистісного зростання. Визначаючи рівні, критерії та показники сформованості моральних цінностей підлітків, передусім зазначимо, що біля джерел філософського розуміння цінностей стояв І. Кант, який вважав, що моральні цінності – це абсолютні цінності існування людини, завдяки яким можна досягнути свободи [66].

Дослідники вважають, що цінності можуть бути позитивними й негативними, а пізнати та сприйняти цінності, які існують самі собою, людина може лише почуттям; цінності самовиявляються в емоційній інтуїції, а набуття їх можливе лише за певних необхідних умов, найважливішою з яких є емоційне переживання, яке є вищим рівнем духовності, бо відчуває

предмет із ціннісної сторони [190]. Цінності є загальнолюдськими якостями котрі вимагають роботи над собою. Вони є результатом живого культурного процесу, бо перш ніж стати загальнолюдськими, вони виникли у певній культурі, були національними, особистісними. Народ обирає цінності, зберігає їх, вірить у них [27]. Загальнолюдські цінності є універсальними. На найвищому рівні у всіх культурах перебувають істина, турбота (любов), мир, обов'язок, справедливість, які є керівним принципом, нормою для відокремлення добра від зла у будь-якій конкретній ситуації. Агресивність, недобррозичливість, заздрість, жадібність, насильство, неосвіченість, егоїзм, віроломство, ненависть, ворожість, завдання шкоди є антицінностями, «запереченням цінностей» (Р. Прідді).

Особистість засвоює цінність у пізнавальній, моральній, практичній чи естетичній діяльності. У випадку суб'єктивного феномену особистість засвоює цінність завдяки сукупності власних моральних, інтелектуальних, емоційних, поведінкових особливостей, виявлених зовні. Система цінностей особистості залежить від факторів: соціального середовища, рівня культурності й освіченості, ідеалів, духовності, видів діяльності, життєвого досвіду. Особистість, яка має власні домагання, мрії, інтереси, потреби, сприймає кожну цінність суб'єктивно. У структурі цінності є найважливіші сфери активності й сприйняття: когнітивна, вольова, емоційно-почуттєва, інтуїтивна й екзистенційна (Л. Баєва) [7]. Цінність мотивує діяльність особистості, яка з усієї сукупності природних, матеріальних і духовних об'єктів, цінностей, вибирає своє (О. Шаров) [185].

Моральні цінності пов'язані з відповідальністю, всеосяжністю, логікою; їм притаманна така характеристика:

- виконання обов'язку як мінімальна умова виникнення моральних цінностей,

- обов'язок може залежати від родинних зв'язків, дружби, міжособистісних стосунків тощо, а не від цінностей [33, с. 112]. Х. Вегас наголошує, що сучасне сприйняття цінностей пов'язане з посиленням індивідуалізму й егоїзму, тому цінності стали світом суб'єктивних інтересів [33, с. 135].

Інакше кажучи, категорія «цінність» багаторівнева й неоднозначна, тому у науці наявні різні підходи до класифікації цінностей. Згідно з І. Бехом [9], Д. Леонтьєвим [89], М. Рокичем [198], цінності класифікують на термінальні (цінності-цілі) й інструментальні (цінності-засоби). Термінальні цінності як найбільш бажані та емоційно привабливі для особистості виконують функцію вибору цілей і можливих способів їх досягнення. Інструментальні цінності, функцією яких є активізація критеріїв і стандартів під час оцінки та вибору лише поведінки, – це спосіб дій, не пов'язаних прямо з метою.

За рівнем узагальненості щодо практичного прояву, як вказує І. Бех [9], цінності поділяються на оперативні, що виявляються у поведінці, і базові, які є джерелом оперативних, але рідко коли пов'язані з конкретною поведінкою, оскільки є цінностями високого ступеня узагальнення. Моральну вихованість особистості він поділяє на дві складові – теоретичну, яка містить уявлення про моральні ідеали, знання про норми та правила, моральні почуття тощо, та практичну як поведінкову діяльність [9].

Існує чимало психологічних підходів щодо виховання моральних цінностей особистості. Втім, не дивлячись на розмаїття підходів, вітчизняні та зарубіжні психологи одностайні у тому, що людина під час творчої

життєдіяльності стає суб'єктом власного розвитку, рушійними силами якого є цінності. Згідно з думкою С. Рубінштейна [135], особистість потрібно розглядати з позиції взаємин «людина – світ», бо особистість взаємодіє з соціумом на основі культурно-ціннісного діалогу. У ній важливі світоглядні установки щодо себе, інших, а також світу в цілому. Процес творення особистістю себе залежить від того, як вона сприймає своє життя: пошук гармонії зі світом, боротьба, протест чи існування паралельно з ним, подолання складнощів шляхом адаптації тощо. У свою чергу «...людина спроможна жити і віддавати життя лише заради ідеалів і цінностей» [175, с. 44].

Цікавим є дослідження американського дослідника Л. Кольберга [199], який виділив шість стадій розвитку моральної свідомості, що відповідають трьом рівням: доморальному, конвенціональному, автономному (постконвенціональному), кожен із яких має по дві стадії.

На доморальному рівні підліток враховує встановлені у соціумі норми і правила, що розрізняють поняття добра і зла, але орієнтується лише на власні фізичні або гедоністичні наслідки реалізованих дій (покарання, заохочення, фаворитизм тощо), на авторитет і владу тих людей, які встановили ці норми і правила. На першій стадії цього рівня людина орієнтується на підпорядкування і покарання, її дії оцінюються як негативні або позитивні завдяки заохоченню чи покаранню. На другій стадії – наївно-інструментальної орієнтації – морально виправданою є дія, що сприяє задоволенню як своїх потреб, так і інших людей за принципом ринкового обміну.

На конвенціональному рівні людина підпорядковується соціально визнаним моральним вимогам і очікуванням сім'ї, трудового колективу, організації, нації тощо. Перша стадія конвенціонального рівня орієнтує на еталонний зразок «доброго хлопчика», «доброї дівчинки», визнаних групою.

На другій стадії наявна орієнтація на вимоги закону й порядку: поведінка особистості підпорядкована виконанню обов'язків, обіцянок, встановленому порядку заради нього самого.

На автономному рівні людина прагне виявити і встановити абсолютні моральні цінності, які є правильними незалежно від прийняття і підтримки будь-якої групи людей. На першій стадії цього рівня внутрішня система принципів людини зорієнтована на соціальну домовленість, соціально визнану мораль. Друга стадія автономної моралі людини визначається універсальними етичними принципами добра, віри, справедливості, краси тощо.

На наш погляд, під час виховання моральних цінностей підлітків необхідно враховувати другу стадію доморального рівня та обидві стадії конвенціонального рівня, їхню переплетеність у реальному формувальному процесі, а також той факт, що «у підлітковому віці особистість зорієнтовує увагу на себе, власну свідомість, коригує власні цілі й ціннісні орієнтири» [5]. Не випадково спеціалісти у галузі вікової та педагогічної психології підкреслюють, що підлітковий вік – це період дорослішання, який спонукає до радикальних змін соматичного, статевого, фізичного, соціального і психологічного характеру, що цей важкий, нестабільний, критичний вік є часом втрат і досягнень, бо залежить від реальностей оточення більше, ніж інші періоди життя. Фахівці також однастайні, що досягнення особистості підлітків пов'язані зі збільшенням знань, умінь, становлення моральності, «Я», нової соціальної позиції, що в цей час відбувається втрата дитячого статусу, безвідповідального і безтурботного способу життя тощо, що все це породжує виникнення різних проблем, які підліток не спроможний подолати у зв'язку з відсутністю досвіду. Криза ідентичності, яка є реакцією на втрату статусу дитини на невідповідність між соціальними і біологічними можливостями, на невпевненість у власній компетентності, спонукає підлітків до «пошуку себе»: хто я? для чого я? яким я хочу бути? яким мене бачать інші?

Взагалі моральні цінності підлітків – це стандарти, які допомагають їм у визначенні ставлення до хорошого і поганого, правильного і неправильного. Вони допомагають їй сформувати позитивні риси характеру, такі як співчуття, повагу, доброту, чесність, співпереживання, співпрацю, рівність, справедливість, мужність, схвалення, щедрість, відповідальність, наполегливість, здатність ділитися, самоконтроль тощо, дозволяють розвинути раціональне мислення і об'єктивне судження про навколишній світ, формують систему взаємин і переконань, підвищують її впевненість у собі, здатність установити високі стандарти власного соціального життя. Інакше кажучи, для підлітків моральні цінності є фундаментом у формуванні і самоформуванні особистості, в якій попереду велике творче щасливе життя.

Водночас вчені також виділяють такі типові особливості сучасного підлітка: нестійкість самооцінки, підвищена сенситивність до оцінних взаємин з оточенням, вибіркковість в оцінюванні рис іншої людини, поява прямолінійних оцінок та критичних суджень про інших, диференціація оцінних ставлень і поява рефлексивних очікувань, мотивація досягнення (потреба в уникненні невдачі чи в успіху та їх гостре переживання), висока сприйнятливність думок референтних осіб про власну особистість, вимогливість до однолітків і дорослих у дотриманні обіцянок, у довірі та відданості, поява стійких цілей і здатності доволіно ухвалювати рішення, прагнення бути значущим серед однолітків, потреба в інтимно-особистісному спілкуванні зі значущими ровесниками, конформність щодо позицій і думок референтних однолітків, відносна незалежність поведінки від порад дорослих, прагнення до самостійності й автономності, здатність до саморозвитку, прагнення до нової соціальної позиції (почуття дорослості), усвідомлення стійкості особистості в часі, зміна часової перспективи, відмова від віри в особисте безсмертя і прийняття неминучості смерті [29].

Крім цих типових характеристик особистісного розвитку підлітка, І. Булах наголошує, що у цьому віці є об'єктивними:

- поява нової мотивації – глобального інтересу до власної особистості (зовнішності, поведінки, думок, мови, інтелекту, здібностей, рис характеру і переживань);
- поява особистісної рефлексії як здатності до самоаналізу;
- потреба занурюватися у власні переживання, осмислювати світ власних емоцій;
- виникнення особистісної саморегуляції як здатності оволодівати власною поведінкою задля трансформації зовнішнього контролю у самоконтроль;
- амбівалентне ставлення до оточення і власної особистості;
- почуття невизначеності та розпливчастості власної індивідуальності поряд з усвідомленням власної неповторності;
- усвідомлення узгодженості-неузгодженості мотивів і поведінки: думаю одне, а роблю зовсім інше;
- зростання прагнення до афіліації та поява прагнення до самотності;
- неадекватне співвідношення власної особистості з особистістю ровесника як потреба ідентифікувати, порівнювати себе з іншими;
- пошук особистих мотивів і вчинків;
- інтерес до моральних якостей власної особистості, який посилюється новою потребою відірватися від об'єктивної моралі та створити автономну мораль [29].

З огляду на вище означене, підліток є сенситивним до духовного зростання, бо становлення самосвідомості визначає соціальне зростання щодо визначення внутрішньої позиції як прагнення бути відповідальним за

себе, свої погляди, особистісні якості, здатність обстоювати власну думку. Тут не можна не звернути увагу на підлітковий максималізм. У підлітковому віці часто відбувається переоцінка. Батьки та вчителі говорять про те, як потрібно робити, але друзі й однолітки вважають, що це погано, а добре – зовсім інше. Тут і постає питання етичного вибору: створення свого світогляду і визначення того, що важливо саме для підлітка, а чого йому робити не варто. Свобода вибору – одна з головних свобод людини. Вона дана природою за фактом народження і закріплена законом. Людина сама вирішує, як їй чинити. Але свобода одного, як відомо, закінчується там, де починається свобода іншого. Саме в підлітковому періоді люди найчастіше роблять якісь помилки, іноді порушують закони, пробують заборонене, ухвалюють неправильні рішення. Все це так чи інакше допомагає в становленні особистості з власною системою цінностей.

Підліток перебуває на такому віковому етапі становлення моральної самосвідомості, коли пріоритетом для вихователів стає блокування агресивних виявів вихованця (за рахунок задоволення в потребі спілкування з однолітками), виховний вплив індивідуальності (за рахунок збагачення життєвого досвіду у процесі різнопланової взаємодії), мінімізація внутрішнього опосередкування міжособистісного впливу (виховні впливи не натрапляють на блокувальний внутрішній опір), реалізація функції емоційного захисту (за рахунок формування позитивної самооцінки та позитивної «Я-концепції»), самореалізація (за рахунок взаємного оцінювання, пізнання своїх можливостей, вироблення особистої позиції), особистісна ідентичність (за рахунок виявлення подібності якостей одне в одного), самопрезентація (за рахунок саморозкриття, демонстрації найбільш сприятливих рис та приховування несхвальних рис), каталізатор соціальних

настанов (за рахунок колективної участі у «праці-піклуванні», формування стосунків «відповідальної залежності»). Усе це є виховними можливостями розвитку особистості підлітка.

Не можна також не погодитися з І. Бехом, що підліток не лише осмислює проблеми об'єктивної реальності з погляду моральних цінностей, визнаних ним, а й здійснює самооцінку моральних засад. Якщо найближче оточення морально здорове, то підліткові простіше стати повноцінним суб'єктом морально здорового соціуму, засвоїти моральні цінності, які охоплюють моральні норми, оцінки, уявлення, поняття, принципи, ідеали. [18].

Кодекс цінностей сучасного українського виховання і розвитку розробив О. Вишневський [36, с. 128–131], який розподілив цінності виховання на абсолютні (вічні), національні, громадянські, сімейного життя, індивідуального життя (цінності розвитку), валео-екологічні. Він справедливо наполягає на обов'язковому формуванні у кожної дитини системи абсолютних, вічних цінностей: віри, надії, любові, доброти, чесності, сумління, справедливості, правди, щирості, співчуття, гідності, милосердя, прощення, досконалості, краси, свободи, нетерпимості до зла, оберігання життя, мудрості, благородства, служіння.

Особливу увагу О. Вишневський звертає на виховання:

- основних національних цінностей (українська ідея; самопожертва в боротьбі за свободу нації; державна незалежність України; патріотизм; готовність до захисту Батьківщини; єдність поколінь на основі віри в національну ідею; почуття національної гідності; історична пам'ять; громадянська національно-політична активність; повага до державних і національних символів, до державного гімну; любов до рідної культури, мови, національних свят і традицій; пошана до Конституції України; орієнтація власних зусиль на розбудову Української держави і розвиток

народного господарства; прагнення побудувати справедливий державний устрій; обстоювання ідеології українського державотворення; протидія антиукраїнської ідеології; готовність стати на бік народів, які борються за національну свободу; сприяння розвитку духовного життя українського народу; дбайливе ставлення до національних багатств, до рідної природи; увага до зміцнення здоров'я громадян України);

- основних громадянських цінностей (прагнення до соціальної гармонії; обстоювання соціальної і міжетнічної справедливості; культура соціальних і політичних відносин; пошана до закону; рівність громадян перед законом; самовідповідальність людини; права людини – на життя, власну гідність, безпеку, приватну власність, рівність можливостей тощо; суверенітет особи; право на свободу думки, совісті, вибору конфесії, участі в політичному житті, проведенні зборів, самовираження тощо; готовність до захисту індивідуальних прав і свобод; обов'язки, що випливають із прав та свобод інших людей; пошана до національно-культурних цінностей інших народів; повага до демократичних виборів і демократично обраної влади; толерантне ставлення до чужих поглядів, якщо вони не суперечать абсолютним і національним цінностям);

- цінностей сімейного життя (подружня вірність; піклування про дітей; піклування про батьків і старших у сім'ї; пошана до предків, догляд за їхніми могилами; взаємна любов батьків; злагода та довіра між членами сім'ї; гармонія стосунків поколінь у сім'ї; здоровий спосіб життя; відповідальність за інших членів сім'ї; дотримання народних звичаїв, охорона традицій; гостинність; сімейна відкритість щодо суспільного життя; гігієна сімейного життя; багатодітність);

- валео-екологічних цінностей (орієнтація на пріоритет духовних вартостей; внутрішня свобода; воля (самоконтроль, самодисципліна тощо); мудрість, розум, здоровий глузд; мужність, рішучість, героїзм; лагідність, доброзичливість; правдомовність; поміркованість (в їжі, статевих стосунках, висловлюваннях, у товариській тощо); оптимізм, почуття гумору,

життєрадісність, бадьорість; урівноваженість в особистих і громадських справах; терплячість; гармонія душі та зовнішньої поведінки; зовнішньо етична вихованість (звички, манери, акуратність у побуті, відраза до лихослів'я тощо); заповзятливість, старанність, ініціативність; працьовитість; цілеспрямованість, витривалість, наполегливість; самостійність (у мисленні, діяльності тощо); творча активність; твердість слова, точність; самокритичність, почуття відповідальності; ощадливість; уміння мовчати і слухати інших; культ доброго імені, надійність у праці, партнерстві, у збереженні чужої таємниці тощо; шляхетність і відповідальність у ставленні до іншої статі; вдалий вибір сфери діяльності й повноцінна самореалізація; розвиток естетичних смаків і творчих естетичних здібностей; турбота про охорону довкілля).

Як бачимо, виховання моральних цінностей підлітків – складна і відповідальна робота, яка не завжди має позитивні наслідки. Це – процес тривалий і складний, у якому систематичний вплив зі сторони батьків, учителів, друзів, знайомих поєднується із самовихованням. «Головним же обов'язком людини щодо себе й системи виховання є формування духовного стрижня, бо наявність духовного стрижня в особистості є найважливішим показником високого рівня її морального здоров'я» (Г. Шевченко) [188].

Моральному розвитку підлітків сприятиме формування у них потреби у ньому, збагачення морального досвіду, формування життєвої компетентності, формування умінь налагодження взаємодії, співпраці, гармонійного виходу з конфліктів, використання можливостей школи, позашкільних закладів, дитячих громадських організацій, об'єднань, учнівського самоврядування, виховання ціннісних орієнтирів щодо здорового способу життя, сприяння збереженню морального, психічного, фізичного здоров'я.

Отже, моральна самосвідомість підлітків – це особистісне утворення когнітивної, емоційно-ціннісної та поведінкової складових самої особистості. Когнітивна складова моральної самосвідомості виявляється у розумінні людиною моральних понять, сформованості моральних переконань,

моральній інтроспекції та рефлексії. Емоційно-ціннісна складова моральної самосвідомості проявляється завдяки моральним почуттям та домінантним моральним цінностям. Поведінкова складова проявляється у моральному самоконтролі, моральному виборі, моральних вчинках та містить моральну саморегуляцію.

Щодо критеріїв сформованості моральних цінностей підлітків, то у тлумаченні поняття «критерій», ми спираємося на словникові видання, де критерій (від гр. *kriterion* – засіб судження, мірило) визначається як «мірило оцінки, думки» [46, с. 173], або як «підстава для оцінки, визначення або класифікація чого-небудь, мірило» [34, с. 588]. Поняття «критерій» у науковій літературі прямо пов'язане із поняттям «показник», який розуміють як те, що дає можливість оцінювати розвиток чогось. І критерії, і показники вчені найчастіше розглядають як інструмент, який забезпечує можливість перевірки теоретичних положень.

У великому тлумачному словнику сучасної української мови йдеться проте, що показник – це «свідчення, доказ, ознака чого-небудь; наочні дані про результати якоїсь роботи, якогось процесу; дані про досягнення в чому-небудь» [34, с. 838]. Найточнішими показниками є ті, що відображають якість, реалізовану в діяльності. Показники як складова критеріїв слугують типовими й конкретними проявами найважливіших аспектів оцінюваного явища. Показники повинні відповідати таким вимогам: по-перше, бути простими й доступними для розуміння та використання, по-друге, охоплювати істотні явища; по-третє, враховувати специфіку феномену; по-четверте, давати можливість здійснювати кількісну та якісну оцінку розвитку досліджуваного явища [45, с. 101–106].

Педагогічна наука завжди прагнула до оцінювання діяльності вчителя та педагогічного колективу взагалі. Зокрема, для оцінки рівня вихованості використовуються змістовні показники, які закладені у виховних програмах. Рівень вихованості учнів перевіряється їхніми знаннями, ставленням і

поведінкою. Ці критерії відігравали і відіграють позитивну роль в оцінці діяльності педагогічних систем, однак щодо системного дослідження вони не можуть нас задовольнити. Причини цього ми вбачаємо:

а) у тому, що вони не враховують специфіки відповідної педагогічної системи;

б) названі показники мають досить узагальнений характер і не дають можливості всебічно оцінити ступінь ефективності тих чи інших педагогічних впливів.

Оскільки нас цікавить ефективність цілеспрямованих керованих процесів, які протікають у виховному процесі, під ефективністю виховання будемо розуміти ступінь відповідності результатів процесу актуальним цілям, які задані заздалегідь. Чим більш розвинутий процес, тим вищою є його дієвість, ефект, тим більше можливостей скласти наукове уявлення про нього, охоплюючи його цілі, засоби, взаємодію, основні компоненти та результати і їх оцінку. Ефективність педагогічного процесу характеризується співвідношенням мети і результату, адекватністю засобів, форми і змісту меті. Ефективність може бути більшою чи меншою, що залежить від того, як реалізується поставлена мета виховання. Якщо котрийсь із елементів ефективності не відповідає функції, яка призначена, неможливі і високі результати, якісні зміни у стані об'єкта. [2].

Інакше кажучи, щоб робити висновок про ефективність виховання, треба чітко уявляти його цілі і мати можливість зіставити з ними фактично досягнуті результати.

Водночас слід зауважити, що співвідношення між метою виховання і його результатом становить ефективність виховання у вузькому розумінні. Річ у тому, що виховання в динаміці – це поліфункціональний, багатоцільовий і циклічний процес. Його соціальний ефект за своїм характером різноманітний, прояви його не завжди очевидні.

Науковість та дієвість поняття ефективності зумовлюється суттю відповідної виховної системи, яка розглядається об'ємно, різноманітно, в усіх параметрах і показниках [2].

Розробляючи критерії ефективності виховання у підлітків моральних цінностей в умовах літнього табору відпочинку, ми ґрунтувалися на тому, що виховання особистості буде ефективним, якщо його метою будуть не конкретні якості особистості, а інтегративні. Останнє робить виховний процес комплексним, різнобічним, багатогранним. Ми також вважали за доцільне зниження другорядних показників заради досягнення головної мети.

Зауважимо, що вихідною позицією аналізу є безумовне визнання поступовості, безповоротності прогресу розвитку особистості, тобто розвитку від простого до складного. Під терміном «критерій ефективності виховання особистості» ми розуміємо міру, показник, використання якого може слугувати основою для оцінки (кількісної чи якісної), для найбільш чіткої характеристики результатів виховної діяльності.

Ґрунтуючись на суті і змісту основних закономірностей формування особистості, визначаємо низку вимог до критеріїв ефективності виховної діяльності та їх класифікації.

Передусім, як вияв цілісності, з одного боку, і всебічності, складності процесу – з іншого, система критеріїв повинна містити і загальний показник, і комплекс приватних показників, які оцінюють найбільш важливі, стійкі рівні, властивості, необхідні і достатні для уявлення про об'єкт.

Водночас слід сказати, що визначення критеріїв ефективності виховання пов'язане з низкою труднощів. Об'єкти виховного впливу, крім своєї якісної різноманітності, володіють багатьма загальними та індивідуальними ознаками, які врахувати просто неможливо.

Із результатами виховання безпосередньо пов'язані такі духовні утворення, як знання, погляди, уявлення, потреби, переконання, мотиви, звички, навички, уявлення про обов'язкове, ідеали тощо. Різні люди, як і

соціальні групи, мають різну за рівнем свідомість, поведінку. Крім того, існує розмаїття факторіальних ознак, які характеризують зовнішній бік виховання, тобто саму виховну діяльність.

Пропонуючи критерії ефективності діяльності літнього табору відпочинку щодо виховання моральних цінностей підлітків, ми ґрунтувалися на основних завданнях, що стоять перед сучасною освітою, і знайшли відображення у такому концептуальному документі розвитку національної освіти України як «Основні орієнтири виховання учнів 1–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів», який був затверджений наказом Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 31.10.2011 за №1243.

У ньому сказано, що «у процесі привласнення особистістю вироблених людством морально-духовних цінностей коригується її потребнісна, когнітивна та діяльнісна сфери. Сучасна психолого-педагогічна наука вважає джерелом мотивації вчинків людини, її поведінки систему та ієрархію внутрішніх цінностей. У психічно здорової людини ця система має три рівні: на нижчому рівні – особисті та матеріальні цінності (власні потреби, задоволення); на середньому – культурні цінності (мистецтво, наука, загальнонародні надбання, правопорядок); на вищому – духовні цінності (ідеали, ціннісні настанови, обов'язок перед суспільством)» [128].

Також автори документу звертають увагу на те, що «у підлітковому віці виховується духовно-осмислений, рефлексивний патріотизм, який поєднує любов до свого народу, нації, Батьківщини з почуттям поваги до інших народів, своїх і чужих прав та свобод... зростає цінність дружби з однолітками, відбувається емансипація від безпосереднього впливу дорослих, розширюється сфера соціального спілкування, засвоюються суспільні цінності, формуються соціальні мотиви поведінки, виникає критичне ставлення до людей як регулятор поведінки... Показник моральної вихованості особистості – це єдність моральної свідомості та поведінки,

єдність слова і діла, наявність активної за формою та моральної за змістом життєвої позиції» [128].

Також в «Основних орієнтирах виховання учнів...» зазначено, що «підлітковий вік – складний відповідальний період становлення особистості (за Л. І. Божович, це період другого народження особистості [22]), в якому формується соціальна спрямованість і моральна свідомість: моральні погляди, судження, оцінки, уявлення про норми поведінки, запозичені у дорослих. Шлях оволодіння ними відбувається через реальні стосунки, через оцінку їхньої діяльності дорослими. Наприклад, не одразу підлітки усвідомлюють, що волю загартовує і навчання, що відкрите визнання своїх помилок свідчить про сміливість, що усвідомлення своєї провини – крок до відповідальності. Знання моральних норм та еталонів взаємин розуміють не завжди глибоко, важко сприймають моральний релятивізм, тому оцінки вчинків інших категоричні, безкомпромісні. Моральні переконання ще не є нестійкими, проте вони стають специфічними мотивами поведінки. З'являються власні погляди, оцінки, які можуть швидко змінитись, але й протилежну точку зору підліток буде відстоювати так само пристрасно, як й іншу.

Важливі зміни відбуваються у мотиваційній сфері: потреба в самоповазі, в самоствердженні, у визнанні товаришів, у позитивному ставленні з боку друзів. З'являється орієнтація на майбутнє: мрії, ідеали, перспективні плани, віддалена мета. Проте для підлітка характерна й відмова від поставленої мети всупереч її об'єктивній значущості, бо воля ще слабка. Підлітки частіше діють за найбільш сильним мотивом, власною ж поведінкою вони ще не володіють, і самі визнають відсутність у себе вольових якостей.

Завданням педагогів є розвиток у підлітків вольової поведінки, використовуючи для цього емоційно привабливі цілі, підтримуючи їх наміри й уявлення про можливість досягти власного рівня домагань. У підлітків у вольовому акті ще слабо представлена виконавська частина. Очима

підлітків основною причиною їх неспішності у школі є лінощі. Практика свідчить, що не менше значення має забезпечення пізнавальної мотивації, розвиток інтересів.

Для підлітків є характерною легкість виникнення переживань, емоційної напруги, їм важко стримувати свої радість, горе, образу, гнів. Їхні емоції відрізняються ригідністю – інертністю, негнучкістю, навіть тенденцією до самопідтримування. Підлітки «купаються» у власному горі чи в почутті провини. Вони відчують задоволення від будь-яких переживань, відчують потребу в сильних емоційних насиченнях. Суперечливі прагнення, які виникають досить часто, ще більше підсилюють загальний емоційний фон, що призводить до виникнення стану афекту. Афективний стан може бути досить тривалим і виникати з незначного приводу. Треба вчити підлітків володіти своїми емоціями, усвідомлювати їх, говорити про них, виявляти у культурних формах.

Відбувається інтенсивний розвиток самосвідомості: виникає інтерес до свого внутрішнього світу, що веде до поглиблення та ускладнення процесу самопізнання. Підліткова рефлексія спрямована на розуміння самого себе, особлива увага приділяється власним якостям особистості, тому підвищується чутливість до оцінок із боку оточення, виникає орієнтація на реальні досягнення. Рефлексія відкриває недосконалість «Я», яку воно глибоко та гостро переживає. Найбільший сплеск рефлексивності в учнів 7–8-х класів. Зростає критичність з приводу власних недоліків, наприклад, вже в 6 класі з'являються діти, які вважають себе нездібними до жодного з предметів.

Моральна мотивація ще не є стійкою, тому підліток легко піддається навіюванню, таким формам соціальної поведінки, які роблять його дорослим у власних очах.

Образи «Я», які створює у своїй свідомості підліток, дуже різноманітні: це фізичне «Я» (уявлення про свою зовнішність), психічне «Я» (про риси характеру, про свої здібності тощо). Але ставлення до всіх цих рис свого «Я»

залежить від системи цінностей, яка формується завдяки впливу членів своєї сім'ї та ровесників. Саме тому одні гостро переживають відсутність зовнішньої краси, а інші – фізичної сили, дехто всю увагу спрямовує на підвищення результатів у спортивних видах діяльності. Образ «Я» ще нестабільний, уявлення про себе рухливе. Іноді випадкова фраза, комплімент або посмішка надовго порушують спокій душевного життя підлітка.

З образом «Я» пов'язана самооцінка. Для підлітка важливо знати не тільки, який він є, але й наскільки значущими є його індивідуальні особливості для оточуючих, а тому й для самого себе. Постійно відбувається порівняння: «Я такий, як усі» або «я не такий, як усі». В ідеалі самооцінка повинна складатися з порівняння самого себе сьогоденного з самим же собою, але учорашнім: «Я вчора і я сьогодні, а яким я стану (повинен стати) завтра?». Це складно, проте ефективно. Самооцінка має загальний характер та ще й занижена: підлітки перебільшують свої недоліки, успіхи дещо занижують. Але за заниженою самооцінкою може ховатись високий рівень домагань, на основі чого розвивається феномен «дискомфорт успіху». Підліток, маючи таку самооцінку, знецінює досягнення своїх ровесників, радіє їхнім невдачам. Така конфліктна самооцінка виникає за умови завищених вимог з боку батьків, або песимістичних уявлень про можливості свого сина чи доньки. У підлітка тоді виникає сильна реакція навіть на справедливі зауваження. Він шукає зовнішні причини для виправдовування своїх реальних невдач або тих, що прогножуються. Такий «афект неадекватності» вимагає пошуку психологічного захисту у вигляді знецінення успіхів інших. Висока самооцінка повинна поєднуватись із здатністю диференційовано оцінювати свої досягнення і водночас бачити недоліки та перспективи покращення результатів за рахунок усунення недоліків.

Підлітки адекватно оцінюють товаришів, але завищують свою самооцінку. Загальне позитивне ставлення до себе, до своїх можливостей

повинно залишатися незмінним, а недоліки – сприйматись як тимчасові, які можна усунути.

Самооцінка поступово емансипується від оцінок оточуючих і набуває все більшого значення як регулятор власної поведінки.

Крім реального «Я» виникає і «Я-ідеальне». Якщо рівень домагань високий, а свої можливості усвідомлюються недостатньо, тоді «Я-реальне» буде дуже відрізнятися від «Я-ідеального». Такий стан веде до невпевненості в собі, а в поведінці це виявиться в образливості, впертості, навіть агресивності. Якщо «Я-ідеальне» сприймається досяжним, воно спонукає до самовиховання, здійснення якого сприяє розвитку саморегулювання. Саморегулювання вміщує в собі вільну постановку мети та вибір засобів її досягнення. Деякі підлітки (3%) розробляють навіть програму самовдосконалення, але не всі мають силу волі та наполегливість, щоб здійснити її. Здатність ставити мету, усвідомлювати засоби її досягнення, використовувати свої можливості, передбачати результати є показником високої зрілості особистості, що з'явиться пізніше. В учнів основної школи виникає потреба в життєвому самовизначенні, спрямованості на майбутнє, визначенні свого життєвого шляху, майбутньої професії. Ця потреба конкретизується в новій соціальній позиції, яка розгортається на наступному віковому етапі» [128].

Для нас ці положення мають принципове значення, бо орієнтують на врахування особливостей розвитку дітей підліткового віку у процесі виховання у них моральних цінностей. Також важливо, що ці орієнтири окреслюють конкретні виховні досягнення, у яких важливим є усвідомлення тих або інших цінностей та ставлення до них, що проявляється у діях і вчинках підлітків. Наприклад, виховними досягненнями ціннісного ставлення особистості до суспільства і держави мають бути «усвідомлення єдності власної долі з долею Батьківщини:

- виховання почуття патріотизму;

- почуття любові до рідного краю, Батьківщини, народу, традицій та звичаїв;
- моральних, духовних та історико-культурних цінностей, високої мовної культури;
- шанобливого ставлення до державної символіки;
- правил та норм поведінки, соціально важливих для суспільства;
- активної життєвої позиції щодо негативних проявів у соціумі;
- толерантного ставлення до історії та культури інших народностей, які проживають в Україні та інших державах;
- шанування героїв України;
- знання і повага законів України» [128].

На ціннісному ставленні особистості наголошено також у національній програмі виховання дітей та учнівської молоді в Україні

У цьому документі зауважується, що «сучасний зміст виховання в Україні складає науково обґрунтована система загальнокультурних і національних цінностей та відповідна сукупність соціально значущих якостей особистості, що характеризують її ставлення до суспільства і держави, інших людей, самої себе, праці, природи, мистецтва. Система цінностей і якостей особистості розвивається і виявляється через її власні ставлення. Цей процес передбачає поєднання інтересів особистості – вільного саморозвитку і збереження своєї індивідуальності; суспільства – саморозвиток особистості має здійснюватися на моральній основі; держави, нації – діти мають зростати національно свідомими громадянами, патріотами, здатними забезпечити країні гідне місце в цивілізованому світі» [125].

Враховуючи зміст цих документів та особливості підліткового віку, ми виокремили низку моральних цінностей, виховання яких є можливим у літньому таборі відпочинку, зважаючи на короткий термін перебування у ньому підлітків. Водночас ми розуміли, що ці цінності у них уже сформовані тією чи іншою мірою, завдяки зусиллям школи, сім'ї, позашкільних закладів тощо.

Використання таких методів педагогічної діагностики, як анкетування, бесіди, інтерв'ю, тестування, методу експертної оцінки дозволило виявити такі актуальні для дітей 13–14 років життя моральні цінності:

- доброта – це вміння співчувати, здатність робити добро, поступитися власними інтересами заради блага іншої людини, прояв милосердя до іншого. Доброта є однією з найважливіших моральних цінностей на тлі сучасних проблем підліткового насилля, булінгу. Мережа інтернету щоденно поповнюється новинами та відео підліткової жорстокості, трагічних випадків дитячих бійок. В одній із бесід із підлітками у таборі на запитання: «Якби ви, йдучи по вулиці, побачили, що б'ють людину, що ви зробили б?», 13-літній хлопець відповів: «Підійшов би і допоміг би бити». М. А. Касич у своїй статті «Процес виховання у підлітків почуття доброти за допомогою поетичного слова» [68] зауважує, що українські підлітки за статистикою опинились у списку найжорстокіших серед своїх європейських однолітків. Експерти зазначають, що 34% українських дітей хоча б раз у житті були у ролі жертви, а 43% приміряли на себе ампула агресора. За рівнем жорстокості вони посідають четверте місце в Європі – після своїх однолітків із Росії, Албанії та Білорусі.

- повага – почуття шани, прихильне ставлення, що ґрунтується на визнанні чийх-небудь заслуг, високих позитивних якостей когось, чогось [34]. Поняття «повага» не означає нарочите, показне й неприродне ставлення до інших. Повага передбачає насамперед відкрите та щире сприйняття іншої людини, розуміння факту її неповторності та непорушності її прав. Важлива повага і до себе, і до інших як вияв пошани у повсякденному житті і не може тлумачитися як необхідність пасивно миритися з проявами неповаги з боку інших чи їхнього відвертого невігластва. Якраз навпаки – поважаючи гідність інших людей, потрібно усіма законними засобами дбати про захист своєї гідності і гідності слабших, які з різних об'єктивних та суб'єктивних причин не в змозі ефективно захистити себе самі [181].

- гідність – охоплює самоповагу, самопізнання, самооцінку, самоконтроль, самовдосконалення. Власна гідність відображає значущість кожної конкретної людини як моральної особистості, а також визначає свідоме ставлення людини до самої себе та ставлення до неї з боку інших і суспільства загалом. Гідність також виявляє уявлення про цінність кожного індивіда, який або реалізував себе, або може реалізувати в майбутньому [17].

- справедливість – чеснота, яка ґрунтується на належному порядку людського співжиття, що відповідає морально-етичним та правовим нормам [165, с. 350]. Бути справедливим означає дотримуватися правових та моральних норм, виконувати свої обов'язки та відповідати добром на добро, не зазіхати на добробут, чесноти, цінності інших людей, дотримуватись загальноприйнятого порядку; поважати інших, зору маючи власну думку, прислуховуватися до спільної, зберігаючи баланс між «справедливо-для-мене» та «справедливо-для-всіх». Чинити справедливо означає дії діяти так, щоб це було корисно як для того, хто чинить, так і для суспільства, можливо навіть для всього навколишнього середовища. Несправедливість – це порушення прав людей, свавілля.

- відповідальність – якість людини, яка, на думку С. Новіка, виявляється кількома аспектами: особистісним – як особистісну якість, що коригує волевиявлення людини шляхом урахування нею власних інтересів, а також інтересів суспільства, членом якого вона себе усвідомлює і з процвітаням якого ототожнює власне благополуччя; морально-етичним – як здатність інтегрувати вимоги найближчого соціального оточення (рідних, товаришів) відповідно до прийнятих моральних норм та емоційних прихильностей; соціально-правовим – схильність послуговуватися правовими та звичаєвими нормами, що характерні для соціуму і є основоположними засадами його існування. С. Новік виділяє кілька ступенів відповідальності: 1) відповідальність перед самим собою за свої рішення і вчинки (не нашкодити собі, своєму здоров'ю, своєму майбутньому; вміти розпорядитися своїм життям, здоров'ям, суспільним статусом); 2) із

відповідальність перед найближчим оточенням (зміцнити емоційні зв'язки, зберегти цінні стосунки, створити собі сприятливий імідж, добру репутацію); 3) відповідальність перед суспільством, й навіть перед світом у цілому [108].

Людина не завжди здатна усвідомити орієнтири своєї відповідальної поведінки в загальносуспільному контексті, і, що найважливіше, прийняти їх як особистісно значущі. Відсутність відповідальності в суспільному масштабі породжує девіантну поведінку, злочинність, неготовність відмовитися від минутих задоволень заради більш значущих цінностей тощо [107].

Саме на формування названих цінностей ми і звертали увагу у роботі з підлітками в умовах літніх таборів, максимально використовуючи час невимушеного, неофіційного спілкування для розширення засвоєння ними цих цінностей, як таких, на яких ґрунтуватимуться переконання підлітка, його уподобання, орієнтири, світогляд, світосприйняття.

Необхідність виявлення рівнів сформованості моральних цінностей підлітків в умовах літнього табору відпочинку спонукала до визначення когнітивного, емоційно-ціннісного та поведінкового критеріїв та їхніх показників.

Когнітивний критерій передбачає у підлітків наявність знань про мораль та моральні цінності. Він сприяє виявленню рівня знань про моральні цінності, форми і методи їхнього розвитку.

Показниками цього критерію є: 1) знання про моральні цінності; 2) розуміння значущості моральних цінностей у власному житті; 3) наявність програми морального самовиховання.

Виділяючи емоційно-ціннісний критерій, ми послуговувалися думкою О. Леонтьєва про те, що «цінності не передаються тим самим шляхом, що і знання, вміння, навички. Шлях їхнього освоєння лежить, насамперед, через переживання» [90]. Емоційно-ціннісний критерій враховує ставлення підлітків до моральних цінностей, прояв їх у житті літнього табору відпочинку. Його показниками є: 1) інтерес до життя літнього табору відпочинку; 2) бажання брати участь у різноманітних колективних заходах,

що проводяться у літньому таборі відпочинку; 3) переживання за успіх колективних справ.

Поведінковий критерій характеризує спроможність підлітків до здійснення моральних учинків, їх самоаналізу і самооцінки. Показниками поведінкового критерію є: 1) активна участь у житті колективу; 2) ініціативність у проведенні колективних заходів; 3) відповідальність за доручену ланку у здійсненні колективних справ.

Врахування цих критеріїв дозволило встановити рівень сформованості моральних цінностей підлітків на основі діагностики і виділити три рівні: високий, середній та низький.

Високий рівень сформованості моральних цінностей підлітків відображає стан моральної усталеності. Він визначається ініціативністю підлітків в організації колективних та індивідуальних справ, сильною спрямованістю на пошук морального ідеалу, системою ціннісних орієнтацій.

Особистість із сильним ступенем ставлення до моральних цінностей відчуває стійку потребу в нових знаннях, прагне глибше пізнати себе, довкілля, його вимоги до особистості, прагне їх втілювати у своїй діяльності. Для підлітків важливими є розвиток своїх здібностей та самостійність у розв'язанні навчальних та виховних завдань, що ставляться перед ними, зокрема, у літньому таборі відпочинку. Підлітки знають свої позитивні та негативні сторони, прагнуть до розкриття своєї індивідуальності, формують програму самовиховання. Діяльність підлітків окреслена мотивами добра, позитивним ставленням до товаришів і дорослих з проявом власної ініціативи. Вони емоційно переживають успіх та невдачу, в колективних справах прагнуть взяти на себе відповідальність.

Середній рівень сформованості моральних цінностей підлітків відображає помірну виразність пізнавальної спрямованості, частково сформовані ціннісні орієнтації.

Цей рівень характеризується недостатньо чіткою потребою в поповненні своїх знань про моральні цінності; активність у будь-якій

діяльності проявляється під впливом вихователя. У підлітків немає стійкого прагнення до розв'язання моральних ситуацій. Підлітки розуміють необхідність морального самовдосконалення, але ефективність цього процесу залежить від зовнішнього впливу. У них домінує прагнення до дотримання моральних норм поведінки, але це відбувається ситуативно. Особистість недостатньо володіє прийомами самопізнання, не проявляє стійкого прагнення до активності у колективних справах, не має стійкої потреби до лідерства.

Для низького рівня сформованості моральних цінностей характерні: відсутність бажання розвивати діяльність, слабка виразність пізнавальної спрямованості, несформовані ціннісні орієнтації, низький рівень відповідальності, самостійності, співучасті у справах колективу. Цей рівень також характеризується слабкою потребою в самовихованні, відсутністю потягу до підвищення свого морального рівня. Підліткам також характерні ситуативний інтерес, слабкий вияв ініціативи у продовженні діяльності, яку пропонує літній табір відпочинку, слабка прагнення до співпраці. Особистість не може адекватно оцінити свої потенційні можливості, має слабку потребу допомагати товаришам.

Виявлені критерії, показники та рівні сформованості моральних цінностей підлітків дають змогу визначити заходи щодо розвитку досвіду моральної поведінки та обґрунтувати педагогічні умови її ефективності.

1.3. Аналіз практики виховання моральних цінностей підлітків

Закони України «Про загальну середню освіту» [129], «Про освіту» [127], «Про позашкільну освіту» [130], Державна національна програма «Освіта» [49], Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті [103], Програма розвитку позашкільних навчальних закладів [124] та Концепція позашкільної освіти й виховання [78, с. 22–32] змінили місце і роль позашкільної освіти в структурі загальної освіти України. Позитивні

зміни в системі позашкільного навчання і виховання, що відбулися після прийняття цих документів, сьогодні втілилися у життя і дозволили забезпечити всіх дітей держави додатковими знаннями, уміннями і навичками за інтересами (науковими, технічними, художньо-естетичними тощо); інтелектуальним і духовним розвитком, підготовкою до активної професійної та суспільної діяльності. Набули нової якості і табори відпочинку, які діють улітку на теренах нашої держави. Станом на 2018 р. таких таборів у державі нараховується 9 328 [110].

У процесі дослідження ми вивчили педагогічну діяльність із виховання моральних цінностей підлітків у 32 літніх таборах України у Рівненській, Херсонській та Донецькій областях. Всього вивченням було охоплено 2830 дітей підліткового віку. Усі проаналізовані табори діяли на підставі Закону України «Про оздоровлення та відпочинок дітей» (від 4 вересня 2008 року № 375-VI); Закону України «Про позашкільну освіту» (від 22 червня 2000 року №1841-III); типового положення про дитячий заклад оздоровлення та відпочинку (Постанова Кабінету Міністрів від 28 квітня 2009 р. № 422); методичні рекомендації щодо організації літнього відпочинку дітей; методичні рекомендації щодо змісту та оформлення навчальних програм з позашкільної освіти» (лист Інституту інноваційних технологій і змісту освіти від 05 червня 2013 року № 14.1/10-1685), Державної соціальної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 року (Постанова Кабінету Міністрів від 30 травня 2018 р. № 453), власних Положень (Статутів), що забезпечувало їхню легітимність та дозволяло використовувати різні джерела фінансування для створення матеріальної бази, яка необхідна для організації відпочинку підлітків, їхнього дозвілля, харчування, проведення виховних заходів.

Аналіз організації педагогічного процесу у цих таборах дав змогу виокремити загальне та специфічне у їхній діяльності. Загальними рисами є чітке планування відпочинку вихованців, різноманітність сучасних виховних заходів, що мають успіх у підлітків (квести, дискусії, бесіди, тренінги,

презентації, ігри, створення відеороликів, інсценівки, рольові ігри тощо, залучення їх до підготовки і проведення цих та інших заходів, організація дня самоврядування тощо).

У всіх таборах дібрано кваліфікований педагогічний склад. Вихователями, яких у нашій програмі ми називаємо наставниками, працюють як студенти педагогічних вишів, так і волонтери громадських та благодійних організацій. Усі педагогічні працівники мають спеціальні навички організації тимчасових дитячих колективів, ознайомлені з віковими особливостями вихованців, обов'язково проходять інтенсивну підготовку перед початком роботи табору, вивчають його програму, техніку безпеки, свої обов'язки. Педагогічний колектив табору складається з координаторів, наставників, спортінструктора, музичного керівника, керівників гуртків та секцій, інструктора на воді.

Водночас визначено і специфіку виховної діяльності літніх таборів відпочинку. По-перше, ці табори розрізняються за своєю спрямованістю. Із 32 досліджуваних 4 були англomовними, 2 мали екологічне спрямування, 4 – військово-патріотичне, 7 – спортивно-оздоровче, 2 – краєзнавчо-профорієнтаційний напрям, 13 – табори відпочинку та оздоровлення.

Усім таборах властива специфічна організаційна структура та діяльність, визначені інтересами і потребами дітей. Виховна функція дитячого оздоровчого табору реалізовується за допомогою створення педагогічних умов для фізично та екологічно доцільного, емоційно наповненого дозвілля дітей, задоволення їхніх потреб у новизні вражень, творчому самовираженні, самодіяльності та спілкуванні, що сприяє повноцінному ціннісному розвитку юної людини.

Літні табори відпочинку є періодичними позашкільними закладами, тому у своїй діяльності враховують особливості позашкільного виховання. Їхня діяльність ґрунтується на ідеях вільного виховання. Зокрема участь вихованців у різних видах роботи табору є добровільною, вони самостійно обирають заняття; форми та види діяльності враховують індивідуальні риси,

інтереси, потреби дітей; програма є варіативною. За таких умов у наставників переважно є можливість вплинути на розвиток тих чи інших позитивних рис вихованців табору.

Перший дитячий табір літнього типу організував пастор Герман Біон у Швейцарських Альпах 1876 р. Його вихованцями були діти з бідних робітничих сімей Цюриха, які переселилися на літо у гірське село. Активний спосіб життя, ігри, прогулянки, екскурсії та помірна фізична праця та свіже повітря добре вплинули на здоров'я дітей. Згодом така практика набула популярності в інших країнах Європи.

У Радянському Союзі використовувати дитячі табори для оздоровлення дітей вперше запропонував заступник наркома охорони здоров'я РРФСР Зіновій Соловйов. Першим піонерським табором став відкритий 1925 р. табір-санаторій «Артек». Пізніше піонерські табори почали створювати при підприємствах [50].

Дитячі табори поділяються на декілька категорій:

1. Дитячий оздоровчий табір, створений на базі стаціонарних споруд, або похідний, туристичний.
2. Табір вихідного дня в основному з виїздом за місто. Робота такого табору триває не більше двох днів. Початок – у п'ятницю ввечері або в суботу вранці і завершення в неділю ввечері.
3. Табір відпочинку (шкільний табір денного перебування), створений на базі шкіл, працює в денний час. Діти займаються в гуртках і секціях, грають в ігри, їздять на екскурсії. Це ідеальний варіант для батьків, які працюють.
4. Табір санаторного типу – денний табір на базі медичних установ. Його основне призначення – оздоровлення та профілактика різних захворювань. На початку зміни лікар оглядає дитину і призначає їй індивідуальну програму оздоровлення.
5. Спортивний табір, призначений для дітей, що займаються певним видом спорту. Одні спортивні табори засновані на базі спортивних секцій та

спортивних шкіл і розраховані на дітей, які займаються певним видом спорту. Інші функціонують на базі звичайних шкіл, і їхньою метою є загальний фізичний розвиток дітей.

6. Трудовий табір, розрахований на дітей віком від 12 до 17 років, в якому до обіду працюють (не більше чотирьох годин), після обіду мають культурно-розважальні заходи. Робота ведеться на підприємствах, які потребують сезонних робітників, зазвичай у сільському господарстві. Діти у трудових таборах отримують у кінці зміни заробітну плату. [50].

Сьогодні в Україні існують також:

1. Санаторні табори, програми яких містять вправи для оздоровлення, спортивні заходи, загартовування, купання тощо. У таких закладах не відбуваються масштабні розважальні заходи, педагоги переважно зосереджуються на формуванні здорового способу життя вихованців.

2. Профільні табори, в яких діють різноманітні секції, гуртки, студії, відбуваються масові вистави, дискотеки, проходять систематичні репетиції, перегляди, конкурсні програми, виступи. Важливе місце у такому закладі належить організаторам культурної та розважальної програми, режисерам, керівникам гуртків.

3. Позаміські центри, в яких дитині допомагають вирішити її психологічні проблеми. У таких відпочинкових закладах створюється атмосфера безпеки для дитини, педагоги сприяють виявленню її проблем, пошуку способів їх розв'язання. Основними формами роботи є мікрогрупи, бесіди та заспокійливі прогулянки.

4. Денні табори, метою яких є розвиток, оздоровлення та відпочинок дітей за місцем їхнього проживання. [126].

Окрім названих традиційних табірних систем, нині набули розвитку і нові тенденції в організації літнього відпочинку та оздоровлення дітей. Чи не найяскравіше вони виявляються у діяльності місцевих соціально-педагогічних програм. Такі новітні напрями спрямовані на підтримку обдарованих дітей та підлітків, патріотичне виховання. Важливе місце також

посідає організація активного відпочинку підлітків з девіантною поведінкою. Актуальними стали , табори інспекторів дорожнього руху, хореографів, дитячих громадських організацій; сімейні, плавучі, історичні фольклорні табори, літні майстер-школи, дитячі майданчики тощо.

Нині набуває поширення організація літнього відпочинку при установах соціального обслуговування. Ці заклади можуть бути з денним або цілодобовим перебуванням дітей та підлітків. Вони базуються при центрах допомоги сім'ї та дітям, соціального обслуговування населення, різних реабілітаційних центрах, основною діяльністю яких є передусім соціальний захист і реабілітація дітей.

Метою виховної діяльності літніх таборів є:

- формування і виховання особистісних рис дітей, необхідних для їхньої гармонійної життєдіяльності;
- запобігання міжособистісним конфліктам, формування позитивних стосунків, захист прав дітей, розвиток їхніх здібностей та інтересів;
- підвищення ступеню самостійності дітей та підлітків, формування у них здатності контролювати свої рішення, поведінку, ефективніше вирішувати проблеми;
- забезпечення умов для максимального вияву потенціалу дітей та підлітків;
- надолуження браку спілкування в школі, сім'ї, середовищі однолітків;
- адаптація або реадaptaція дітей у суспільстві;
- додаткова освіта відповідно до їхніх життєвих планів та інтересів.

Зазвичай роботу табору організують при підприємствах, школах та установах додаткової освіти дітей, зокрема підліткових клубах, центрах, будинках і палацах дитячої та юнацької творчості, станціях юних туристів, техніків, спортивних дитячо-юнацьких школах тощо. Суттєву роль у виховній діяльності, зокрема в організації літнього відпочинку дітей, почали відігравати інші установи: медико-психолого-педагогічні служби центри соціальної реабілітації, соціально-психологічної допомоги дітям, сім'ї та

молоді; психологічної допомоги по телефону; соціальні притулки для дітей і підлітків, центри соціального обслуговування, соціально-реабілітаційні центри для підлітків та молоді та ін.

Літні табори забезпечують нормальну життєдіяльність дітей, надаючи їм:

- педагогічні послуги, зосереджені на розвитку творчого потенціалу, піднесенні інтелектуального рівня дітей, розширенні їхнього кругозору, поглибленні знань, формуванні вмінь і навичок;

- психологічні послуги, покликані поліпшити психічний стан дітей, сприяти їхній адаптації до середовища проживання;

- медичні послуги, що передбачають охорону здоров'я, профілактику захворювань, формування навичок здорового способу життя, дотримання санітарно-гігієнічних та протиепідемічних заходів;

- правові послуги, які мають на меті надавати дітям і їхнім батькам (законним представникам) юридичну допомогу, захист законних прав та інтересів;

- культурно-оздоровчі послуги, що забезпечують доцільне, корисне та цікаве проведення вільного часу, духовно-моральний розвиток дітей, ознайомлення із цінностями культури і мистецтва;

- послуги фізичного розвитку дітей, які покликані залучити вихованців до фізичної культури, спорту, туризму, краєзнавства, заради зміцнення здоров'я, загартовування організму тощо;

- інформаційні послуги, які передбачають надання достовірної інформації про мережу закладів оздоровлення та відпочинку дітей.

Аналіз нормативно-правового забезпечення діяльності літніх таборів відпочинку довів, що виховний процес у таборі поєднує відпочинок, спорт із пізнавальною, естетичною, оздоровчою діяльністю. Усе це відбувається завдяки забезпеченню позитивного настрою, нетипового повсякдення підлітків. Цьому сприяють оформлення табору, атрибути табірної життя: закони життя табору, емблема, прапор, гімн, девізи, речівки тощо. Інакше

кажучи, цікаве і змістовне дозвілля дозволяє дітям за короткий термін відпочинку в таборі відчувати радість спілкування, колективізм.

Основними функціями табору є комунікативна, креативна, когнітивна, рекреаційна, духовна, соціальна, розважальна, виховна.

Відповідно до залучення дітей у таборі виділяють такі форми діяльності:

- Індивідуальна – самостійна діяльність вихованця : читання, перегляд фільмів, заняття художньою творчістю (малювання, моделювання, бісероплетіння, в'язання), спорт.

- Групова – ігри, заняття в гуртках за інтересами, спортивні заходи, конкурси, прогулянки, екскурсії, мандрівки. Така форма діяльності потребує психологічної сумісності, взаєморозуміння і поваги, чуйності, відсутності вказівного тону, адекватного характеру спілкування.

- Масова – різноманітні масові заходи: загальнотабірні ігри, вечірні програми, концерти, фестивалі, свята, акції. Масові форми дозвілля можуть поєднуватися з індивідуальними й груповими формами.

Досвід також довів, що активна участь у різних видах роботи табору забезпечує виховання ціннісних орієнтацій підлітків, їхній соціалізації, сприяє реалізації творчого потенціалу та виявленню індивідуальності вихованця.

Аналіз планування та організації якісного відпочинку, виховної роботи у літніх таборах виявив такі напрями:

1. Діяльний та пасивний відпочинок.
2. Різностороннє особистісне формування, розвиток талантів підлітків.
3. Забезпечення здорового способу життя вихованців.

Педагогічні працівники використовують такі форми виховної роботи: ігри, квести, конкурси, подорожі, свята, вікторини, тренінги, бесіди, фестивалі, змагання, інсценівки, імпровізації. Для молодших школярів відбуваються конкурси мальованих загадок, подорожі реальні і уявні, усні

журнали, вікторини, конкурси, (пісні, розповіді, гумору та сатири, живих картин, тощо), турніри (лицарський, веселих і кмітливих, бої ораторів тощо).

У таборах також активно використовують державні та народні свята, які відзначають улітку. Наприклад, для дітей підліткового віку організують бесіди про державну символіку, конкурси юних мовознавців, зустрічі зі знавцями, обрядів, звичаїв, митцями народної творчості, театралізовані програми, пов'язані з традиціями та звичаями українців, природою України, аукціони народної мудрості, конкурси краси з використанням національного вбрання та одягу. Популярними серед вихованців є також спортивно-розважальні програми з козацькою тематикою концерти «Пісня – душа народу» тощо. Ці та інші виховні заходи активно доповнюються виставками, конкурсами виробів із природного матеріалу, збором лікарських рослин «Природа лікує», заходами із санітарного очищення території навколо табору під назвою, конкурсами пісні та строю, малюнками на асфальті. Також у таборі організують трудові десанти для допомоги селянам в опорядженні пам'ятників загиблим, криничок, джерел. Для підлітків 13–14 років педагоги пропонують рольові та ділові ігри, тематичні бесіди, дискусії, дебати, самостійну творчу діяльність, квести, тренінги.

Отже, забезпечуючи літнє оздоровлення дітей та позашкільну діяльність педагогічні колективи будують виховну діяльність так, аби кожна дитина відчула себе сильною, реалізованою творчою особистістю; збагатилася духовно і почувалася комфортно.

Педагогічні колективи під час організації виховної діяльності у літніх таборах відпочинку намагаються дотримуватися таких умов, як:

- добровільність участі;
- наявність цільових настанов і можливостей діяльності;
- ефективність і новизна змісту, форм і методів роботи;
- ретельна організація та якісна підготовка всіх запланованих заходів.

Дослідження довело, що діяльність літніх таборів відпочинку найрізноманітніша, дітям пропонуються сучасні форми і методи. Наприклад,

дитячий табір «Артек Лісовий» пропонує своїм вихованцям ігри, дискотеки, музичний ринг, квести, творчі конкурси та спортивні змагання, походи, катання на велосипедах і квадроциклах, креатив-паті, зустрічі з відомими людьми (акторами кіно і театру, дитячими письменниками, спортсменами та журналістами) [159].

Проектний табір Talent Academy, що розташований на курорті «Поляна», у селі Яківське Свалявського району Закарпатської області організує діяльність за п'ятьма напрямками:

- «Акули бізнесу» (10–15 років) – ази менеджменту, рольові бізнес-ігри, бізнес-ідеї.

- Театральна студія (7–9 і 10–15 років) – курс міміки й ораторського мистецтва, пластики і написання сценаріїв, підготовка фінального концерту.

- Школа шеф-кухарів (7–9 і 10–15 років) – приготування страв, відкриття свого «ресторану».

- ТВ-канал (7–10 і 10–15 років) – висвітлення життя табору в ролі телеведучих, операторів або режисерів, навчання, як знімати цікаві сюжети та оформити свій YouTube-канал.

- Художня школа (7–15 років) – ліплення, інсталяція, хендмейд, живопис. [164].

Перш ніж зосередитися на ролі літнього табору відпочинку у вихованні моральних цінностей підлітків, зробимо низку зауважень. Передусім, літній табір маючи специфічні особливості в організації роботи, інтегрує зусилля школи і сім'ї, забезпечуючи реалізацію наступності у виховних діях. Специфіка роботи табору зумовлює добровільне спілкування підлітків і педагогів, єдність інтересів, варіативність форм спілкування, співпраці, де головною метою виховного процесу є фізичне, духовне і моральне здоров'я кожного із вихованців, як творця і проектувальника свого життя. Можна казати, що основним критерієм виховної діяльності літнього табору відпочинку є усвідомлена кожним підлітком своя позитивна життєва стратегія, прагнення до позитивної соціальної діяльності, самоформування.

Щодо цього важливо наголосити на таких принципах виховання підлітків у літньому таборі відпочинку: свобода як можливість для реалізації внутрішнього потенціалу вихованця; уникнення маніпуляцій вихованцем; допомога йому у власному цілепокладанні; опора на культуру і цінності народу, до якого належить підліток. Реалізація цих принципів передбачає довіру між педагогами і підлітками, забезпечення співпраці між ними.

Із врахуванням задуму нашого дослідження, головним завданням виховної роботи у літньому таборі відпочинку є розвиток моральних цінностей підлітків, що передбачає формування у них ціннісного ставлення до навколишньої дійсності та самого себе. Виховання як система також набуває розвивальної функції, а, якщо потрібно, то і захисту, і корекції. Все це сприятиме розвитку життєтворчого потенціалу кожного підлітка, його життєстійкості, життєздатності, виправлення негативних рис та асоціальної поведінки. На нашу думку, досягнення цих завдань буде ефективним, якщо сам процес виховання буде спрямований на виховання *вільної особистості* (високий рівень самосвідомості, громадянськості, відчуття власної гідності, самоповаги, самодисципліни, чесності, орієнтація в духовних цінностях життя, самостійність у прийнятті рішень і відповідальності), *гуманної особистості* (милосердя, доброта, здатність до співчуття, співпереживання, альтруїзм, терпимість, доброзичливість, скромність, готовність до надання допомоги близьким, прагнення до злагоди, добросусідство, розуміння цілей людського життя), *духовної особистості* (потреба у пізнанні і самопізнанні, у красі, рефлексії, спілкуванні; пошук сенсу життя; автономія внутрішнього світу; цілісність), виховання творчої особистості (розвиток здібностей, потреби у перетворювальній діяльності, знання, уміння, навички, розвинутий інтелект, інтуїція, життєтворчість) [23].

Організація виховної діяльності літнього табору відпочинку повинна ґрунтуватися на середовищному підході у вихованні, який шляхом «впливу середовища в цілому, долучає особистість до участі у суспільному житті, вчить її розумінню культури, поведінці в колективах, утвердженню себе й

виконанню різних соціальних ролей» [115]. За умов такого підходу становлення ціннісних орієнтацій школярів відбувається немов би стихійно, природно у процесі особистісного руху кожної дитини у спеціальному педагогічно організованому середовищі [115].

Виховне середовище – це сукупність соціально значущих обставин, які супроводжують дитину, впливають на особистісний розвиток і сприяють її входженню у сучасну культуру. Позитивна морально-психологічна атмосфера у колективах дорослих та школярів сприяє формуванню у дітей продуктивних моральних рис, завдяки яким відбувається процес самовиховання, у школярів виникає бажання з часом стати членом колективів різних суб'єктів виховного впливу.

Організація виховного середовища – одна із закономірностей сучасного виховання. У педагогічній науці існує чимало поглядів на такі закономірності. Наприклад, С. Гончаренко [47] такими вважає: *долучення* підлітка до різносторонньої діяльності як учасника та організатора; *дієве виховання*, яке стимулює внутрішню активність особистості в організованій діяльності; *поєднання* поваги гідності особистості вихованця з високою вимогливістю до нього, що ґрунтується на принципах гуманізму і демократизму; *забезпечення* радості успіху від діяльності й досягнутого результату; *виявлення та утвердження* позитивних якостей дитини; *врахування* вікових та індивідуальних особливостей учнів, що забезпечує ефективність виховання; *пріоритетність* виховання в колективі та через колектив; *єдність та узгодженість* педагогічних зусиль учителів, школи, сім'ї та громадськості.

Нам імпонує виділення С. Гончаренком цих закономірностей, оскільки вони розкривають виховання як частину цілісного педагогічного процесу. Саме такий процес формує відповідальність за своє життя, за свої рішення і дії; свободу вибору життєвого шляху, професійного становлення, сім'ї, освіти, самоосвіти, оточення, самовдосконалення; дозволяє дитині адаптуватися до змінних умов життя [46].

Говорячи про ефективність виховних впливів літнього табору відпочинку в контексті формування моральних цінностей підлітків, слід враховувати досвід виховної діяльності у таборі «Сонячний», в якому було впроваджено нашу програму, його матеріальну базу, сформовані у підлітків погляди і переконання, мотиви поведінки, що визначають позицію учня щодо моральних цінностей, мову спілкування, особливості виховного середовища (мова, природа, культура, звичаї і традиції), адже, як відомо, основна функція виховного середовища полягає у створенні різних культурних середовищ, де буде здійснюватися розвиток школяра для накопичення ним досвіду культуровідповідної поведінки й надання йому допомоги у культурному самовизначенні, самоідентифікації і самореалізації власних творчих завдань і здібностей. Не слід також забувати, що формування думок, поглядів, переконань, ціннісних орієнтацій та емоційної сфери підлітків ефективно тільки тоді, коли виховний процес трансформує зовнішні впливи у внутрішні, духовні процеси особистості. [100].

Окрім того, результативність виховної діяльності залежить від результативності попередніх етапів виховання. Тобто для підлітків – це етапи їхнього навчання у дошкільному закладі та початковій школі. Важливо, щоб літній табір відпочинку намагався створити умови для розвитку індивідуальної траєкторії учня, яка сприяє формуванню різноманітних психологічних властивостей, в тому числі морально-ціннісного ставлення до оточення і до себе.

Організовуючи виховання у підлітків моральних цінностей у літньому таборі відпочинку, слід спиратися на такі національні принципи виховання:

- принцип народності, що передбачає поєднання загальнолюдського і національного. Принцип реалізовується у національних орієнтирах у вихованні: рідній мові, національній свідомості, любові до свого народу та землі, шануванні історії, культури, традицій і звичаїв українців та інших народів України;

- принцип природовідповідності виховання – це виховання з огляду на складну та різнопланову і водночас цілісну природу людини, вікові та індивідуальні особливості підлітків, їхні фізіологічні, психологічні, національні та релігійні риси;

- принцип культуровідповідності – це врахування органічного зв'язку з історією, мовою, традиціями, мистецтвом, матеріальною культурою народу та забезпечення духовної єдності поколінь;

- принцип гуманізації забезпечує формування найкращих рис і здібностей дитини завдяки взаєминам вихователя і вихованців, які передбачають повагу до особистості, розуміння її запитів, інтересів, гідності, взаємної довіри;

- принцип демократизації виявляється у визнанні права вихованця на свободу, розвиток його здібностей і вияв індивідуальності; відмові від авторитарного стилю взаємин;

- принцип етнізації – це забезпечення виховання національним наповненням, завдяки чому відбувається формування громадянської самосвідомості, національної гідності, почуття причетності до певного народу, його специфічних рис. Принцип етнізації – важлива умова соціалізації підлітків, до якого б народу вони не належали. [174].

Впровадження цих принципів – шлях до підвищення ефективності виховання моральних цінностей підлітків, які мають використовуватися у комплексі. Не випадково вчені підкреслюють, що успішне виховання відбувається лише завдяки єдності цих принципів, а ефективність педагога зумовлена вмінням їх використанням у взаємозв'язку з конкретними умовами та можливостями.

Важливу роль, як зазначає О. Газман [40], у реалізації вище означеного відіграють позашкільні заклади, що задовольняють індивідуальні інтереси й запити підлітків у техніці, виробництві, життєвій практиці, культурі, певній сфері знань тощо. Е. Паничева [99] вважає, що позашкільна освіта як невід'ємний спосіб модернізації соціуму, підвищення політичного,

гуманітарного й економічного становища країни на міжнародному рівні сприяє зростанню інтелектуального й морального потенціалів нації і створює умови для вільного розвитку особистості та становлення її досвіду, здобуття знань, умінь та навичок, формування ціннісного ставлення до суспільства і держави, людей, себе, природи, мистецтва, праці, соціального захисту та організації змістовного дозвілля згідно зі здібностями, обдаруваннями вихованців, їхнім станом здоров'я. Особливостями виховного процесу у позашкільних закладах є виховання на етнопедагогічних засадах у дусі толерантності, орієнтація на врахування нових форм культури, врахування релігійних концепцій, котрі впливають на підлітків [123].

На думку О. Семенова [144], позашкільна освіта є обраним дитиною процесом і результатом засвоєння знань, способів діяльності, ціннісних орієнтирів задля задоволення її потреб, бажань, здібностей, особистісного самовизначення та самореалізації. Педагогічна система позашкільного закладу характеризується поєднанням педагогічної діяльності з виробничою, що створює відповідні умови для всебічного розвитку особистості та самовизначення у різноманітних сферах життя.

Отже, позашкільна діяльність підлітків сприяє формуванню суспільно-громадського досвіду особистості, розвитку, стимулюванню та реалізації її духовного і творчого потенціалу, створенню системи пошуку, розвитку і підтримки юних талантів і обдарувань для формування творчої та наукової еліти в різних галузях суспільного життя, залученню до особистісно значущих соціокультурних цінностей, задоволенню потреб у професійному самовизначенні; соціально-педагогічному захисту неповнолітніх та організації їхнього дозвілля, розвитку психофізичних ресурсів, зміцненню здоров'я, вихованню моральних якостей, формуванню активної життєвої позиції.

На думку О. Чуланової [184], позанавчальна діяльність є сферою повноцінного спілкування особистості, що забезпечується функціонуванням різних засобів задля підтримки взаємин, типів комунікацій, прийомів

самовираження. Соціокультурна діяльність особистості у позанавчальний час ситуативна, однак будь-яка ситуація – відсутність перешкод для самоутвердження, реалізації підлітка у процесі морального становлення.

«Позашкільну освіту» як самостійний вид якісного виховання і навчання особистості, який не можна замінити лише навчальним закладом, розглядає у своїх працях Г. Пустовіт [131, с. 14–19]. Основними умовами ефективного функціонування навчально-виховного процесу у позашкільному закладі освіти, на його думку, є морально-психологічні, естетичні, гігієнічні, матеріально-технічні. Погоджуємося зі слушним зауваженням Г. Пустовіта, що зростання рівня шкільної освіти призведе до розширення інтересів, уподобань і запитів особистості.

Доречною є класифікація Г. Пустовіта науково-технічного, еколого-природничого, туристсько-краєзнавчого, соціокультурного, військово-патріотичного, дослідно-експериментального, художньо-естетичного, фізкультурно-оздоровчого, дозвіллево-розважального, додаткової освіти, реабілітаційно-відновлювального напрямів реалізації виховання і освіти у позашкільних закладах [131].

Дитячі оздоровчі табори взяли свій початок зі скаутської організації, а в радянській час набули розвитку в піонерських організаціях. За функціями, характером, напрямом діяльності сучасні дитячі організації в Україні поділяють [91] на:

- скаутські, козацькі, орієнтовані на комплексне виховання та саморозвиток особистості підлітка,
- екологічні, туристичні, спортивні, військово-патріотичні домінантного напрямку діяльності,
- шкільні, учнівські, орієнтовані на навчальну діяльність.

Основними функціями дитячої організації [91] вважається розвивальна, компенсаторна, орієнтаційна. Розвивальна функція сприяє забезпеченню громадського, морального становлення особистості, розвитку соціальної творчості, уміння взаємодіяти з людьми, ставити і досягати значущих цілей.

Орієнтаційна функція виявляє забезпечення умов для орієнтації дітей у системі соціальних, моральних, політичних цінностей. Компенсаторна функція реалізується завдяки створенню умов для реалізації потреб, інтересів, актуалізації можливостей підлітка.

Оздоровчі табори, табори відпочинку, громадські організації тощо є особливим освітнім і виховним середовищем, котре поєднує в собі форми та методи організації діяльності, яка дозволяє створити належні умови для ефективного розвитку та морального становлення особистості. Отже, основною метою літнього табору відпочинку як позашкільного закладу є створення комфортних умов для всебічного самовиховання й самоствердження підлітків, їх максимального охоплення творчою діяльністю на основі загальних інтересів і потреб.

Головною особливістю педагогічного процесу у літньому таборі відпочинку є співтворчість педагогів і підлітків, яка будується на дружбі, духовній спільності, взаємоповазі, взаємній зацікавленості. Оволодіння моральними нормами і вимогами, як зазначають О. Семенов [144] і Т. Сущенко [157], здійснюється за допомогою свідомого освоєння конкретної суспільно значущої діяльності, осмисленої практичної участі в ній, усвідомлення її морального значення.

Порожні проміжки соціального становлення особистості, як зазначає Т. Сущенко [155; 158], заповнюють позашкільні заклади освіти, різноманітність занять в яких впливає на характер самоорганізації та самореалізацію. Чинниками вдосконалення виховного процесу у позашкільному закладі вона вважає створення умов для розвитку та максимальної реалізації підлітком своїх можливостей, інтересів та здібностей, залучення його до активної творчої діяльності, оволодіння педагогів методиками виховання гармонійної всебічно розвиненої особистості. Підтримуємо думку Т. Сущенко [155–158], що позашкільний педагогічний процес потрібно розглядати як виховне явище, основою якого є міжособистісні стосунки та співтворчість.

В Україні функціонують загальні (комплексні) та спеціальні (профільні) позашкільні заклади. До загальних належать установи, що діють у різних галузях науки, культури, спорту. Виховна діяльність у спеціальних позашкільних закладах відбувається в одній галузі, наприклад, техніка, спорт чи мистецтво. Табори відпочинку, поруч із будинками культури, дитячими та підлітковими клубами, є загальними позашкільними закладами.

З огляду на тему нашого дослідження розглянемо особливості дитячих таборів оздоровлення та відпочинку як позашкільного закладу, створеного задля оздоровлення дітей, задоволення їхніх інтересів і духовних потреб, організації активного дозвілля і відпочинку у канікулярний період.

Головними цілями дитячого табору А. Єнін [61] та Є. Рибінський [139] вважають оздоровлення дітей, створення в них позитивного емоційного настрою, привнесення гри-романтики в їхнє повсякденне життя, виявлення інтересів, захоплень, розвиток бажання набути нових знань, умінь, навичок, навчання поведженню в колективі, трудове виховання.

Дитячі табори оздоровлення та відпочинку поділяються за часом перебування, місцезнаходження та місцем перебування, типом організації, спрямуванням. За часом перебування бувають цілорічними, сезонними (працюють під час певного періоду, наприклад, улітку), табори вихідного дня. За місцезнаходженням є міські (переважно діти однієї школи і тут зберігається колектив школи й частково класний колектив) та заміські (формується тимчасовий колектив учнів із різних шкіл, часто з різних областей). Щодо місця проведення визначають стаціонарні, які постійно перебувають в одному місці, наметові, котрі розташовуються в будь-якому місці, виїзні, що орендують певне приміщення. За типом організації табори оздоровлення та відпочинку бувають цілодобовими і денними. За спрямуванням табори можуть бути загальнооздоровчими, спортивними, санаторними, військовими, навчальними, екологічними, трудовими, релігійними, туристичними та профільними.

Чимало вчених, як-от Л. Бутенко, Д. Бутенко, О. Доренко [122], Ю. Кудинов [84], Н. Кузьміна [86], основними функціями навчально-виховного процесу дитячого оздоровчого табору справедливо вважає виховну, рекреаційну, оздоровчу, освітню. Виховна функція реалізується через соціалізацію, соціальне загартовування, формування особистості, корекцію негармонійного розвитку, компенсацію відсутніх можливостей, розвиток культури, етики, моральності. Рекреаційна функція виявляється через релаксацію, відновлення й розвиток фізичних і духовних сил, зміну обстановки, компенсацію за рахунок перерозподілу активності. Оздоровча роль проявляється завдяки зміцненню і гармонізації організму, підвищенню опірності до хвороботворних і несприятливих чинників, розвитку сили, витривалості та рухових здібностей, усуненню наслідків стресових і хворобливих станів, поліпшенню фізичного і психічного самопочуття. Завдяки просвіті, профільній освіті, практико-орієнтованому навчанню, розвитку здібностей проявляється освітня функція виховного процесу дитячого табору.

О. Кондратюк [74] і Ю. Таран [160] впевнені, що виховний процес у оздоровчому таборі має певні особливості, бо планується й будується з урахуванням відірваності дітей від родини, батьківської опіки та звичного соціального середовища, виконання режимних моментів, спрямованих на підтримання чистоти, на виконання санітарно-гігієнічних вимог, використання навколишнього середовища, природних умов, що передбачає спеціальну роботу щодо запобігання в дітей можливого травматизму й захворювань, здійснюється в тимчасових дитячих колективах, сформованих із дітей різного соціального досвіду, зумовленого різними умовами життя і виховання, за більш інтенсивного й повного розкриття особистості дитини, на засадах добровільної участі у різних справах, вільному виборі занять. У виховній роботі дитячого оздоровчого табору беруть участь як професійні педагоги, так і дорослі, які не мають професійної педагогічної освіти.

Літній табір оздоровлення та відпочинку продовжує виховання моральних цінностей підлітків, які у них сформовані школою та родиною. У школі виховання моральних цінностей відбувається у навчально-виховному процесі, у позаурочний час. Моральні цінності підлітка у сім'ї формуються на основі прикладу батьків. Літній табір відпочинку має всі умови для продовження цих виховних впливів завдяки урізноманітненню форм і методів, що розширюють кругозір підлітків, закріплюють знання, поглиблюють систему моральних цінностей та надають можливості практикувати здобуті навички.

У цьому таборі, як і в таборах іншого спрямування, формування тимчасового дитячого колективу відбувається за такими стадіями: орієнтація, узгодження інтересів, довіра, самостійність, розставання. Як свідчать вчені, врахування цих стадій допомагає спланувати й організувати процеси спілкування та спільної діяльності на принципах моралі, визначити оптимальний зміст, форми та методи виховання моральних цінностей. Дозвілля тоді стає часом саморозвитку, виховання та відпочинку на принципах добровільності, зацікавленості, задоволення та психологічного комфорту [40].

У літньому таборі відпочинку життєдіяльність підлітків відбувається в умовах соціальної депривації: тут вони розвивають навички самообслуговування, планування власного часу, спілкування з незнайомими людьми, вчаться висловлювати й обстоювати власну думку.

Ми погоджуємося із Т. Кусою, який зазначав, що виховний процес літнього табору відпочинку типової інтенсивності за стислі строки існування табірної зміни (у середньому 21 доба для оздоровчої зміни і не менше 14 діб для відпочинкової) об'єднує зусилля для добрих та корисних справ, розвиває здібності дітей під час залучення їх до різноманітної діяльності колективістського характеру, створює умови для самовиховання особистості, забезпечує фундамент загальнолюдських цінностей та культури, виховує в

дітях віру в себе. Під час табірної зміни відбувається процес десоціалізації особистості у зв'язку з відсутністю сім'ї, класу, друзів тощо [88, с. 5].

Підтримуємо думку вчених О. Газмана [40–42], А. Дубровського [55], А. Лутошкіна [92–93], З. Ходоровської [180], С. Шмакова [191–193], що для формування дитячого колективу, який впливатиме на виховання особистості підлітка, потрібно:

- зацікавити кожного метою діяльності та загальними єдиними для всіх завданнями груп;
- організувати спільну суспільно корисну діяльність для вирішення поставлених завдань;
- налагодити в процесі спілкування дружні стосунки між підлітками;
- навчити їх піклуватися про своїх нових друзів та успіхи всієї групи;
- створити органи самоврядування групи і табору в цілому та забезпечити їхню роботу;
- сприяти розвитку та закріпленню ініціативи підлітків та суспільної думки;
- розвивати традиції групи і табору, які відображають моральні норми соціуму.

Виховна діяльність у таборі відпочинку, як вважає Р. Охрімчук [114, с. 11–17], допомагає підліткові:

- впоратися з інтенсивними соціальними змінами, що вимагають особистісної зрілості та швидкодії, знайти опору, що базується на моральних цінностях, осмисленні самого себе;
- утвердити почуття власної причетності до суспільного розвитку, почуття значущості та корисності;
- навчитися усвідомлювати значущість та вагомість власної ініціативи;
- навчитися розуміти власні почуття та володіти ними;
- навчитися долати проблеми особистих взаємин;
- навчитися знаходити вихід із ситуацій соціального неуспіху та залишатися оптимістом;

- оволодіти навичками співробітництва (формування почуття «ми»).

Для досягнення вище означених завдань із виховання моральних цінностей підлітків у літньому таборі відпочинку допоможе метод проєктування виховної системи, який, на думку І. Беґа [16, с. 136–141], моделює не лише відчужену від актуалізованого стану свідомості суб'єкта форму дії вихователя і зміст загальної виховної мети, а й проєкт її поетапного досягнення, що сприяє досягненню достатньої прогнозованості та керованості виховного процесу.

Л. Тихенко та співавтори [163] зазначають, що у літньому таборі загін є основним осередком, у якому відповідно до характерних особливостей тимчасового дитячого колективу багато питань вирішується ефективніше, ніж у стабільних, постійних дитячих колективах, таких як шкільний клас, спортивна секція, компанія тощо, бо у новому товаристві дитина хоче виявити всі свої здібності, можливості й уміння. О. Газман [40] також називає досить широке коло ознак колективу-загону: тривалість існування від 10 днів до 2-х місяців у таборах санаторного типу, цілодобовий контроль за вихованцями, різновіковий склад загонів.

У такий спосіб у літньому таборі оздоровлення та відпочинку створюється тимчасова соціальна депривація, котра характеризується індивідуальною та взаємною відповідальністю, автономністю існування, публічністю, завершеністю розвитку та діяльності дитячого колективу, спільною цілеспрямованою діяльністю, наявністю органів та структури самоврядування, зв'язків з іншими колективами табору.

Слід погодитися з думкою О. Газмана [40], який вважає табір своєрідною школою обміну досвідом, бо реалізація групових справ можлива лише за зверненням до досвіду кожного, а характерною рисою дитячого колективу є вимога від особистості, яка практично двадцять чотири години перебуває у ньому і вчинки якої оцінюються крізь групові норми, установки, цінності, щоденної самовіддачі. Важливим є те, що підліток відчуває

потрібність колективу, можливість досягти успіху в одних справах, якщо в інших буде пасивним.

Важливим напрямом виховної роботи у літньому таборі, як вказують А. Дубровський [55] та Г. Казанська [64], є розвиток у самосвідомості незнайомих підлітків почуття «ми», виокремлення його із загального оточення. Крім того, як доводять Л. Ваховський [30; 31], А. Лутошкін [92], А. Юріков [195] під час різноманітної виховної діяльності табору підліток у колективі розвивається завдяки міжособистісному спілкуванню на принципах творчості й гуманізму, формується взаємна довіра і повага.

Не можна не погодитися із М. Рожковим [134], який акцентує увагу на домінуючих факторах, завдяки яким розвивається особистість підлітка у літньому таборі. Основними чинниками розвитку особистості підлітка є активна позиція, котра сприяє засвоєнню норм та цінностей моралі, вільний вибір та участь у творчій діяльності, що сприяє самовираженню й самоствердженню, наявність спілкування як засобу успішної соціалізації особистості та особистісного становлення як суб'єкта певної соціальної групи з наявними життєвими ідеалами.

Отже, літній табір становить модель дорослого життя, де моральними цінностями є проголошені принципи, норми, правила поведінки, ідеали та традиції, а формування їх удосконалюється у навчальній, творчій, трудовій, ігровій та громадській діяльності, результат виявляється у ставленні вихованців до своїх обов'язків, до самої діяльності, до інших людей. Спільна групова справа є необхідною умовою для засвоєння підлітками соціокультурних цінностей, здобутків культури на рівні моральності.

На наш погляд, також слушним є твердження О. Рассказової [132] щодо основних детермінант організації діяльності у педагогічному процесі позашкільного закладу. Вона підкреслює, що педагогічний процес у ньому будується на основі інтересів підлітків та спрямований на задоволення і розвиток їхніх потреб у культурному дозвіллі. Організувати творчу діяльність можна лише за умови поєднання зусиль вихователів та гуртківців,

звичайно, за керівництва старших та узгодження усіх компонентів соціально-педагогічного процесу (мети, принципів, змісту, форм та методів). Дозвіллева діяльність підлітків розподіляється за споживанням, творчістю, екстеріоризацією, урахування яких дозволяє обґрунтувати засоби організації діяльності підлітків на різних етапах. На організацію творчої діяльності учнів впливає той факт, що соціально-педагогічний процес позашкільного закладу пронизує динамічний рух до саморегуляції, самоорганізації, самодіяльності, самоконтролю.

Погоджуємося з думкою Ю. Тарана [160; 161], що у літньому таборі підлітки оволодівають соціальним досвідом, а основними принципами виховання моральних цінностей є єдність свідомості та поведінки у вихованні, виховання в праці, виховання особистості в колективі, поєднання поваги до особистості вихованця з розумною вимогливістю до нього. У літньому таборі, як зазначає І. Кон [73], культурно-дозвіллева діяльність, через яку підліток приходить до власного «Я», засвоює культуру як споживач, а також започатковує нове, своє, власну субкультуру. Педагоги В. Анненков [6], О. Бездверна-Хомерікі [8], В. Біруля [21], В. Воловик [38], Н. Гурець [48], В. Плахтій [119], С. Харченко [179] вважають залучення підлітка до культурно-дозвіллевої діяльності, котра сприяє розвитку нових творчих стосунків та формуванню активної життєвої позиції особистості, визначальною ознакою морального становлення особистості під час виховання в умовах позашкільного закладу освіти.

Отже, літні табори – особливе освітнє і виховне середовище, яке сприяє вихованню моральних цінностей підлітка, його творчому самовираженню, самореалізації за високого рівня вихованості моральних цінностей, психологічного, фізичного та соціального здоров'я.

Фізичне здоров'я проявляється у доброму фізичному самопочутті, бадьорості, здатності витримувати фізичні навантаження і полегшує адаптацію до навколишнього середовища, допомагає виживати у надзвичайних умовах. Основними ознаками фізичного нездоров'я

особистості є порушення сну, нездатність витримувати фізичні навантаження, загальна слабкість, підвищена втомлюваність тощо.

Найважливішим критерієм психологічного здоров'я є відчуття психологічної рівноваги, що виявляється у адекватній самооцінці, цілеспрямованості, послідовності й передбачуваності, незалежності, відчутті єдності з іншими людьми. Психічне здоров'я передбачає гармонійне поєднання його інтелектуальної, емоційної та духовної складових. Інтелектуальна складова психологічного здоров'я виявляється в умінні вчитися, здатності аналізувати проблеми та ухвалювати відповідальні рішення. Емоційна складова психологічного здоров'я діагностується завдяки здатності особистості розуміти власні почуття й інших людей, керувати стресами, долати невдачі. Духовна складова психологічного здоров'я проявляється завдяки усвідомленню свого призначення на землі, розумінню сенсу життя, наявними християнськими цінностями, залученню до культурної спадщини народу та людства.

Соціальне здоров'я діагностується якістю стосунків з оточенням, здатністю особистості ефективно взаємодіяти та спілкуватися з людьми.

Розглядаючи літні табори відпочинку як соціально-педагогічний феномен, зауважимо, що всі вони спрямовані на виконання державних та регіональних педагогічних завдань у сфері безперервної освіти та виховання молодого покоління. У процесі виховної діяльності у таборах оздоровлення та відпочинку наголошується на важливості особистісного розвитку вихованця, розширення його системи цінностей, інноваційній діяльності, виховання навичок життя у суспільстві, формування загальної культури, організації цікавого, веселого відпочинку.

Виховне середовище літнього табору відпочинку має надати можливість кожній дитині динамічно розвивати моральні цінності, бути соціально активною та, якщо необхідно, у майбутньому модернізувати власну діяльність у будь-якій соціально-значущій сфері. Для цього виховна робота у таборі повинна бути інноваційною, щоб сприяти підліткам у

реалізації їхніх життєвих планів і задумів. Інакше кажучи, виховання підлітків у таборі має набувати дитиноцентризму, ґрунтуючись на визнанні цінності кожного з них.

Розвивальна спрямованість літнього табору повинна пронизувати весь час перебування у ньому підлітків, враховуючи усі види формування психіки особистості. З огляду на невеликий термін відпочинку дітей у таборі цілеспрямоване формування має стати пріоритетом у діяльності педагогів. Відмова від монополії єдиних програм виховання та універсальних методик сприятиме створенню реального виховного середовища, де панують дитиноцентризм, варіативність форм і методів особистісно-діяльнісного підходу, психолого-педагогічна діагностика, реальне партнерство дітей і вихователів. За таких умов табір, хай і на короткий термін, може стати середовищем, яке збагачує, допомагає і заохочує підлітка, спонукає його до самовиховання, саморозвитку.

Висновки до розділу 1

Аналіз наукової літератури дозволив зробити висновок, що проблема виховання моральних цінностей була актуальною на різних етапах розвитку людства, адже цінності мотивують поведінку та діяльність особистості, допомагають їй робити вибір у життєвих ситуаціях та обґрунтовувала систему світоглядних орієнтацій людини, становлення особистості.

1. Поняття «мораль» є складним комплексним утворенням, однією із форм суспільної свідомості, системою уявлень і поглядів, оцінок і норм, які регулюють поведінку людей у різних галузях суспільного життя. Виховання моральних цінностей ми розуміємо як активний цілеспрямований процес формування моральної свідомості, засвоєння моральних цінностей, виховання моральних почуттів, звичок і моральної поведінки, яка й визначатиме цілісність особистості людини. Моральні цінності – те, що

людина найбільше цінує у житті, світі, що її оточує, людях, матеріальній та духовній культурі; це те, чим вона особливо дорожить і чому надає найважливішого значення, орієнтується як на еталон; що є в її життєвим стрижнем.

2. Моральну самосвідомість підлітків слід розглядати як особистісне утворення когнітивної, емоційно-ціннісної та поведінкової складових самої особистості. Когнітивна складова моральної самосвідомості людини виявляється у розумінні моральних понять, сформованості моральних переконань, моральній інтроспекції та рефлексії. Емоційно-ціннісна складова моральної самосвідомості проявляється завдяки моральним почуттям та домінантним моральним цінностям. Поведінкова складова проявляється у моральному самоконтролі, моральному виборі, моральних вчинках та включає моральну саморегуляцію, що й проявляється в реальних учинках і поведінці протягом життєдіяльності особистості в літньому таборі відпочинку.

Відповідно до цього було виділено такі критерії виховання моральних цінностей підлітків як когнітивний, емоційно-ціннісний та практичний. Когнітивний критерій виявляється завдяки знанню правил, етичних поведінкових норм, вмінню їх використовувати, здатності до самоосвіти, самоаналізу. Емоційно-ціннісний критерій виявляється через особистісне ставлення до інших, через переживання, прояв бажань та інтересів. Практичний критерій вихованості моральних цінностей підлітків виявляє вміння підлітків використовувати моральні навички на практиці та допомагати іншим.

Когнітивний критерій передбачає у підлітків наявність знань про мораль та моральні цінності. Він сприяє виявленню рівня знань про моральні цінності, форм і методів їхнього розвитку. Показниками цього критерію є: 1) знання про моральні цінності; 2) розуміння значущості моральних цінностей у власному житті; 3) наявність програми морального самовиховання.

Емоційно-ціннісний критерій враховує ставлення підлітків до моральних цінностей, їхній прояв у житті літнього табору відпочинку. Його показниками є: 1) інтерес до життя літнього табору відпочинку; 2) бажання брати участь у різноманітних колективних заходах, що проводяться у літньому таборі відпочинку; 3) переживання за успіх колективних справ.

Поведінковий критерій характеризує спроможність підлітків до здійснення моральних учинків, їх самоаналізу і самооцінки. Показниками поведінкового критерію є: 1) активна участь у житті колективу; 2) ініціативність у проведенні колективних заходів; 3) відповідальність за доручену ланку під час колективних справ.

На основі діагностики встановлено три рівні сформованості моральних цінностей підлітків: високий, середній та низький.

Стан моральної усталеності, характерний для високого рівня сформованості моральних цінностей, визначається ініціативністю підлітків у колективних та індивідуальних справах, потужною спрямованістю на пошук морального ідеалу, наявністю системи ціннісних орієнтацій.

Особистість із сильним ступенем ставлення до моральних цінностей відчуває стійку потребу в нових знаннях, прагне глибше пізнати себе, навколишній світ, його вимоги до особистості, прагне їх втілювати у своїй діяльності. Для підлітків важливими є розвиток своїх здібностей та самостійність у розв'язанні навчальних та виховних завдань, поставлених перед ними, зокрема й у літньому таборі відпочинку. Підлітки знають свої позитивні та негативні сторони, прагнуть до розкриття своєї індивідуальності, формують програму самовиховання. Діяльність підлітків окреслена мотивами добра, позитивним ставленням до товаришів і дорослих, із проявом власної ініціативи. Вони емоційно переживають успіх та невдачу, уміють товаришувати, дослухатися до інших, в колективних справах прагнуть взяти на себе відповідальність.

Середній рівень сформованості моральних цінностей підлітків відображає помірну виразність пізнавальної спрямованості, частково сформовані ціннісні орієнтації.

Цей рівень характеризується недостатньо чіткою потребою в поповненні своїх знань про моральні цінності; активність у будь-якій діяльності проявляється під впливом вихователя. У підлітків немає стійкого прагнення до розв'язання моральних ситуацій. Вони розуміють необхідність морального самовдосконалення, але ефективність цього процесу залежить від зовнішнього впливу. У них домінує прагнення до дотримання моральних норм поведінки, але це відбувається ситуативно. Особистість недостатньо володіє прийомами самопізнання, не проявляє стійкого прагнення до активності у колективних справах, не має стійкої потреби до лідерства.

Для низького рівня сформованості моральних цінностей характерні: відсутність бажання розвивати діяльність, слабка виразність пізнавальної спрямованості, несформовані ціннісні орієнтації, низький рівень відповідальності, самостійності, співучасті у справах колективу. Цей рівень також характеризується слабкою потребою в самовихованні, відсутністю потягу до підвищення свого морального рівня. Підліткам також характерні ситуативний інтерес, слабкий вияв ініціативи до продовження діяльності, що пропонує літній табір відпочинку, слабе прагнення до співпраці.

3. Визначено, що літній табір відпочинку, як заклад позашкільної діяльності підлітків сприяє формуванню суспільно-громадського досвіду особистості, розвитку, стимулюванню та реалізації духовного і творчого потенціалу, створенню системи пошуку, розвитку і підтримки талантів і обдарувань, залученню до особистісно значущих соціокультурних цінностей, задоволенню потреб у професійному самовизначенні, самоствердженні, розвитку психофізичних ресурсів, зміцненню здоров'я, вихованню моральних якостей, формуванню активної життєвої позиції.

Літній табір відпочинку виконує такі функції: розвивальну, компенсаторну, орієнтаційну. Основною ж метою літнього табору

відпочинку як позашкільної дитячої організації є створення комфортних умов для всебічного самовиховання й самоствердження підлітків, максимального охоплення їх творчою діяльністю на основі загальних інтересів і потреб, організації змістовного дозвілля, отримання соціально-громадського досвіду. Головною особливістю педагогічного процесу у літньому таборі відпочинку є співтворчість вихователів і підлітків, яка будується на дружбі, духовній спільності, взаємоповазі, взаємній зацікавленості. Серед інших особливостей є міжособистісне інтенсивне спілкування, різностороння активна діяльність, тимчасова депривація особистості від звичного соціального оточення, відсутність впливу сім'ї, школи та ЗМІ, підпорядкування поведінки і життєдіяльності режиму табору.

Аналізуючи педагогічну діяльність у літньому оздоровчому таборі, основними функціями навчально-виховного процесу вважаємо виховну, рекреаційну, дозвілєву, оздоровчу, освітню.

Літній табір відпочинку є моделлю дорослого життя, де моральними цінностями є проголошені принципи, норми, правила поведінки, ідеали та традиції, а їх виховання удосконалюється у навчальній, розважальній, трудовій, ігровій та громадській діяльності, результат виявляється у ставленні вихованців до своїх обов'язків, до самої діяльності, до інших людей. Інакше кажучи, літні табори відпочинку – особливе освітнє і виховне середовище, що сприяє вихованню моральних цінностей підлітків, їхньому творчому самовираженню, самовдосконаленню та самореалізації у численних виховних заходах, що пропонує цей заклад позашкільної освіти, розвитку психічного, фізичного та соціального здоров'я, удосконаленню духовно-моральної сфери особистості.

Результати дослідження першого розділу висвітлено у публікаціях автора.

1. Грицюта О. Ф. Влияние христианских лагерей на формирование личностного потенциала ребенка. *Творча спадщина А. С. Макаренка в*

контексті інноваційного розвитку освіти XXI століття: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (11–12 березня 2013 року, м. Суми). Суми: СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2013. С. 144–147.

2. Грицюта О. Ф. Важливість закладів відпочинку християнської орієнтації для розвитку особистості підлітка. *Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти: Збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Випуск 8 (51)*. Рівне: РДГУ, 2014. С. 38–42.

3. Грицюта О. Ф. Формування моральних цінностей підлітків в інформаційному просторі. *Матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції студентів та молодих науковців «Наука, освіта, суспільство очима молодих»*, Частина 2. Природничо-математичний, суспільно-гуманітарний та економічний напрями (15 травня 2014 року). Рівне, 2014. С. 189–190.

5. Грицюта О. Ф. Остапчук М. В. Вплив християнських цінностей на самовизначення особистості в підлітковому віці. *Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти: Збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Випуск 11 (54)*. Рівне: РДГУ, 2015. С. 194–197.

9. Грицюта О.Ф. Духовне начало як запорука морального розвитку особистості. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика: Збірник наукових праць*. Випуск 6 (81). Сєверодонецьк, 2017. С. 65–74.

РОЗДІЛ 2

ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ВИХОВАННЯ МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ ПІДЛІТКІВ У ЛІТНІХ ТАБОРАХ ВІДПОЧИНКУ

2.1. Теоретичне обґрунтування педагогічних умов

Організація виховного процесу у літньому таборі відпочинку з метою виховання моральних цінностей підлітків вимагає створення необхідних педагогічних умов, які зроблять його цілеспрямованим, послідовним, ефективним. Оскільки спеціальних досліджень, спрямованих на виокремлення педагогічних умов виховання моральних цінностей підлітків в умовах літнього табору відпочинку не проводилося, розкриємо передусім поняття «умова» та «педагогічна умова».

У тлумачному словнику сучасної української мови сказано, що «умова» – це необхідна обставина, що уможлиблює здійснення, створення, утворення чого-небудь або сприяє чомусь як фактор, рушійна сила будь-якого процесу, явища; чинник [34].

Термін «педагогічна умова» позначає обставини, які впливають (прискорюють чи гальмують) на формування та розвиток педагогічних явищ, процесів, систем, якостей особистості [83]. Термін «педагогічні» вказує на те, що означені обставини пов'язані з організацією навчально-виховного процесу, з зовнішнім середовищем, де відбувається пізнавальна й навчальна діяльність учнів, спрямована на формування в них певних знань, умінь, навичок. Це також сукупність об'єктивних можливостей змісту навчання або виховання, методів, організаційних і матеріальних можливостей здійснення умови, що забезпечують успішне вирішення поставленого завдання. Педагогічні умови вказують на взаємопов'язану сукупність внутрішніх параметрів та зовнішніх характеристик функціонування, яка забезпечує високу результативність навчального процесу і відповідає психолого-

педагогічним критеріям оптимальності [96, с. 153–161]. Такий погляд на педагогічні умови притаманний іншим українським науковцям, які розглядають їх як чинники, що впливають на процес досягнення мети, та при цьому поділяють їх на: зовнішні (позитивні стосунки вихователя й учня; об'єктивність оцінки навчального процесу; місце навчання, приміщення, клімат тощо) та внутрішні (індивідуальні властивості учнів, тобто стан здоров'я, властивості характеру, досвід, уміння, навички, мотивація тощо) [112].

Педагогічними умовами також вважають обставини, що сприяють розвитку чи гальмуванню навчально-виховного процесу, їх визначають як комплекс засобів, наявних у навчального закладу для ефективного здійснення навчально-виховного процесу [30]. Педагогічні умови – категорія, що визначається як система певних форм, методів, матеріальних умов, реальних ситуацій, об'єктивно чи суб'єктивно створених, необхідних для досягнення конкретної педагогічної мети [118].

На наш погляд, педагогічні умови повинні відповідати певним вимогам, а саме: мати системний характер; мати чітко визначену структуру та забезпечувати зв'язки між елементами цієї структури; враховувати особливості виховання і навчання, бо вони детермінують результати виховання, забезпечують його цілісність, сприяють моральному розвитку підлітків та створюють сприятливі можливості для виявлення їхньої моральної вихованості.

Інакше кажучи, ефективність виховання моральних цінностей підлітків в умовах літнього табору відпочинку залежить від педагогічних умов організації виховного середовища, вибору засобів, методів, форм виховання. Саме це сприятиме вихованню таких моральних цінностей особистості підлітків, як доброта, відповідальність, гідність, повага, справедливість.

Також слід зауважити, що педагогічні умови мають двоїстий характер. З одного боку, це – джерело виникнення, існування та розвитку самого педагогічного процесу, запорука його присутності та можливостей

вдосконалення. І навіть спеціально створені педагогічні умови мають здатність регулювати педагогічний процес, робити його компоненти співвідносними один з одним. З іншого боку, педагогічні умови є «атмосферою» навчально-виховного процесу, і саме від цілеспрямованості, впорядкованості, логічності та структурованості педагогічних умов залежить функціонування цього процесу та його ефективність [120]. Тобто педагогічні умови – це педагогічні обставини, які сприяють (або протидіють) прояву педагогічних закономірностей, зумовлених дією певних факторів.

Виділяючи педагогічні умови виховання моральних цінностей у літньому таборі відпочинку, ми дотримувалися необхідності встановити чітко визначений результат виховної діяльності за доволі короткий термін перебування підлітків у закладі. Виокремленню педагогічних умов сприяла наша орієнтація на гуманістичні орієнтири виховання, вимоги до педагогів, які закладені у нормативних документах, сучасні принципи виховання.

Роль педагогів у літніх таборах відпочинку сьогодні вимагає від них працювати із проявом чутливості, уважності, чуйності, турботи, бачити у вихованцях суб'єктів педагогічної діяльності, всебічно враховувати їхні вікові і психологічні особливості, сприяти творчому розвитку особистості, розкриттю талантів. Педагоги табору відпочинку повинні знатися на сучасних підходах до виховання, організації дозвілля у формах, близьких підліткам, використовувати можливості так званих флешмобів, квестів, інсценівок, ігор, театралізованих мініатюр, тренінгів, екстремальних ЗТІ (скалодром, роликові та скейтмайданчики, велотреки) під наглядом досвідчених інструкторів тощо, обирати програми, які б забезпечили ефективність їхнього морального виховання, сприяли б зміцненню їхнього фізичного та психічного здоров'я.

Наголосимо, що літній табір відпочинку як заклад позашкільної освіти концентрує свої зусилля на вихованні кожної особистості, створенні різнобічних умов для розвитку її здібностей, потенційних можливостей, моральності, фізичних і духовних сил. Це відбувається завдяки організації

дозвілля підлітків, їхньої практичної діяльності, яка органічно доповнює зусилля школи та сім'ї, зокрема й у вихованні моральних цінностей. Інакше кажучи, літній табір – дуже значима підсистема у системі виховання особистості підлітків, яка підкріплює і розвиває закономірності виховання особистості. Зокрема, виховання моральних цінностей підлітків виявляється ефективнішим, якщо підліток стає суб'єктом цього процесу, а його діяльність у таборі наповнена радістю буття, позитивними емоціями, стимулюється мотивацією моральних вчинків, що викликає саморух особистості у бік самовиховання. Поступово це призводить до формування моральної усталеності, яка є комплексним проявом вихованості моральних цінностей, глибокого розуміння моральних цінностей, що виявляються у багатократних діях підлітків.

Визначенню педагогічних умов виховання моральних цінностей у підлітків у літньому таборі відпочинку сприяли бесіди з адміністрацією, вихователями (наставниками), психологами літніх таборів відпочинку, аналіз планів роботи закладів тощо. Відтак ми зробили припущення, що процес виховання моральних цінностей підлітків у такому таборі набуває ефективності за таких умов: усвідомлення підлітками суспільної та особистісної значущості моральних цінностей; врахування особистісного досвіду моральної поведінки підлітків; готовності педагогів до педагогічної підтримки самовиховання підлітками моральних цінностей задля сформованості у них моральної усталеності. Під моральною усталеністю ми розуміємо стабільний прояв моральності особистості у повсякденній діяльності та складних моральних ситуаціях.

Названі педагогічні умови, сприяючи формуванню у підлітків моральної усталеності, передбачають функціонування у таборі духовно збагаченого середовища, розвиток рефлексії дій і вчинків підлітків, використання складних моральних ситуацій, відсутність тиску на особистість підлітків, схвалення їхньої ініціативності, що дозволяє викликати позитивні

емоції від процесу і результату діяльності, почуття внутрішньої свободи, відчуття особистісного зростання та усвідомлення власної унікальності.

Важливо, що в основі вказаних педагогічних умов виховання моральних цінностей у підлітків у літньому таборі лежать методологічні підходи гуманістичної педагогіки, принципи духовно збагаченого середовища, закономірності формування особистості підлітків, що ґрунтуються на врахуванні їхніх вікових особливостей. Деталізуємо наші погляди на вибір цих педагогічних умов.

Перша умова підвищення ефективності виховання моральних цінностей підлітків – усвідомлення підлітками суспільної та особистісної значущості моральних цінностей. Вона звертає увагу на здатність підлітків до пізнання, відтворювання реальності, те, що І. Бех називає: «Ставати автором власної моральної життєтворчості». Завдання педагога полягає у «переведенні вивчення явища у внутрішнє цілісне проживання учня, щоб він ріс, розвивався разом із пізнанням предмета, ставав як людина, а не був би функцією розуму і пам'яті» [35, с. 9]. Відомо, що фундаментом моральних цінностей є моральні знання, а також відомості про моральні вимоги, оцінки, ідеали та про наслідки порушень норм моралі. Засвоюючи моральні знання, людина набуває здатності орієнтуватися в моральних цінностях, формуючи особистісну лінію поведінки.

Вихователь не просто розповідає про особистісний смисл моральної цінності, а спонукає учня до роздумів про неї для його подальшої життєдіяльності. При цьому, використовуючи ті або інші форми виховання (наприклад, художню літературу), педагог має виявити їхній морально-ціннісний зміст, розкрити духовний світ героїв тощо.

Завдання педагога також полягає у використанні загальнолюдського та національного досвіду, що забезпечує виховання у підлітків моральних емоцій та почуттів як вагомих складових загальнолюдських моральних цінностей і сприяє особистісному осмисленню моральних цінностей, розвитку почуттєво-емоційної сфери. Тут також важливо, щоб ці моральні

цінності зіставлялися із життєвим досвідом учнів, чому сприятиме діалог рівноправних особистостей, хоча і різних за віком та світоглядом, але взаємозацікавлених особистостей. Педагогу також слід мати на увазі, що сучасний підліток має недостатній рівень розвитку духовно-моральних потреб, який часто є наслідком впливу інтернету та засобів масової інформації, порою сприяє обранню власного шляху індивідуального самовизначення, який суперечить моральним цінностям суспільства.

Друга умова підвищення ефективності виховання моральних цінностей підлітків в умовах літнього табору відпочинку – врахування особистісного досвіду моральної поведінки підлітків, стимулює підлітків до самовиховання моральних цінностей, спонукає до комплексного використання форм і методів виховання моральних цінностей, як-от: моральні дилеми, ситуації морально-духовного вибору, метод проєктів, бесіди, диспути тощо. Реалізація цієї умови має враховувати, що саме емоційно-образні форми, методи і прийоми, що сприяють індивідуальному переживанню, педагог може знайти у різних видах мистецтва, у творах української літератури, де розкривається духовна сутність українського народу з притаманними йому такими цінностями, як щирість, миролюбність, щаслива сім'я, і відображається у символіці народних звичаїв та традицій.

Стимулювання підлітків до самовиховання моральних цінностей передбачає перетворення підлітків на суб'єкт виховання моральних цінностей. Це вимагає розвитку у них рефлексії власних вчинків. Для цього педагог, впроваджуючи особистісно-орієнтований підхід, знайомить підлітків із методами та прийомами самовиховання, створює умови, коли учень буде суб'єктом власного виховання, сприяє розвитку у нього позитивної самооцінки, допомагає долати психологічні бар'єри, що виникають у процесі взаємодії із товаришами і дорослими. Створення ситуації успіху, похвала і довіра – також ефективні шляхи до самовдосконалення особистості підлітків.

Педагог має прагнути до того, щоб підлітки шукали сенс у реалізації моральних цінностей, думали про себе, будували образ і модель своєї діяльності, давали критичну оцінку всім чинникам, що впливають на їхній моральний і духовний стан. Вихователь при цьому має керувати індивідуальною роботою підлітків над собою, здійснювати її корекцію і педагогічну підтримку. Інакше кажучи, ця педагогічна умова передбачає зміни авторитарно-інформативних педагогічних технологій на суб'єкт-суб'єктні, рефлексивні, спрямовані на підвищення енергії духовного потенціалу виховного процесу (мотивація духовних домінант, виникнення катарсису, емпатії, інсайту тощо).

Як справедливо підкреслює С. Сіроїжко «моральні цінності не можуть бути занесені до свідомості кимось зовні. Моральні цінності, що створюються шляхом внутрішньої самостійної роботи і особистісних духовних домінант старшокласника, можуть залишитися не інтеріоризованими в систему його моральних цінностей. Самостійна активна діяльність особистості відіграє важливу роль, тому що у процесі самостійної діяльності кожному учню надається можливість виробити і продемонструвати власну систему моральних цінностей. Це можливо досягнути за рахунок потреби старшокласників у моральній ідентифікації, прагненні до самоактуалізації...» [143, с. 77].

Для ефективності процесу формування моральних цінностей підлітка необхідно надати йому можливість реалізувати засвоєні принципи моралі, що сприятиме не тільки розумінню моралі і моральних стосунків у суспільстві, але і формуванню його вчинків і дій. Важливою особливістю формування моральних цінностей підлітків є те, що юна особистість набуває разом із загальними знаннями про моральні норми здатність оперувати ними. Тобто підліток, маючи відповідний обсяг знань про норми поведінки, уміння правильно оцінити той чи інший вчинок, досвід моральної діяльності, спроможний до самовиховання моральних цінностей. Наш аналіз свідчить, що підлітки здатні як усвідомлювати свою моральну недосконалість, так і

підвищувати свій моральний розвиток. Моральні цінності сприяють самоконтролю і самосвідомості особистості, формуючи в неї вимогливість і відповідальність.

З іншого боку, підлітки не завжди можуть протистояти «своїм нижчим схильностям» ані фізично, ані психічно. Водночас вони свідомо чи несвідомо потурають своїм слабкостям, іноді в них самостверджуються. Наприклад, Андрій Д., маючи психологічну потребу визнання, бути прагнучи бути особливим, не знайшов позитивного способу цього досягти. Щоб виділитися серед однолітків, він почав пропагувати гру в тоталізатори через інтернет. Для цього у вихованців молодших груп вимагали гроші. Нашим завданням було помітити переваги та позитивні схильності хлопця і скерувати пошук визнання через їхню реалізацію. Методом спостереження було виявлено, що підліток гарно розробляє презентації і майстерно їх подає. Відтоді за нашим проханням Андрій почав брати активну участь у розробленні презентацій, одна з яких була «Здоровий спосіб життя. Важливість і переваги». Розробляючи презентацію, Андрій самостійно дібрав факти і обґрунтував їх, також сам переконував однолітків, що, звичайно, вплинуло і на нього.

Алла О. (13 років) мала велику вагу. Інші дівчата з групи глузували з неї через це, що спричиняло багато страждань для Алли. Звичайно, за цим стояла занижена самооцінка і несприйняття своєї зовнішності. На жаль, жодні бесіди з дівчатами і з Аллою не дали бажаного результату. Співробітники змінили тактику – організували конкурс «Мій ідеальний образ», до участі залучивши Аллу, допомогли їй підібрати стиль одягу, зачіски такий, що підкреслював її гідність. Дівчина отримала високу номінацію, що підняло її самооцінку і змінило її статус.

Третя умова ефективності виховання моральних цінностей – готовність педагогів до педагогічної підтримки самовиховання підлітками моральних цінностей задля сформованості у них моральної усталеності. Під моральною усталеністю ми розуміємо стабільний прояв моральності особистості у повсякденній діяльності та складних моральних ситуаціях.

Ця готовність проявляється у знаннях педагога змісту і структури моральних цінностей, критеріїв та рівнів їхньої сформованості у підлітків, вміннях врахування в процесі виховання моральних цінностей у підлітків факторів та умов ефективності, у здійснюванні педагогічної підтримки тощо. Педагоги мають також володіти методикою створення у закладі духовно збагаченого середовища, створення моральних ситуацій задля прояву підлітками моральної усталеності. Співтворчість із підлітками, віра у їхні можливості є міцним фактором виховання у них моральних цінностей. Серед вмінь вихователя, що сприяють ефективному формуванню у підлітків моральних цінностей також є вміння враховувати їхній психічний стан, володіння методами заохочення, діалогом, добре розуміючи, що «дитина набуває моральних цінностей тільки тоді, коли вона стає активним учасником процесу формування своєї особистості» [12].

Важливо також, чи розуміє педагог те, що у літньому таборі відпочинку виховна робота повинна спрямовуватися на розвиток ініціативи учнів, винахідливості, творчих здібностей і задатків, як і на виховання моральних цінностей підлітків, для чого він має володіти широким арсеналом таких форм виховної роботи як: сюжетно-рольові ігри, конкурси, вікторини, інсценівки тощо, під час проведення яких у підлітків складаються стосунки, що формують культуру поведінки, взаємну вимогливість тощо. Ефективна педагогічна підтримка підлітків при вихованні у них моральних цінностей вимагає знання таких методів виховання, як методи формування свідомості особистості (етичні бесіди, розповіді, читання й обговорення книг, статей із журналів, інтернету, що дозволяє сформувати в учнів правильне розуміння суті моральних цінностей та застосовувати їх на практиці, розвинути почуття, навчити оцінювати вчинки як свої, так інших людей) та методи організації практичної діяльності (вправи, доручення і змагання, що дозволяє організувати діяльність, вчинки і поведінку підлітків).

Підліток, спілкуючись із навколишнім середовищем (батьки, школа, друзі тощо), збагачує особистий моральний досвід. Тобто у формуванні

моральних цінностей перевага віддається спілкуванню та особистісному прикладу дорослих, атмосфері взаємної поваги, що прискорює процес морального розвитку, що є показником його реакції на зовнішній вплив. Не випадково фахівці зазначають, що моральне становлення особистості розпочинається з дитинства, а вже у підлітковому віці, завдяки із сформованою внутрішньою оцінкою людини, з якою особистість спілкується, підліток хоча і несвідомо, але безпомилково сприймає особливості її життя, їхні стосунки між собою, ставлення до людей, до держави, до праці тощо. Інакше кажучи, надбання моральних цінностей особистістю, яка зростає, є початком формування її поглядів на суспільство, взаємин, ідеалів, здатності до взаємодії з іншими людьми. Якщо така взаємодія має емоційне забарвлення, то виникає підґрунтя для розвитку пізнавальних процесів, які і формують особистісне ставлення людини до навколишнього світу. Гуманні взаємини, що складаються у педагога з вихованцем, є одним із головних чинників у формуванні моральних цінностей підлітка, а також сприяють його прагненню до моральних учинків.

Зміст підготовки педагогів до роботи у літньому таборі відпочинку, до виховання моральних цінностей підлітків має також враховувати, що загальною категорією для цих цінностей є, як відомо, категорія добра, яка передбачає добродійність, доброзичливість, милосердя, совість, співпереживання, сумлінність, тактовність, терпимість, чуйність тощо. Вихователь повинен знати, що у процесі виховання моральних цінностей підлітків важливу роль відіграє самооцінка їхніх учинків, совісті як морального почуття, в якому ця самооцінка виявляється.

Педагоги, працюючи із підлітками у літньому таборі відпочинку, повинні розуміти, що сьогодні виховний процес значно ускладнений соціально-політичним становищем у суспільстві, воєнними діями, що впливають на формування у них моральних цінностей. Зважаючи на те, що моральні цінності виконують функцію регуляторів поведінки людини, слід формувати у підлітків позитивне ставлення до себе, інших людей,

суспільства, природи; усвідомлювати що моральні цінності діють разом із іншими цінностями, а головною ознакою будь-якої з них є її позитивні якості, властивості, корисність людям та суспільству загалом.

2.2. Впровадження педагогічних умов

Впровадження педагогічних умов виховання моральних цінностей підлітків здійснювалося у літньому таборі відпочинку «Сонячний» Херсонської області. Цей табір функціонує з 70-тих років ХХ ст. і має вищу категорію акредитації.

Філософія табору полягає у таких твердженнях: «1) ми віримо в унікальність кожної дитини і її можливості; 2) ми переконані, що для успішного соціуму необхідно вкладати свій час і зусилля в дитину просто зараз; 3) віра в дітей надихає нас на безперервний саморозвиток і пошук нових ідей, якими ми прагнемо ділитися з молодим поколінням».

Таке бачення реалізовується у можливостях, які надає табір дітям. Зокрема: цікаво провести час, активно та змістовно відпочити, подивитися на світ під іншим кутом зору, розвинути свої здібності, набути навичок спілкування, вчитися взаємодіяти у новому колективі, через інтерактивний виховний процес набратися безцінного досвіду, який потім допоможе у реальному житті, проявити свою особистість, пізнати та презентувати себе, навчитися ставити цілі та досягати їх, розкрити сильні сторони, лідерські якості, почати практикувати набуті вміння та навички. Табір розрахований на дітей віком від 8 до 18 років. Є стаціонарним з цілодобовим перебуванням.

У таборі розвинена інфраструктура: футбольні поля, волейбольне поле, майданчик для баскетболу, зал із настільними іграми, тенісні столи, майданчик для бадмінтону, спортивний зал, спортивний відкритий майданчик, басейн, концертна сцена, трибуна для глядачів, призначена для огляду фільмів, власний пляж на березі моря. Водночас у таборі наявні й

інноваційні елементи: батуту; фотозони; туристичне містечко, щоб провести ніч у наметі; ігрові локації на пляжі. Вихованців забезпечують комфортним проживанням, повноцінним збалансованим харчуванням, цілодобовим медичним супроводом.

Водночас табір гарантує безпеку дітям та відкритість своєї програми для батьків: територія табору цілодобово охороняється, наявні камери відео спостереження, відбуваються онлайн-трансляції заходів [51].

Вихованців ділять відповідно до вікових особливостей на загони (групи), чисельність яких не повинна перевищувати 25 осіб. Ми вважаємо, що це надто велика кількість і у своїй програмі пропонуємо ділити на групи по 8 осіб (поле активної уваги вихователя складає 7 +– 1, 2 особи), що забезпечить індивідуальний підхід, ефективну комунікацію між наставником і вихованцями, можливість побудувати тісні стосунки з кожним. За дослідженнями, група, що складається з семи осіб, легше домагається узгодженого рішення, ніж група, що складається з більшого або меншого числа людей. І, нарешті, як встановлено в соціально-психологічних дослідженнях, такі групи менш схильні до поділу на угруповання, тобто рідше дробляться, і становлять єдине ціле. Прикладом такого підходу є досвід японських підприємців, які формують на виробництві свої знамениті «гуртки якості» саме з 7–8 осіб. [168].

Табір покликаний забезпечити не лише оздоровлення та відпочинок, а й безперервність виховання, створити нові умови для збагачення соціального досвіду підлітків, виховання моральних цінностей і їх застосування у практичній діяльності, яка наповнена романтикою відпочинку на природі, грою, творчістю, самодіяльністю тощо.

Літні табори відпочинку для виховання підлітка можуть дати вагомий внесок. Простий підрахунок свідчить про те, що під час літніх канікул діти можуть використовувати для улюбленої справи – ігор, спорту, відпочинку – 975 годин і, як доводять дослідження, за інтенсивністю спілкування вихователя з дітьми, одна табірна зміна (21–26 днів) – дорівнює року [116].

Виховний процес у літньому таборі відпочинку відбувається у сприятливих природних умовах і приємному соціальному оточенні. Все це може стати ефективним виховним фактором. Умови для вихованця нові, незнайомі, привабливі і це варто використати, допомогти підлітку перейнятися ними. У новому оточенні підлітку хочеться показати себе, свої здібності, сильні сторони, вміння, проявитися. У таких умовах це може вдатися швидше, ніж у школі. Під час тісного контакту, невимушеного спілкування повніше розкривається особистість підлітка, його кращі риси та глибинні цінності.

Табір дає можливість знайти улюблене заняття під час гуртків, творчих майстерень, спортивних секцій. Протягом табірної зміни вихованець бере участь і понад 60 виховних заходах. Такий об'єм виховного впливу може бути надзвичайно ефективним. Варто лише усвідомлено реалізовувати. Адже ми знаємо багато прикладів низького рівня виховної роботи у літньому таборі, відсутності мотивації здійснювати її. Формалізм, безтурботність, байдужість, низький рівень підготовки кадрів нищать можливості виховання підлітків.

Ми намагалися поряд із розвагами вчити вихованців самостійно мислити, розвивати креативність, ініціативність, вміння аналізувати власні вчинки і приймати рішення. Підходимо до справи з думкою, що 85% енергії, часу, сил, ресурсів потрібно вкладати у розвиток сильних сторін вихованців.

З окремих малознайомих вихованців через деякий час народжується спільнота підлітків «ми», колектив. Для цього потрібна, передусім, певна кількість вихованців, носіїв поняття «ми». Табір може приймати 400 осіб. По-друге, потрібен спільний простір, де буде формуватися «ми», що табір і має: велику територію, зручні корпуси для проживання. По-третє, необхідна мета спільної діяльності, якої досягаємо завдяки програмі виховання моральних цінностей.

Ефективність реалізації педагогічних умов виховання моральних цінностей підлітків у літньому таборі відпочинку була забезпечена завдяки

програмі «РеформІСті». Аналізуючи цю програму, зауважимо, що сьогодні ані педагогічна наука, ані педагогічна практика не мають сумніву щодо необхідності мати програми виховання учнів, що робить процес виховання керованим і продуктивним.

У свій час педагоги-практики використовували такі програми, як «Приблизна програма виховання у школі» (1960, ред. М. І. Болдирев), «Приблизна програма виховання учнів восьмирічної і середньої школи» (за ред. І. С. Мар'єнко), «Орієнтир», а також приблизний зміст виховання школярів (за ред. І. С. Мар'єнка). Всі вони розкривали широкий спектр діяльності учнів різного віку, сприяли розв'язанню численних виховних завдань. Завдяки цим програмам школа мала змогу вибирати такий комплекс розвивальної діяльності учнів, який відповідав умовам її існування. Втім ці програми не дозволяли уникнути стихійності у виховному процесі, позбавити його заорганізованості. Відсутність чітких орієнтирів діяльності педагогів, детальний опис їхньої роботи часто сприяли виникненню педагогічного бюрократизму.

У часи вільної України проблема програмування виховної діяльності школи набула нового звучання завдяки розробці і впровадженню у майже 24-літню практику діяльності ліцею при Донецькому національному університеті так званої програми індивідуального розвитку і саморозвитку творчої особистості. Автор програми, доктор педагогічних наук, професор В. М. Алфімов, провів широкомасштабний експеримент, довівши її ефективність на прикладі декількох тисяч учнів [3]. На відміну від попередніх програм, програма індивідуального розвитку і саморозвитку була суто персоналізована, зосереджена безпосередньо на особистості учня як суб'єкті виховання. Її персоналізм якраз і досягався чіткістю цілей і завдань, які мали сприяти розвитку конкретних якостей особистості.

Основою розробки нашої програми стали Державна соціальна програма «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 року (Постанова Кабінету Міністрів від 30 травня 2018 р.

№ 453); Закон України «Про оздоровлення та відпочинок дітей» (від 4 вересня 2008 року № 375-VI); Закон України «Про позашкільну освіту» (від 22 червня 2000 року №1841-III); типові положення про дитячий заклад оздоровлення та відпочинку (Постанова Кабінету Міністрів від 28 квітня 2009 р. № 422); методичні рекомендації щодо організації літнього відпочинку дітей; методичні рекомендації щодо змісту та оформлення навчальних програм із позашкільної освіти» (лист Інституту інноваційних технологій і змісту освіти від 05 червня 2013 року № 14.1/10-1685).

Розробка і впровадження програми виховання моральних цінностей підлітків у літньому оздоровчому таборі «РеформІСті» мала за мету ознайомлення вихованців із моральними цінностями людства, сприяння здобуттю позитивного індивідуального досвіду як складової морального формування особистості, розвиток індивідуальної моральної свідомості і рефлексивних здібностей і демонстрація важливості моральних цінностей у взаєминах з іншими людьми.

Основними завданнями програми є:

- створення безпечної і довірчої атмосфери у групах;
- розвиток навичок конструктивного спілкування, сенситивності у розумінні себе та інших;
- навчання саморегуляції та самоконтролю;
- формування усвідомлення підлітками власного ставлення до життя, моральних основ особистості, гуманного ставлення до навколишнього світу;
- формування у підлітків внутрішньої потреби до самовдосконалення;
- розвиток уміння самостійно приймати рішення в ситуаціях морального вибору.

Ці завдання стали наслідком теоретичного аналізу психолого-педагогічної літератури, який виявив, що сучасні концепції організації літнього відпочинку підлітків розглядають дитячий відпочинок у літніх таборах не тільки як особливу педагогічну систему або методику, а й як невід'ємну складову всієї життєдіяльності дитини, де гармонійно

поєднуються естетичні, пізнавальні та моральні засади. Особливостями дитячого табору відпочинку як соціального інституту виховання, що дозволяє ефективно організовувати процес виховання моральних цінностей у підлітків, у змістовому плані є залучення підлітків до різноманітних видів діяльності за вибором, зокрема творчих; насиченість виховного процесу, високий темп життєдіяльності, динамізм і інтенсивність спілкування, що створює сприятливі обставини для формування культури міжособистісних стосунків, засвоєння норм, правил поведінки в суспільстві. Такий відпочинок залежить і від того, як враховуються специфіка дітей, їхні потреби й інтереси, стратегічні напрями виховної діяльності, здійснення безперервної освіти підлітків, досягнення цілей і очікуваних результатів.

Розуміння цих констант дозволило обґрунтувати структуру і зміст програми виховання моральних цінностей у підлітків в умовах літніх таборів відпочинку. У процесі дослідження були відпрацьовані основні вимоги до програми:

- актуальність: програма спрямована на вирішення однієї з найбільш важливих у сучасних умовах проблем;
- цілісність: програма об'єднала в єдину систему всі дії, що стосуються виховання моральних цінностей у підлітків в умовах літніх таборів відпочинку;
- прогностичність: властивість програми працювати на майбутнє, відображати в своїх цілях і планованих діях не тільки те, що є сьогодні, але і прогнозовані зміни у соціально-педагогічній діяльності табору;
- реалістичність: програма враховує педагогічний потенціал літнього табору відпочинку, його педагогічного та підліткового колективів;
- оригінальність: програма відображає специфіку літнього оздоровчого табору, його своєрідність, нетрадиційний підхід до вирішення поставлених завдань.

Структура програми містить пояснювальну записку (вказані актуальність програми, її новизна, понятійний апарат), характеристику

учасників програми, педагогічну ідею, мету, завдання, прогнозовані результати програми, критерії та способи оцінки якості реалізації програми, зміст і засоби реалізації програми, кадрове забезпечення, особливості її матеріально-технічного забезпечення та список використаної літератури. Програма доповнюється додатками, наочністю.

Під час створення програми було враховано традиції і виховні можливості літніх таборів відпочинку, професійна готовність педагогічного колективу до виховання моральних цінностей у підлітків, а також теоретичний психолого-педагогічний досвід. Розроблена нами програма за своєю спрямованістю є корекційно-розвивальною і спирається на найбільш популярні в корекційно-розвивальній роботі з підлітками теоретичні підходи: гуманістичний, когнітивний та поведінковий.

Гуманістичний підхід за основу має прийняття людини, в нашому випадку – підлітка, такою, якою вона є, з усіма її позитивними рисами і недоліками. Прийняття, а не оцінка, тим більше, не засудження – найважливіший принцип гуманістичних відносин. Виховання відповідно до гуманістичного підходу здійснюється завдяки довірі, турботі та повазі, через навчання етичного ставлення і процедур прийняття моральних, громадянських, правових та екологічних рішень. За допомогою навчання вирішуються екзистенційні проблеми. Загальне у всіх цих методах полягає в тому, що педагог, згідно з програмою, спонукає підлітка самому пережити ці почуття і стани – довіри, відповідальності, творчості, життєвих (етичних та інших) дилем і колізій, різних смислових ситуацій, постійно дає зрозуміти вихованцю, що він сам відповідальний за власні дії і вчинки.

Когнітивний підхід передбачає розгляд особистості підлітка як системи, що містить скоординовані спеціально організовані й організаційні когнітивні системи. Роль педагога за цього підходу полягає у створенні і забезпеченні умов, які сприяють розвитку окремих когнітивних здібностей і інструментів пізнання людини. Однак когнітивний підхід реалізується лише

тоді, коли підліток буде не об'єктом виховної діяльності педагога, а активним учасником процесу виховання, що і передбачено програмою.

Поведінковий підхід зосереджує увагу педагога на поведінці підлітка, його діях і результатах дій, всьому зовнішньому, видимому й об'єктивному. Педагог демонструє підлітку зразок поведінки, намагається, щоб він усвідомив цю норму, оцінив її, висловив своє ставлення до неї і застосував у своїй поведінці. Поведінкова технологія виховання дозволяє керувати поведінкою підлітка: заохочувати соціально позитивні дії й обмежувати соціально негативні. Саме тому в поведінковій моделі виховання важливими є оцінки в балах, очках, змагання.

Згідно із застосованим системним підходом до корекційно-розвивальної роботи з підлітками, вона здійснюється на таких рівнях:

- психофізіологічному, що виявляє сформованість компонентів, які становлять внутрішню, фізіологічну і психофізіологічну основу всіх систем підлітка;
- індивідуально-психологічному, який визначає розвиток основних психологічних систем (пізнавальної, емоційної тощо) підлітка;
- особистісному, що виражає специфічні особливості особистості підлітка як цілісної системи, його відмінність від інших особистостей, що перебувають на цьому етапі розвитку;
- мікрогруповому, що виявляє особливості взаємодії підлітка з іншими людьми та групами;
- соціальному, що визначає форми взаємодії підлітка з більш широкими соціальними структурами і суспільством у цілому.

Сукупність цих підходів забезпечує цілісність цільової спрямованості програми виховання моральних цінностей у підлітків в умовах літніх таборів відпочинку. Її реалізація буде успішною, якщо відбувається:

- використання багатого морального потенціалу виховного середовища літнього табору відпочинку;

- залучення підлітків до різноманітних видів діяльності на основі їхнього самостійного вибору;
- залучення підлітків до колективної творчої діяльності;
- підтримка і стимулювання соціально-значущих ініціатив;
- створення ситуацій успіху та умов для самореалізації та самоствердження підлітків;
- готовність педагогів літнього табору відпочинку до організації процесу виховання моральних цінностей підлітками;
- ставлення педагогів до підлітків як до суб'єкта виховання моральних цінностей.

Основними формами роботи з підлітками, згідно з програмою, є групова діяльність (соціально-психологічні тренінги та заняття-бесіди, групові консультації, психодіагностика) та індивідуальна корекційна робота – особисті бесіди, ігри та вправи, психодіагностика. Особливістю занять, передбачених програмою, є дискусійний характер спілкування з підлітками, який сприяє виникненню довірчої атмосфери, що дозволяє педагогу торкатися складних тем, які зазвичай підлітки обговорюють тільки між собою, отримуючи викривлену, суперечливу інформацію. Довірчі стосунки спонукають підлітків відкрито висловлювати свої думки, почуття, що дозволяє педагогу ефективно впливати на свідомість підлітків процесі під час проведення занять. Групові обговорення допомагають зрозуміти отриманий досвід, осмислити його, також дають можливість висловити свою думку й отримати зворотній зв'язок.

Вихованці у таборі були поділені на групи, які називалися сім'ями і фракціями. Сім'ї об'єднували представників різних фракцій, але одного віку: 13 або 14 років. Фракції – це тимчасові групи дітей різного віку і статі, які об'єднували вихованців відповідно до їхніх інтересів і можливостей задля реалізації складних моральних ситуацій. Назву кожній фракції ми давали осмислено. Фракція Щирості наголошувала на важливості правдивого погляду на себе, щирості з собою, що призводить до виховання гідності,

правдивості, справедливості щодо себе та інших. Фракція Дружелюбності мала на меті розвинути відповідальність за свій вибір. Фракція Ерудованості ставила на перше місце мудрість, а мудрою може бути людина серед чеснот якої є, зокрема, доброта, відповідальність, гідність тощо. Фракція Безстрашності підкреслювала, що всі найважливіші битви відбуваються всередині нас і важливо відповідально ставитися до свого життя, цінуючи його, здобуваючи свободу від необдуманих вчинків та негативних впливів. Фракція Самозречення спонукувала до формування здорової самооцінки.

Програма передбачає заглиблення особистості у себе, здійснення рефлексії щодо себе та свого життя, що вимагатиме від учасників та педагога значної кількості часових та «емоційних» зусиль. Велика кількість учасників ускладнюватиме цей процес; тому для реалізації програми такого спрямування кількість учасників у групі одночасно не повинна перевищувати 8–10 осіб.

Враховуючи нетривале перебування підлітків у таборі, програма деталізує дії педагогів, що дозволяє вихованцям з перших кроків зануритися у життя колективу. Програма виховання моральних цінностей підлітків «РеформІСти» покликана розкрити головні характерні риси гармонійної людини, її взаємозв'язок із загальнолюдськими та національними моральними цінностями. Назвою програми «РеформІСти» наголошувалося, передусім, наставникам, а потім і вихованцям табору на важливості і необхідності саме внутрішніх змін для досягнення гармонійного розвитку особистості.

Програма «РеформІСти» була розрахована на 15 днів, коли підлітки спочатку вчилися розуміти себе та інших, потім вчилися будувати стосунки, цінуючи кожного, брали участь у змодельованих життєвих ситуаціях, коли вони могли би проявити свою моральну вихованість, показати ступінь сформованості моральних цінностей у практичних діях. Це були дні закріплення набутих знань. Адже, як говорить народна мудрість: «Народ, який думає на один рік – вирощує хліб; народ, який думає на десять років –

вирощує сади; народ, який думає на сто років – вирощує молоде покоління». Програма «РеформІСті» укладена для забезпечення підлітків не лише цікавим, активним відпочинком, а й поряд із цим важливим ненав'язливим впливом виховання моральних цінностей.

День 1

Назва: Ідентифікація.

Робоча назва: Хто я?

Мета: показати важливість усвідомлення того, «хто я» є; спонукати підлітків до самоідентифікації; розвивати інтерес до себе, свого життя та своєї ролі у ньому.

Фраза дня: «Розберися чесно у самому собі... Хто ти? Від кого залежить твоя думка про себе? Кому ти даєш право впливати на тебе і чому?»

Ідеї на день:

- Можна поміркувати на тему: «Що в імені твоєму?» Як ти хотів би, щоб тебе називали? Чому?
- Звертатися різними іменами до дітей (немов би помилково), щоб вони вас виправляли і себе ідентифікували.
- Гра «Хто ти?»: учаснику на лобі прикріплюється картинка або ж слово з ім'ям людини, тварини чи будь-якого предмета (так, щоб усі інші члени групи бачили, а він – ні). Його завдання відгадати, що там написано чи намальовано за допомогою різних запитань.

Бесіда

Завдання:

Запропонуйте учасникам написати 5–10 разів відповідь на запитання «Хто я?», довго не замислюючись над цим питанням (лідери не повинні підказувати). Обговоріть, наскільки важко було відповідати на це питання, що відчували. Хто захоче, може поділитися тим, ким він є, в яких ролях себе бачить.

Нехай діти дадуть відповідь на запитання, розглянувши запропоновану метафору про міністра древнього Єгипту на ім'я Йосип:

- Як ви думаєте, чи легко залишатися твердим у своїх переконаннях, коли більшість людей, які тебе оточують, називають тебе сновидою і ненавидять тебе?

- Чи легко усвідомити себе кимось, коли з тебе насміхаються і уникають твоєї присутності?

- Чи легко вірити в своє призначення, коли навіть батько не підтримує тебе?

- Чи пішли б ви на компроміси зі своїми цінностями у чужій країні, заради того, щоб вижити?

Чи можливо зберегти свою індивідуальність і вірність усім своїм принципам і як?

Можна провести паралель із життям знайомих.

Вечірнє спілкування: історія конверті (наставники отримують конверт з історією, яку потім використовують на вечірньому спілкуванні) «Не дай вкрасти свою мрію» (Додаток Б).

День 2

Назва: Щирість.

Робоча назва: Який я? Щирість / лицемірство.

Мета: розглянути поняття «щирий» та «лукавий»; виявити різницю між цими поняттями; спонукати підлітків бути щирими з собою та іншими людьми.

Фраза дня: «Щирість – джерело всілякої геніальності». Л. Берне.

Завдання дня:

- підрахувати скільки разів за день ми вчинили нещиро;
- зробити фото щирості.

Бесіда

Завдання:

Запропонуйте вихованцям намалювати квітку (сонце) і на пелюстках (променях) написати свої риси. Обговоріть, чи легко було писати, що викликало труднощі, сумніви тощо.

Ідеї:

- Пропонуємо розпочати з каверзного запитання: Хто такий патологоанатом? Що він робить? *Зараз ми з вами станемо цими дивними лікарями... ні, трупи різати і вивчати анатомію тіла ми не будемо. Трохи дослідимо внутрішню людину, її невидиму, але значущу частину.*

Пропонуємо прочитати історію з Євангелії від Луки 18: 9–14 або ж дібрати подібні історії. Прочитавши текст про вчинки людей, запропонуйте дати відповіді на запитання:

1. Наскільки згадані особистості були щирими із собою?

Щирий (за академічним тлумачним словником) – той, хто прямо, безкорисливо, виявляє свої почуття, думки; відвертий, правдивий.

Лукавий (за академічним тлумачним словником) – здатний на нещирість, брехню, хитрощі; єхидний.

2. Ми інколи ведемо себе лукаво. Чому?

3. Бути щирим із собою добре чи погано? Чому?

4. Чи будемо ми щирими з людьми довкола нас, якщо не можемо бути такими з собою?

Патологоанатом бачить всю внутрішність людини: чим харчувалася, чи мала згубні звички, які захворювання в неї були та час, коли померла.

А от поведінка, ставлення до себе та інших свідчать про те, що у людини в душі.

Висновки. Усе, що робить кожен із нас, має наслідки. Щирість – це важливий крок до визначення свого місця у житті, а також перспективи руху. Тому важливо бути щирим із собою та з тими, хто поряд. Досліди себе.

Вечірня програма:

На зборах фракцій проводимо «Суд над звичками», де адвокат виправдовує лицемірство: «не збрехнеш, то не дихнеш», «хочеш жити – вмій крутитись» тощо; прокурор звинувачує. Сценарій довільний.

Вечірнє спілкування: історія в конверті «Притча про щирість» (Додаток Б).

День 3

Назва: Дружелюбність.

Робоча назва: Який я? Дружелюбність / агресивність.

Мета: розглянути поняття «дружелюбність» та «агресія»; показати наслідки дружелюбної та агресивної поведінки; спонукати нести відповідальність за свій вибір.

Фраза дня: «Той, хто несе сонячне світло в життя інших, сам буде осяяний ним». Джеймс Метью Беррі.

Завдання дня: гра «Таємний друг». Учасники витягують папірець із написаним ім'ям. Упродовж дня вони повинні написати декілька листівок цьому «другу», знайшовши у ньому внутрішній скарб, тобто описавши його хороші риси (не побажання, а саме те позитивне, що має їхній друг). Щоб виконати завдання, вони можуть порадитися з наставником, товаришами чи членами групи, до якої належить їхній «друг».

Примітка: наставникам варто потурбуватися, щоб вихованці табору не отримували образливі посилення.

Бесіда

Пропонуємо розпочати з обговорення фрази: «Отримати по заслугі».

Що ми уявляємо, коли чуємо цю фразу?

Пояснення: Можливо, хтось її вживає в позитивному ?енні: він отримав заслужено найкращий бал у тестуванні, вона заслужила це схвалення, цей комплімент. Але частіше ми вживаємо цю фразу негативно: Він заслужив усе те погане, що з ним сталося; він отримав те, на що

напрошувався. Світ вважає, що віддавати іншим по заслuzі – це мета людства.

Розповідають, що до імператора Наполеона прийшла мати одного солдата, засудженого на смерть, і просила про помилування.

- Він засуджений справедливо! - суворо сказав імператор.

- Але я прийшла просити не справедливості, а милості...

- Ваш син не заслужив милості!

- Ваша величність, - тихо сказала мати, - милість не заслуговують, її надають... Тому я і прошу про помилування.

Ці слова зачепили Наполеона, і солдата помилували.

Милосердя вище від правосуддя? Коли воно можливе? Що краще: дати те, що заслуговує чи те, що потребує?

Наведіть приклади, коли добро перемагало зло.

Висновки: часто люди отримують те, що заслуговують, лише зрідка це виправляє їхню поведінку та життєві орієнтири. Милосердя чи правосуддя. Іноді, даючи людині те, чого вона потребує, ми можемо більше вплинути на її внутрішню трансформацію. Отримавши те, чого зовсім не очікував, став переможений добром.

Вечірня програма:

Вечірні збори проведіть у вигляді ток-шоу або дебатів перед виборами. Кожна фракція обирає кандидата, який готує передвиборчу програму для боротьби за звання головної фракції.

Вечірнє спілкування: історія в конверті «Фермер і кукурудза» (Додаток Б).

День 4

Назва: Ерудиція.

Робоча назва: Який я? Ерудиція / тупість, невігластво.

Мета: показати, що перед людиною відкриваються великі можливості, якщо вона розвивається; закликати до всебічного розвитку особистості;

показати, що великі знання не дорівнюють мудрості; спонукати набувати мудрість.

Фраза дня: У будівлі ЦРУ США напис на мармурі: «І пізнаєте істину, а істина вас вільними зробить!» Євангелія від Івана 8 розділ, 32 вірш.

Завдання дня: придумати загадки для конкурсу капітанів, який відбудеться ввечері.

Бесіда

Заздалегідь розфарбуйте камінці у срібний колір та розкидайте їх по території, де проходитиме урок. Це знадобиться пізніше. Не зважаючи на них, грайте у далі запропоновану гру, спілкуйтеся, і в потрібний момент звернете увагу на «срібло», що під ногами.

Гра «Уважно дивись, що обираєш»

Мета цієї гри полягає в тому, щоб показати вихованцям, що іноді ми вибираємо якісь речі з неправильних причин. Вам знадобиться три невеликі коробки. Прикрасьте одну дуже гарно, щоб вона привертала увагу, але в неї покладіть щось, що не матиме цінності. Наступну зробіть непривабливою, жахливою з вигляду, але в неї покладіть кілька призів. Третю залиште такою, якою вона є, і наповніть її маршмелоу або цукерками.

Запропонуйте підліткам подивитися на всі три коробки (але не всередину!). Запитайте, яку б із коробок вони обрали, потім викличте добровольців, по вихованцю на кожну коробку, нехай вони одночасно засунуть руки в коробки, щоб дістати те, що там є.

Висновки. Іноді ми приймаємо рішення, ґрунтуючись на тому, що виглядає красивіше, але це не завжди кращий вибір. Часом кращим вибором може бути те, що виглядає дуже просто. Ухвалюючи рішення, варто бути мудрим...

Розгляньте історію царя Соломона, відповівши на запитання:

- Як Соломон здобув мудрість? Для чого вона була потрібна йому?
- Чи потрібна людині ерудиція і для чого?

Переваги ерудованості:

- *Завдяки ерудованості ви зможете вийти зі скрутної ситуації.*
- *Завдяки ерудованості ви завжди зможете почати і підтримати бесіду.*
- *Завдяки ерудованості можна завоювати повагу людей і стати для них авторитетом.*
- *Завдяки ерудованості ви зможете зробити прекрасну кар'єру тощо.*

- Як відрізнити ерудованість від мудрості?

- В якому віці люди стають мудрими?

- Як розвинути ерудованість?

Якщо ерудованість – це величезний запас різноманітних знань, то відповідь напрошується сама собою:

- *Читайте!*
- *Спілкуйтеся з цікавими ерудованими людьми!*
- *Будьте допитливими!*
- *Відвідайте виставки, музеї, концертні зали, театри тощо!*
- *Намагайтеся бути в курсі трендів і подій, що відбуваються!*
- Як набути мудрість?

Мудрість – наявність досвіду, знань, сили і вміння застосовувати їх на практиці. Тому застосовуйте свої знання на практиці, набувайте досвід.

Зазвичай характеристику «мудрий» присвоюють старшим людям, які прожили тривалу частину життя і мають великий досвід. Але мудрість не завжди приходить із віком. Надбання мудрості залежить від індивідуальності, від прагнення отримати знань і від засвоєння життєвих уроків. Ми повинні відчувати та усвідомлювати потребу в надбанні мудрості.

Зверніть увагу на камінці під ногами, повідомивши, що колись був час, коли в одній країні срібло прирівнювалося до каміння, ніхто не звертав на нього уваги так само, як ми зараз не звертали увагу на розмальовані камінці. І не тому, що не знали, що таке срібло, а тому що в країні був такий високий економічний розвиток, що срібло не мало вартості, на нього дивилися, як на

просте каміння. І все завдяки Соломону, його мудрості. Зауважте, що невігластво ніколи не забезпечило б такого прогресу.

Висновки. Людина може володіти знанням, але аж ніяк не може вважатися мудрою, якщо їй не вдається застосувати свої знання на користь. Мудрість і знання не взаємозамінні. Один може мати знання, не володіючи мудрістю, інший не може стати мудрим, не маючи знань.

Вечірня програма:

Проведіть вечір у стилі інтелектуальної гри на зразок «Найрозумніший» на визначення найерудованішої фракції.

Вечірнє спілкування: історія в конверті «Різниця між розумним і недотепою» (Додаток Б).

День 5

Назва: Безстрашність.

Робоча назва: Який я? Безстрашність / боягузтво.

Мета: показати, що в кожного з нас є «велетні», яких ми боїмося; закликати виявити відвагу і сміливо вийти назустріч цим «велетням»; показати, що для безстрашності повинна бути підстава.

Фраза дня: «Всі найважливіші битви, з якими ми зіткнемося, відбуватимуться всередині нас». Джон Мейсон.

Завдання дня: Кожна фракція повинна описати, що таке страх і що потрібно зробити, щоб перебороти свій страх. До цього завдання варто підійти творчо: можна словами описати, можна ролик зняти, можна намалювати плакат тощо. Виконуючи завдання, пропонуємо відповісти на наступні питання:

- Що таке страх у розумінні вашої фракції?
- Страх – це добре чи погано?
- Як можна допомогти собі подолати страх?

На вечірніх зборах кожна фракція демонструє виконання свого завдання. Час для цього повинен бути обмеженим.

Ідеї: пропонуємо подарувати всім учасникам браслети «the four» (див. фото у додатку 3).

Бесіда

Покажіть зображення Годзілли – фантастичної істоти, мутанта, який нагадує динозавра (або будь-якого іншого фантастичного героя, якого будуть знати підлітки і який викличе у них певні враження).

Запитайте, що б вони робили, якби зустріли такого у реальному житті?

Обговоріть, які реальні страхи має кожен із вихованців, що є справжнім «Годзіллою» в їхньому житті. Створіть мішок страху, в якому будуть написані на стікерах персональні страхи кожного. Наприклад, страх публічного виступу, страх зробити помилку, страх не виправдати очікування рідних чи друзів, страх бути неприйнятним у певній компанії тощо.

Проведіть вправу «Погляд у майбутнє», в якій підліток моделює своє життя через, наприклад, 25 років і описує себе та своє життя якомога ретельніше.

Висновки. Ніколи не здавайся, будь-які страхи можуть тебе обмежити, якщо ти даси їм право на це, а можуть бути джерелом інформації для обережності та розвитку.

Вечірня програма:

- Вечірню програму наповніть конкурсами і викликами для дітей.
- Фракції демонструють виконання завдання.
- Пропонуємо показати відео «Добірка реально страшних і відморожених трюків на висоті. Життя в кайф!»¹.

Поясніть, що люди, втікають починають робити божевільні вчинки, щоб заглушити свої особисті внутрішні страхи, які є у кожного. А чим може закінчитися така «перемога» над своїми страхами, вам відомо.

¹ Подборка реально страшных и отмороженных трюков на высоте! Жизнь в Кайф. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=28YzGpWGc5o>

Кожна здорова людина здатна відчувати природний страх, інстинкт самозбереження. Нормальний страх попереджає людину про можливу небезпеку.

Смілива людина не та, яка не відчуває страху, а яка розумно, зважено, обдуманно підходить до ситуації і, в разі потреби, переборює свій страх, а не займається безглуздими доказами, що вона не боягуз, як герої цього ролика. Це є хибна сміливість.

Вечірнє спілкування: історія у конверті «Платонівська печера» (Додаток Б).

День 6

Назва: Самозречення.

Робоча назва: Який я? Самозречення / егоїзм.

Мета: показати, що і завищена, і занижена самооцінка не є здоровою позицією в житті; спонукати підлітків виробляти в собі здорову самооцінку як основу для життя.

Фраза дня: «Занурений у натовп не знайде себе. Той, хто відрікся від людей, не пізнає інших». Прохор Озорнін (Тімонг Лайтбрінгер).

Завдання дня: розклеїти оголошення на території: стовпах, деревах, будинках із ситуацією, яка спонукає до вибору (зразок див. у додатку 4).

Ідеї:

Вночі зняти всі дзеркала на території табору (фракція самозречення живе дуже скромно, вони не красуються перед дзеркалами, адже більше дбають про інших і майже зовсім не думають про себе). Упродовж дня варто наголошувати, що важливо дуже добре думати про інших, тільки не за рахунок повного ігнорування себе. Навчися турбуватися про себе, розуміти себе і тоді ти правильно зможеш зрозуміти потреби інших і турбуватимешся про них, не перебираючи їхньої відповідальності на себе.

Бесіда

Відео як мотивація до бесіди: «Манекени та інваліди»².

Навуходоносор – цар Вавилону. Він правив ще до нашої ери впродовж 43 років. За його правління держава дуже зміцніла, мала великий економічний розквіт. Блискуче використовуючи свої політичні вміння, він значно розширив межі царства. З ім'ям Навуходоносора пов'язано спорудження знаменитих «висячих садів» - одного з семи чудес світу. Маючи такі здобутки, будучи довгий час найсильнішим правителем, Навуходоносор став самовпевненим, егоїстичним, зарозумілим. Тобто здобув усі характеристики людини з завищеною самооцінкою. Почав спотворено дивитися на свої можливості, переоцінювати власні сили і значущість, що й зумовило те, що Навуходоносор потрапив зі стану гордого царя в стан знецінення, почав сприймати себе за собаку. Дві крайнощі, два спотворення образу людини – і завищена, і занижена самооцінка – обидва ці стани є спотворенням справжнього образу особистості.

- Чи міг Навуходоносор не пишатися усім, що він зробив для величного міста Вавилону, відомого на весь світ? Насолоджуватися здобутками абсолютно нормально, але не можна переступати межу між насолодою і зарозумілістю.

- У чому черпав свою значущість Навуходоносор?

- А як щодо вас? Де ви отримуєте знання щодо вашої цінності? Хто впливає на формування вашої самооцінки?

- Чи бува не схожі ви на Навуходоносора, коли віртуальний світ вселяє вам думку про вашу велич, грандіозність, «суперменство»?

- Чи бува ви не схожі на Навуходоносора – «звіра», коли хтось із близьких вселив у вас думку, що ви мало чого варті?

- Чий голос для вас є вирішальним?

² Манекены и инвалиды «Because who is perfect». URL: <https://www.youtube.com/watch?v=HA324rUtl9o>

Запропонуйте всім учасникам пройти тест на самооцінку (роздрукуйте кожному учаснику тест, що у додатку 5).

Наслідки завищеної або заниженої самооцінки дивіться у додатку 6.

Корегуйте самостійно часом.

Поради щодо підвищення самооцінки:

1. Не порівнюйте себе з іншими.
2. Не критикуйте себе. Не знецінюйте.
3. Відповідайте подякою на компліменти та привітання.
4. Не виправдовуйтеся.
5. Забудьте про почуття страху та невпевненості.
6. Вирішивши щось зробити, не зволікайте, не відкладайте на потім.
7. Забудьте про невдоволення собою.
8. Оточіть себе позитивними людьми.
9. Згадуйте свої позитивні якості.
10. Не докоряйте собі власною недосконалістю.

Висновки. Зазнавши обох крайностей, Навуходоносор, нарешті зрозумів, зумів прийняти свій справжній образ, і повернувся до влади уже зі здоровою самооцінкою, чітко пам'ятаючи, що крайнощі загрожують життю.

Вечірня програма: Провести вечірнє зібрання в стилі ярмарку з різними ятками, музикою, артистами, конкурсами, розвагами. На території має бути обмінний пункт, де діти обмінюють зібрані оголошення на умовні гроші за встановленим курсом.

Вечірнє спілкування: історія в конверті «Притча про самооцінку» (Додаток Б).

День 7

Назва: Ізгої.

Робоча назва: Ізгої.

Мета: пояснити, хто такі ізгої; З'ясувати причини, які призводять до потрапляння в стан ізгоя; спонукати підлітків шукати шляхи для виходу зі статусу «ізгоя».

Фраза дня: «У того, кого звідусіль женуть, є лише один будинок, один притулок – схвильоване серце іншої людини». Еріх Марія Ремарк.

Зачіпка дня: переодягнути когось у бомжа, від якого смердітиме і який упродовж години ходитиме територією і проситиме їсти. Як будуть себе поводити діти?

Завдання:

Виберіть 20 осіб для підготовки вечора. Пропонуємо це зробити при інших вихованцях, наголосивши на його перевагах на тлі інших. Наприклад: «Славку, ти вірш прочитаєш краще, ніж ці хлопці...». Підготовка сценки відбуватиметься прилюдно. Під час підготовки лідери виявляють особливе ставлення до цих 20 обраних. Наприклад, їм приносять мохіто, морозиво чи цукерки так, щоб усі бачили.

Бесіда

Нагадати про бомжа, якого вони бачили зранку. Обговорити почуття підлітків та їхнє ставлення.

Ізгой – це людина, яку відкидає суспільство чи певна група. Чому людина потрапляє в статус ізгоя і як їй вийти з цієї ролі?

У кожному колективі відкидання когось відбувається в різній формі. У школі це можуть бути глузування, образи і навіть фізичне насильство, у підліткових колективах відкидати можуть, витончено ігноруючи. Ізгоєм може стати той, у кого інші бачать те, що відкидають у собі. Це можуть бути такі якості, як невпевненість, відсутність досягнень тощо. Утім, це можуть бути будь-які якості, які саме в цьому колективі з якихось причин опиняться під заборonoю. Наприклад, лідер певної групи не любить тих, хто виявляє ініціативу. Якщо він зможе поширити свій настрій на решту, то той, який має такі якості, може стати ізгоєм і зазнати багато негативу щодо себе.

Або ж у групі може панувати атмосфера амбітності. Члени групи ставлять перед собою складні завдання і дуже пишаються, коли вдається їх реалізувати. Якщо в такий колектив потрапляє людина, позбавлена цієї якості, вона може стати ізгоем.

Іноді ізгоями стають ті, чий батьки занадто опікають їх і постійно контролюють їхнє життя. Також причиною відкидання може бути якась особливість, яку не приймає колектив – хвороба, риса характеру, належність до якогось соціального прошарку, бідність або, навпаки, матеріальна забезпеченість. У цьому разі потрібно проаналізувати, які цінності притаманні цьому колективу, а які якості він відкидає. Після цього потрібно зрозуміти, які якості виявляє людина, що стала ізгоем. Якщо це протиріччя нерозв'язне, то необхідно шукати новий колектив або ж будувати взаємини з урахуванням цієї інформації.

Отже, здебільшого ізгоем стають у певному колективі. Якщо ж людина потрапляє в інше товариство, яке не відкидає якості, які їй притаманні, вона може почувати себе там цілком непогано.

Однак, буває, людина стає ізгоем практично в будь-якому колективі. Це вже зовсім інша ситуація. Тут потрібно зрозуміти, які якості в людині роблять її ізгоем. По-перше, такий ізгой може заперечувати багато цінностей, які сповідує колектив і виявляти свою неповагу до них. По-друге, він може відмовлятися від того, щоб вкладати щось у колектив. Він зосереджений на собі і на своєму протиставленні. Цим він сам провокує інших до відштовхування. По-третє, ізгой може просто не вміти налагоджувати стосунки з іншими, бо звик замикатися в собі, не навчився будувати діалог.

Щоб змінити ситуацію, необхідно зрозуміти причини, які призвели в кожному конкретному випадку до цієї проблеми, щоб згодом їх можна було коригувати.

Обговоріть: А чи бувають у вас випадки, коли ви відчуваєте себе ізгоем? Чому? У чому це виявляється? Як можна вийти зі статусу ізгоя?

Вечірня програма:

- Запитайте, що вони відчували, коли бачили особливу групу сьогодні? Поясніть, що це було зроблено для того, щоб показати вихованцям, що не потрібно виганяти людей зі свого товариства, достатньо просто не вважати їх особливими, на протипагу іншим, щоб вони почувалися ніяково.

- Група, що готувалася впродовж дня всім дарує свій номер.

- сценка «За склом самотності»³

Вечірнє спілкування: історія в конверті «Альберт Ейнштейн, видатний вчений, творець загальної теорії відносності, лауреат Нобелівської премії» (Додаток Б).

День 8

Назва: Перезавантаження.

Робоча назва: Де моє місце?

Мета: пояснити, що кожен має своє місце на землі;

спонукати шукати своє місце, а не задовольнятися будь-яким.

Фраза дня: «Головний обов'язок кожної людини перед Богом – знайти себе, стати на власний шлях, прожити свою, а не чужу долю». Борис Акунін.

Завдання дня: дайте кожній фракції карту, де позначено скарб і зазначено завдання. Наприклад, якщо це ерудиція, то низка логічних загадок тощо. Фракції повинні знайти скарб (банка цукерок або щось на ваш розсуд), розв'язавши всі завдання.

Бесіда

Покажіть гарну тифельку... З якою дитячою казкою вона у вас асоціюється?

Зауважимо, що казки писали зовсім не для дітей, а для дорослих. У такий алегоричний спосіб автори хотіли показати дорослим важливі цінності.

³ «За склом самотності». URL:
<https://www.youtube.com/watch?v=mEIM7AHr3oM&feature=youtu.be&app=desktop>

Так, це казка про Попелюшку, дівчину, яка зі статусу служниці за сприятливих обставин перейшла в статус принцеси. Хороша перспектива.

- Чи буває так у житті?

- Якщо людина знаходить своє місце, своє призначення, які це має наслідки для інших?

- Яку роль відіграють інші люди у пошуку вашого призначення?

- Чи допустимі будь-які методи заради досягнення цілі?

Висновки. Вибір, який ми можемо зробити – сміливо прийняти всі виклики долі і вирішувати завдання, які ставлять перед вами життєві ситуації, чи боятися змін і залишатися в попередньому статусі, нарікаючи на обставини.

Зауважте, що казкова Попелюшка у будь-якому становищі зберігала свою доброту, людяність, привітність, не нарікала на своє життя. Тому варто взяти приклад і не нарікати, а скористатися шансами.

«Головні біди людського роду від того, що з тисячі чоловік дев'яносто дев'яносто дев'ять доживають до смерті, так і не зрозумівши, що все життя займалися не своєю справою». Борис Акунін.

Вечірня програма: фестиваль фракцій, кожна фракція готує номер чи презентацію.

Цього вечора вихованці сідають не так, як завжди. Кожне місце в залі підписано. Завдання учасників знайти саме своє місце. Бажано, щоб на місцях їх очікували маленькі листівочки з підбадьорливими фразами.

Вечірнє спілкування: притча в конверті «Вітер і листочок» (Додаток Б).

День 9

Назва: ЗустрІCH

Робоча назва: Мудрість з уст.

Мета: показати важливість спілкування з мудрими людьми; спонукати підлітків написати свою історію внутрішньої реформації.

Фраза дня: «Майбутнє належить тому, хто знає, де йому належить бути».

Завдання дня: роздати хлопцям по 2 листівки – запрошення у галерею. Вони мають запросити дівчат ввечері у галерею і прийти парою, одягнені в одному стилі.

Ідеї:

- Бесіду цього дня пропонуємо провести на загал під час вечірнього збору.

- Вечірні збори пропонуємо провести у вигляді екскурсії картинною галереєю. Для кожної фракції підкреслюємо ту рису, назву якої має фракція. На зборах зауважуємо, що сукупність всіх цих рис дає повнішу картину гармонійної особистості. Упродовж життя ля одних людей ми відкриваємося однією гранню, для іншої – іншою... а сукупність різних сторін – і є ми!

- В кінці екскурсії даруємо всім пензлики, заохочуючи намалювати історію власного внутрішнього перетворення.

Вечірня програма:

Завчасно підготуйте необхідні картини відповідно до наступної розповіді. Відвідувачів зустрічає екскурсовод і запрошує їх до картинної галереї.

- Шановні гості, цього вечора ви завітали на виставку особливого мистецтва: «Надламаний очерет і тліючий гніт». Наша виставка особлива. Коли ви почули назву «Надламаний очерет і тліючий гніт», ймовірно, подумали, що ця виставка пов'язана з природою. Проте, ви зараз самі все побачите.

Особливість цієї виставки в тому, що всі картини розташовані на мольбертах парами, зворотним боком одна до одної.

Запрошуємо вас до першої картини.

Це прокажений, який є центральною фігурою на полотні. Він зігнутий, наче горбатий. Його рука без пальців, обмотана ганчіркою, протягнута до вас

із благанням. Рвана накидка приховує все його обличчя, крім очей, повних страждання. Натовп навколо прокаженого хаотичний. Батько забирає цікавого хлопчика. Тікає жінка, спотикаючись. Біжить якийсь чоловік, миготять його ноги.

Інша картина на цьому мольберті – той самий прокажений, але сцена різко змінилася. На цій картині прокажений стоїть прямо і впевнено. Він розглядає власну руку, на якій тепер є пальці. Лице відкрите, накидка відкинута на плечі, він посміхається.

Запрошуємо до наступної картини. Тут пензель майстра зафіксував дівчину: вона лежить на ліжку. Шкіра бліда, вона виглядає знекровленою без ознак життя. В очах її батьків відчай. На другій картині – дівчина здорова, повна сил, посміхається.

Нова пара картин: паралізований на ліжку. На іншому боці – те саме ліжко, але на плечах хлопця: він біжить, підскакуючи, до дверей дому.

Так розміщені усі картини у галереї. Завжди парами: на одній зображена травмована особистість, а на іншій – та сама особистість, але зцілена, умиротворена.

Між «до» і «після» - зустріч, що змінює життя. Одна сцена змінює іншу: зцілення змінює страждання, надія проганяє завданий біль і перемагає його.

Зверніть увагу, що в центрі холу стоїть одна єдина картина. Вона відрізняється від усіх інших картин у галереї. Тут немає облич. Немає людей. Майстер намалював дві прості речі: очерет і гніт.

Чи є щось більш крихке, ніж надламаний очерет? А чи не надламані і ви, немов оцей очерет?

- жорстокими словами...
- гнівом друга...
- несправедливістю у школі...
- байдужістю рідних...

До речі, твій портрет теж є в цій галереї. Поглянь на нього. З одного й іншого боку галереї два мольберта. Але вони не схожі на інші: їхні полотна чисті. І внизу твоє ім'я. Поряд із мольбертами – стіл з фарбами і пензлем...

(Даруємо оригінальні пензлики з мотивацією обдуманого малювати картини свого життя).

Вечірнє спілкування: притча у конверті «Притча про життя» (Додаток Б).

День 10

Назва: Патріот.

Робоча назва: Патріот / байдужий.

Мета: залучити вихованців до краси духовної національної спадщини; закласти цеглинку у фундаменті патріотичності та високої культури міжнаціональних взаємин.

Фраза дня: «Патріотизм – це сплав почуття й думки, досягнення святині – Батьківщини – не тільки розумом, а й передусім серцем... Патріотизм починається з любові до людини. Патріотизм починається з колиски»
В. Сухомлинський

Завдання: Підготуйте для кожної фракції конверти, у яких будуть кілька карт, на яких зображені контури країн, серед яких і мапа України. Нехай підлітки спробують відгадати, кордони яких держав вони бачать. (Головне, щоби вихованці правильно вказали на власну країну). Звичайно, виграє та фракція, члени котрої назвали найбільшу кількість країн.

Бесіда

Прочитайте дітям легенду про Україну «Наша земля» (Додаток Б).

Попросіть підлітків назвати:

- мальовничі куточки України;
- видатних людей України;
- основні характеристики ментальності українців (як вони впливають на розвиток або ж деградацію країни).

Висновки. Ми маємо щиро любити свою країну, воліти розбудувати її, щоби вона стала такою, про яку б усі говорили з пошаною.

Вечірня програма: вечірка в українському стилі з народними традиціями.

Вечірнє спілкування: пропонуємо на вибір легенду, вірші (Додаток Б) або пропозиції нових текстів для гімну (розглянути осмислено, чому саме автори пропонують нові тексти для гімну).

1. Народна легенда про дівчину-Україну, яку Господь обдарував піснею.
2. Ліна Костенко «Синички на снігу».
3. Наталя Карпенко «Мій дім – це мій край на ім'я Україна».
4. По-новому переспіваний «Гімн дітей України»⁴.

День 11

Назва: Фейс-контроль.

Робоча назва: Етикет / невихованість.

Мета: пояснити підліткам, що таке етикет; спонукати дотримуватися правил етикету у спілкуванні з іншими.

Фраза дня: «Хто рухається вперед у знанні, але відстає у моралі, той найпевніше йде назад, а не уперед». Арістотель.

Один невідомий автор зауважив: «Підступна річ – культура спілкування: присутність її не помітна, а відсутність помічаєш одразу».

Завдання дня:

1. Зауважуйте і занотовуйте, хто з учасників табору виявляє вихованість (і серед персоналу теж). Під час вечірньої програми нагородіть.

2. Заздалегідь підготуйте ідентифікаційні картки кожного члена вашої фракції. Для цього попросіть своїх вихованців, щоб вони виготовили «смайлик», який характеризував би їх та їхній настрій, а потім цей «смайлик» прикріпіть до ідентифікаційної картки. Перед входом до їдальні

⁴ Гімн дітей України. URL: <https://www.uezd.com.ua/malen-ki-ukraintsi-perespivaly-himn-video/>

ідентифікуйте вихованця відповідно до його «зображення» на картці і пропускайте, якщо емоції на обличчі відповідають зображенню на картці.

Бесіда

Коротко обговоріть пройдений фейс-контроль (з англ. дослівно – перевірка обличчя; обмеження входу, вибіркова відмова в обслуговуванні відвідувачів (клієнтів), які не відповідають певним критеріям щодо зовнішнього вигляду).

Етикет – слово французького походження, що означає манеру поведінки, правила чемності і ввічливості, визнані суспільством. Тлумачний словник чужомовних слів в українській мові дає таке визначення етикету: «Зведення норм поведінки, порядок дій і правила чемності при дворах монархів, титулованих осіб (придворний етикет), а також у дипломатичних колах». Простіше кажучи, етикет – це правила поведінки у певному місці. Якщо конкретніше, то сюди входить охайний зовнішній вигляд, природна поведінка, гідні манери...

Чи часто ми діємо згідно з етикетом?

Які правила етикету виконуєте ви? Чому?

Прописні істини (можете підготувати пам'ятку для кожного учасника):

- *Завжди потрібно вставати, аби привітати когось.*
- *Зазвичай, підводяться, якщо до групи приєднується нова людина.*

Але за великої кількості людей встають для привітання лише ті, хто найближче сидить до прибулого.

- *Коли в приміщення входить жінка, чоловік встає.*
- *Молодший за віком повинен дати дорогу старшому, підлеглий – начальнику, чоловік – жінці.*

• *Розмовляючи з кимось, стежте за тим, щоб не повернутися спиною до когось, хто перебуває поруч.*

- *Не відмовляйтеся зіграти на інструменті, заспівати чи розповісти щось, якщо вас просять, а ви справді можете це зробити.*
- *За столом потрібно сидіти прямо, не обпираючись на стіл ліктями. Якщо провести лінію від підборіддя вниз, то вона повинна дотикатися до краю столу.*
- *Сидячи на стільці, не потрібно розгойдуватися, сидати на край.*
- *Сідати та вставати зі стільця потрібно, не створюючи шуму. Стілець не рухають по підлозі, а переставляють, тримаючи за спинку.*
- *Хода не повинна бути в'ялою, але не варто й розмахувати руками і робити широкі кроки. Найкращий варіант – розмірені рухи, пряма постава.*
- *Завдавши комусь незручності, варто вибачитися.*
- *Вітає: молодший – старшого; підлеглий – керівника; чоловік – жінку.*
- *Спочатку повідомляють ім'я людини, якій надають перевагу відповідно до віку чи статусу: «Дозвольте Вам представити...»*
- *Обов'язково потрібно вимикати мобільні телефони на уроках, на прийомі у лікаря, в театрі, місцях релігійного поклоніння, під час важливих зустрічей.*
- *Руку подає: жінка – чоловіку; старший – молодшому; той, хто займає, умовно кажучи, «вище становище» тому, хто займає «нижче».*
- *Якщо ви перебуваєте серед людей, які старші за вас, то варто бути більш стриманим, тактовним, аніж серед людей свого віку.*
- *У розмові повинні використовувати ті жести, котрі підкреслюють вашу впевненість, доброзичливість, витриманість, але не агресивність, неповагу чи хвилювання.*

Відомий письменник А. Чехов колись сказав: «У людини все повинно бути чудовим: і одяг, і душа, і думки».

Які ви знаєте стилі одягу?

Яким ви надаєте перевагу? Чому?

Пропонуємо кілька поширених стилів одягу (назвіть і розтлумачте ті, що, на вашу думку, найбільш відомі):

Вамп – одяг із відкритими плечима, часто плечі видно через прорізи в рукавах, нижче може проходити волан.

Вінтаж (Vintage-Look) – романтичний стиль одягу, для якого характерні одяг і аксесуари, неначе зі скрині бабусі.

Гарсон – строгий «чоловічий» стиль у жіночому одязі, для нього характерні костюм-смокінг, пальта і піджаки чоловічого крою.

Гвардійський – строгий, схожий на військову уніформу, одяг.

Диско – для цього стилю одягу характерне все блискуче: «металеві» тканини, люрекс, лелітки, мішура, стрази тощо.

Едвардіанський – для нього характерні акуратні однобортні закриті піджаки, жилети, вузькі штани, казанки і хусточки в нагрудній кишені.

Етнічний – тканини, забарвлення, орнаменти і прикраси орієнтовані на прикраси і орнаменти етнічних народів певної місцевості.

Звібел – багато шарів одягу, що видніється один з-під одного.

Козачок – стиль, заснований на елементах козачого костюма, з комірами-стійками, хутряними підпушеннями, застібками з перекидними петлями.

Камуфляж – одяг із тканин з маскувальним малюнком.

Кантрі – класичний британський невимушений стиль в одязі, для нього характерні шерстяні матеріали — твід традиційних забарвлень «гленчек» і «шотландка».

Коледж – спортивно-охайний стиль одягу, блузи сорочкового крою, строгі плаття з білими комірцями, спідниці в складку, блайзери і трикотажні двійки.

Мілітарі або військові, – стиль як у чоловічому, так і в жіночому одязі, подібний до військової уніформи, має сіро-зелене або оливкове забарвлення.

Морський – одяг для спорту і відпочинку, в основному, в біло-синій гамі, для цього стилю одягу характерні темно-сині блайзери, золоті гудзики, білі штани, кашкети тощо.

Недбалий – цей стиль має легку недбалість і складається здебільшого з універсальних елементів, що добре комбінуються з будь-яким одягом.

Оверсайз (Oversize-Look) – стиль, в якому носять речі більші на кілька розмірів.

Овер/андер (Over/Under Look) – стиль одягу, що комбінує різні прості елементи одягу, наприклад, плаття завдовжки до литок і вузькі штани.

Оп-арт – для цього стилю характерні геометричні, абстрактні орнаменти, яскраві, насичені, контрастні кольори.

Пуританський – стриманий, лаконічний, непомітний акуратний стиль одягу.

Ретро – використання в модифікованому вигляді елементів модних напрямів минулого.

Романтичний – стиль одягу, який характеризується використанням рюш, воланів, довгих летючих суконь із набивних бавовняних тканин із верхом, що обтягує.

Сафарі або колоніальний – спортивний стиль, який характеризується використанням легких стійких до зносу тканин бежевого, коричневого кольорів і кольору «хакі», безліч накладних кишень зі складкою посередині, клапани і погони.

Спортивний одяг (Sportswear) – вільний одяг, що не утруднює рухи, призначений для повсякденного носіння і для відпочинку.

Фольклорний – стиль, що вбирає в себе елементи національних костюмів всього світу і поєднує їх у новому цілому.

Висновки. Вміння гарно поводитися – це такий самий спосіб виявити повагу до людей навколо, як і охайний одяг, ввічливість і тактовність у розмові.

В одязі, як і в поведінці, повинна виражатися культура людини. Від її вбрання залежить і враження, яке вона справить на інших, особливо при першій зустрічі. Нерідко з того, як людина вдягнена, можна багато дізнатися про її характер та внутрішній світ. Часто наш одяг впливає не лише на оточення, але й на нас самих, на наш настрій і манеру поведінки. Неодноразово одяг стає продовженням, частиною людської особистості.

Вечірня програма: проведіть вечірку у обраному стилі.

Вечірнє спілкування: притча в конверті «Ввічливий Кролик» (Додаток Б).

День 12

Назва: Я +.

Робоча назва: Мої установки і стосунки.

Мета: показати вихованцям, як сприйняття себе та інших впливає на побудову стосунків; допомогти підліткам навчитися будувати взаємодоповняльні стосунки.

Фраза дня: «Спілкування – це розкіш». Антуан де Сент-Екзюпері.

Завдання: Пройти тест Е. Берна і визначити свої установки щодо побудови стосунків з іншими.

1. У складних ситуаціях ...

- а) ніколи не вимагає у друзів допомоги;*
- б) вимагає допомогу у друзів як належне;*
- в) так розписує проблеми, що друзі самі йдуть на допомогу.*

2. В оцінці третіх осіб (відсутніх людей)...

- а) не шкодує чорних барв;*
- б) суб'єктивний, піддається настрою;*
- в) стриманий, не схильний до ганьби.*

3. Дружить переважно з тими людьми...

- a) з ким приємно разом розслабитися, повеселитися;
- б) хто потребує його поради, настанови, допомоги;
- в) кого вважає чесним, порядним.

4. Намагається віддавати іншому...

- a) більше, ніж отримує від нього сам;
- б) менше, ніж отримує від нього сам;
- в) приблизно стільки ж, що і отримує від нього сам.

5. Принцип «Ти мені – я тобі» ...

- a) систематично впроваджує в життя;
- б) враховує, але з друзями не обговорює;
- в) відкидає як недостойний.

6. Дружніх стосунків із більш впливовими людьми...

- a) уникає;
- б) не уникає;
- в) домагається.

7. Періодичні знаки уваги від друзів...

- a) потрібні;
- б) потрібні символічно;
- в) не потрібні.

8. Якщо є можливість надати реальну допомогу якій-небудь людині,
то...

- a) надає її відразу, особливо не роздумуючи;
- б) довго роздумує, чи потрібна взагалі ця допомога;

в) чекає моменту, коли людина буде мати потребу в цій допомозі найбільше.

9. Прагне дружити...

а) все життя, поки це можливо;

б) поки це потрібно;

в) поки не розчарується в людині.

10. Потребам навколишніх людей

а) не надає особливого значення, тому що в своїх не розібрався;

б) надає значення, особливо тим, які слід виправити;

в) надає великого значення, тому що це важливо для дружби і співпраці.

11. Зовнішній вигляд навколишніх людей

а) важливий, тому що відображає їхній соціальний статус;

б) важливий, тому що відображає внутрішній світ;

в) особливо не важливий для дружби і співпраці.

12. Своє недружнє ставлення

а) приховує досить легко;

б) приховує, надаючи спілкуванню діловитість;

в) приховує лише з великими зусиллями.

Опрацювання результатів

Порівняйте відповіді випробуваного з ключем

КЛЮЧ:

XX 1а 2в 3в 4в 5в 6б 7в 8а 9а 10в 11в 12а

XI 1б 2в 3б 4а 5б 6а 7б 8а 9б 10б 11б 12б

ПХ 1в 2б 3в 4б 5б 6б 7а 8б 9в 10а 11б 12в

ПП 1б 2а 3а 4б 5а 6в 7в 8в 9б 10в 11а 12в

За кожен відповідність дається один бал. Зверніть увагу, що одна відповідь може породити відразу два бали: наприклад для 1б галочка буде ставитися і в шкалу ХП, і в ПП. Максимально можлива кількість балів для одного типу – 12. Тип життєвої позиції, який набрав найбільший бал, визнається провідним. Якщо різниця між першим і другим місцем перевищує три, то можна говорити про яскраво виражений тип⁵.

Бесіда

У кожного вихованця є результати пройденого тесту. Зауважте, що часто ми себе оцінюємо за своїми намірами і щодо себе «вмикаємо» «адвоката», а інших оцінюємо за їхніми вчинками і «вмикаємо» «обвинувача». Результати тесту показують наші внутрішні установки на взаємодію.

Дайте опис типів:

Я хороший – ти хороший (ХХ). Людина проявляє в процесі взаємодії з іншими добру волю, не вимагає нічого взамін. Вона віддає і те, що може віддати, і те, що вважає корисним і приємним для іншого. Не любить давати іншим людям оцінки. Не потребує постійної уваги до себе і здатна зберігати стосунки багато років. У складних ситуаціях шукає ради, дуже рідко вимагає допомоги. Вона упевнена, що якщо інша людина здатна посприяти, то допоможе. Однак для підтримки хороших стосунків періодично може просити про щось не дуже важливе. Стосунки з іншими будує виключно на позитивних емоціях. Категорично не сприймає «пінг-понгу» «Ти мені – я тобі».

Я хороший – ти поганий (ХП). Дуже стримана в спілкуванні людина, добре контролює свої емоції. Часто малоемоційна, однак може використовувати емоції як засіб досягнення мети. У спілкуванні робить

⁵ Опросник жизненной позиции. А. Я. Психология. URL: <http://azps.ru/tests/kit/ojr.html>

акценти на поліпшення іншого, його виправлення. Намагається, щоб мова була максимально ефективною, шукає до кожного свій ключик. Любить спекулювати темою боргу. Якщо їй щось потрібно від іншої людини, то прямо заявляє, що «ти повинна», натякаючи при цьому на якісь свої особливі заслуги, значимість. Любить владу. Часто її дії зовні здаються позбавленими здорового глузду, тому що внутрішня логіка іноді буває дуже химерно.

Я поганий – ти хороший (ПХ). Намагається отримати якомога більше від навколишніх, рідко проявляючи добру волю і не завжди даючи щось натомість. Людина знає, що дуже заборгувала іншим, але відчуває від цього знання задоволення, яке часто має якийсь трансовий, містичний відтінок. Любить поспекулювати на тему любові. Веде строгий облік добрих справ, які зробила вона і для неї, має чіткий перелік «гарних» людей, які готові щось дати. Систематично до людей з цього переліку розсилає дрібні вимоги, що підтримують «тонус віддавати». Балакує, і на словах може гори звернути для своїх партнерів. Постійно вимагає уваги і може бути прив'язана до іншої людини довгі роки, якщо та не втратила «тонусу віддавати». Любить різного роду трансові переживання, по можливості будує на них стосунки. Любить давати оцінки.

Я поганий – ти поганий (ПП). Ця життєва позиція характерна для кримінальних особистостей, але не тільки. З одними людьми стосунки (ділові) будуються на негативних емоціях: страху, тривозі, ненависті та ін. З іншими ж людьми людина будує стосунки на гедоністичному ґрунті, оскільки разом легше виходить задоволення (секс, азартні ігри, наркотики тощо). Ніколи не проявляє добру волю у стосунках. Якщо ж іноді проявляє «широту душі», то або потім починає шкодувати про це, або ж починає чекати від інших відповідних аналогічних вчинків. Серйозно вважає, що ніхто з людей не робить нічого «просто так». У спілкуванні з іншими про

третіх осіб говорить несхвально, не шкодує чорних барв. Якщо ж і схвалює когось, то переслідує якісь корисливі цілі. Чим більше спілкується, тим більше знаходить в інших людях недоліків. Нездатна на тривалу прихильність. Намагається не віддавати більше, ніж отримує. Веде у своїй голові або навіть на папері суворий облік всіх «добрих справ», які зробила вона і для неї⁶.

Запропонуйте такі формули взаємодії з іншими:

Я, Ти = Я, Ти – життя за цією формулою веде до байдужості, самотності, ізолюваності, а людина є істотою соціальною. Тому така формула – руйнівна.

Я + Ти = Я – життя за такою формулою – це життя егоїста, людини, яка підпорядковує всіх і все навколо відповідно до своїх намірів.

Я + Ти = Ти – життя за такою формулою призводить до самозречення, породжує занижену самооцінку і, зрештою, стан прислужника – людина розчиняється в іншому.

Я + Ти = Ми – життя за цією формулою призводить до командної роботи, до поваги один одного, до синергії.

Висновки: зрозумівши свою основну установку на взаємодію з іншими, кожен тепер може усвідомлено проаналізувати і прийняти рішення, за якою формулою він хотів би жити, та як дивитися на себе й інших.

Вечірня програма: обіграти сценку з одяганням мантий різних кольорів і обговоренням, в якій почувалися краще. Підсумувати, що навіть колір впливає на нас, тим паче стереотип сприйняття іншого впливає на наші стосунки з ним.

Вечірнє спілкування: Гра «Компліменти»: усі учасники сидять у колі (можна за чашкою чаю), дайте в руки одного з учасників клубок ниток. Учасник, у чиїх руках цей клубок, передає його тому, хто навпроти, говорячи йому комплімент і т.д., допоки всі учасники не почувуть комплімент на свою

⁶ Опросник жизненной позиции. А. Я. Психология. URL: <http://azps.ru/tests/kit/ojp.html>.

адресу. Створиться така собі «павутина компліментів». Завдання наставника – слідкувати, щоб усі вихованці отримали комплімент.

День 13

Назва: У тандемі.

Робоча назва: Побудова стосунків.

Мета: виявити, що гармонійна особистість має силу бути сама собою і будувати стосунки з іншими; спонукати обстоювати свою життєву позицію.

Фраза дня: «Шукаймо в людях хороше, мов скарби, що давно забуті».
М. Сингаївський.

Завдання: організувати підліткам обід на кшталт «Притчі про Пекло і Рай» (Додаток Б), підготувавши завчасно кожному ложку з довжелезною ручкою і поставивши умову: їсти, тримаючи ложку виключно за кінець ручки.

Зверніть увагу, хто здогадається і знайде можливість бути ситим, виконавши умову. Під час вечірньої програми нагородіть кмітливих, підкресливши мораль цієї притчі.

Мораль: пекло і рай влаштовані однаково. Різниця – всередині нас.

Бесіда

Завдання: кожному намалювати карту своєї мрії.

Кожен із нас часто мріє про щось особливе: про безстрашний подвиг чи місію всього свого життя, але згодом, завдяки «допомозі» ближніх чи обставин, це бажання кудись випаровується, «крила обтинаються» і ми погоджуємося на чужі уявлення про життя, на неприємні нам професії, на вивчення дисциплін, від яких у нас оскомина.

Часто, знаючи, ким ми хочемо бути, ми все одно обираємо не обстоювати свої мрії, не докладати зусиль, не боротися, не брати відповідальності на себе, а піддатися чийось аргументам і переконанням і погодитися на чужий вибір.

- Де віднайти сили? Хто може допомогти?

Наведіть приклад синергії:

Вирішіть найпростіше рівняння: скільки буде $1+1$? Так, правильно, 2.

А тепер трохи в ці цифри вдихнемо життя і додамо життєвих обставин:

Є один кінь, який спроможний потягнути вантаж вагою 1 тонна, і є другий, який спроможний потягнути таку саму вагу. Якщо їх запрягти в один запряг, тобто поставити в тандем, скільки вони удвох потягнуть?

2 тонни? Ні! Вони разом можуть потягнути 3 тонни!

Справа в тому, що їхня сила складається в одну і вже звичайна математика не діє, і $1+1$ буде не 2, а 3!

Висновки. Коли ви в тандемі, у вас відкривається неймовірна можливість помножити свої сили!

Вечірня програма: готують самі вихованці, враховуючи сильні сторони, таланти усіх членів їхньої фракції. Умова: задіяти у програмі потрібно кожного.

Вечірнє спілкування: історія в конверті «Притча про двох вовків» (Додаток Б)

День 14

Назва: Моя професія.

Робоча назва: Я для професії чи професія для мене?

Мета: допомогти підліткам виявити уподобання, завдяки яким вони зможуть правильно обрати професію; вказати на аспекти, які варто врахувати, обираючи професію.

Фраза дня: «Два дні в твоєму житті найважливіші: день коли ти народився і день, коли зрозумів, навіщо». Марк Твен.

Завдання: підготуватися до вечірнього ярмарку професій.

Мозковий штурм

На що варто звертати увагу, обираючи професію?

Поділіть групу по 3–4 чоловіки, в цих підгрупах нехай вони обговорять поставлене питання. Кожна підгрупа подає свої варіанти. Потім можете доповнити:

- Власні бажання;
- Уподобання;
- Здібності;
- Спадковість;
- Які завдання любить виконувати;
- Попит оточення;
- Фізичні дані;
- Культура;
- Обізнаність тощо.

Іноді людина вибирає професію «випадково», «під натиском батьків», не беручи до уваги власні інтереси і можливості. За такої умови вона може прожити «чуже життя», займаючись справою, яка не дає втіхи, що може призвести до невдоволення життям у зрілому віці.

Примітка: Іноді людина одночасно або послідовно реалізує себе в протилежних напрямках. Наприклад, відомий художник і вчений Леонардо да Вінчі був розпорядником та організатором свят при королівському дворі; український письменник Степан Руданський і співачка-бард Ольга Богомолець – професійними лікарями, а шоумен Ігор Кондратюк та співак і композитор Святослав Вакарчук є вченими. Відомий американський актор і бодібілдер Арнольд Шварценеггер – бізнесменом та політиком.

Висновки: для того, щоб зробити усвідомлений вибір майбутньої професії, необхідно розуміти себе і зіставити свій потенціал з критеріями професії: вимогами, обов'язками, графіком, можливостями розвитку та кар'єрного зросту, заробітною платою тощо.

Вечірня програма: проведіть ярмарок професій, на якому вихованці, відповідно до своїх сильних рис та уподобань, рекламуватимуть ту чи іншу спеціальність.

Вечірнє спілкування: історія в конверті «Притча про можливості і здібності (Додаток Б).

День 15

Назва: Мої цінності в мені.

Робоча назва: Що є моїм наповненням?

Мета: допомогти молодим людям визначити свої життєві цінності; спонукати визначити кроки щодо втілення цих цінностей у повсякденному житті.

Фраза дня: «Хто хоче зрушити світ, нехай зрушить себе!» Сократ.

Завдання: кожен вихованець складає список своїх цінностей у вигляді компаса (як натяк на те, що це визначає напрямки його руху в житті).

Бесіда

Цінності – це те, що особливо важливе для людини. Їх усвідомлення та реалізація дають їй можливість сформуватись як особистість, відчутти задоволення від життя. Цінності – це те, що визначає і мотивує нашу діяльність⁷.

Цінності є орієнтирами у повсякденному житті. *Поверніться до завдання дня і розгляньте особисті цінності вихованців. Для цього намалюйте табличку: «Мої цінності та їх практичне застосування».*

Моя цінність	Як я її буду застосовувати на практиці?
1.	
2.	
3.	
4.	
5.	

Підкресліть, що цінності – це наче їхня особиста система координат. Важливо осмислено підходити до вибору напрямку та наповнення життя.

⁷ Цінності людини. *Сучасна освіта*. URL: <http://osvita.ua/school/method/3674/>

Проілюструйте наочним прикладом за допомогою притчі. Вам знадобляться такі матеріали: велика скляна банка, камінці, пісок, горох, вода (Додаток Б).

Гра «Найважливіша цінність»

Матеріали: папір А4, ручки, роздруковані картки з різними цінностями (потрібно 20 цінностей).

Хід гри: кожному вихованцю видається картка зі списком з 20 цінностей (список довільний, наприклад: мир, кохання, робота, сім'я, гідність, відпочинок, діти, доброта, успіх, свобода тощо).

Учасники діляться на пари, вибирають якусь цінність і показують один одному, обговорюють і вибирають, яка із цих двох цінностей, на їхню думку важливіша. Той, чия цінність «програла», бере іншу цінність і знову обговорюють обидві й аргументовано вибирають одну із них. І так з усіма цінностями за списком. Потім кожна пара презентує свою обрану цінність, відповідаючи на питання:

- чому саме цю цінність вони вважають найважливішою?
- чи має ця цінність значення для практичного життя? І яке?
- як вони її практикуватимуть?

Висновки: лише від нас залежить, чим ми наповнюємо своє життя, в якому напрямку рухаємося. І допомагають нам, або ж заважають наші власні цінності, закладені з дитинства. Сьогодні ж маєте можливість їх виявити, оцінити і осмислено зробити їхню ревізію.

Вечірня програма: проведіть її за сценарієм притчі-казки А. де Сент-Екзюпері «Маленький принц».

Вечірнє спілкування: обговоріть слова Лиса з притчі-казки А. де Сент-Екзюпері «Маленький принц», які вихованці чули під час вечірньої програми. Як вони розуміють слова: «Добре бачить тільки серце...», «Ти назавжди береш відповідальність за того, кого приручив...», «Сміх, як

джерело в пустелі», «Навіщо брехати, коли тебе так легко викрити», «Марнославні люди глухі до всього, окрім хвали» тощо.

Педагоги намагалися зробити кожен день особливо важливим, яскравим, насиченим новими емоціями. У день заїзду вихованців зустрічали лідери, одягнені у костюми відповідно до фракцій:

1. Щирість – білий одяг, емблема – терези, на руках браслети зі скляним намистом.
2. Дружелюбність – жовтий одяг, емблема – дерево, на шиї – ланцюжок із мішечком землі.
3. Ерудованість – синій одяг, емблема – книжка, всі з пляшками води.
4. Безстрашність – темно-зелений одяг, емблема – вогонь, лідери зі смолоскипами.
5. Самозречення – теракотовий одяг, браслети з сірим камінням, емблема – рукостискання.

Приклад емблем подано у додатку В.

У цей день підлітків розділяли на фракції та сім'ї, їм видавали футболки за кольором фракцій, з логотипом та значком. Лідерів фракцій визначали за спеціальною методикою та нагороджували за:

- Щирість – різнокольорові скельця.
- Дружелюбність – монети в 1-2 копійки.
- Ерудованість – аркуші з книжки.
- Безстрашність – кольорові камінці.
- Самозречення – сірі камінці.

На кожен день фракції та сім'ї мали спеціально дібрану фразу дня, яку оголошували на ранковій лінійці і прибивали до табірної дошки оголошень. Щовечора відбувалися збори фракцій, де брали участь усі вихованці. Найактивнішого з кожної фракції відзначали дерев'яним медальйоном (Додаток Г).

Також на вечірньому спілкуванні обговорювалися результати роботи фракцій і сімей. Вихованці виступали із розповіддю про те, що вони дізналися про ту або іншу моральну цінність, яку вони мали засвоїти під керівництвом педагогів, яких у цій програмі названо наставниками. Ця розповідь доповнювалася історією або притчею, яку вони завчасно підготували. Також підлітки у спеціальному щоденнику робили короткий аналіз прожитого дня із акцентом на практичне використання відповідної моральної цінності.

Для цілеспрямованого виховання моральних цінностей у таборі були створені гуртки, заняття в яких асоціювалися із фракціями. Наприклад:

Безстрашність: бойове мистецтво; танці; екстрим.

Дружелюбність: рукоділля; тимбілдинг; створення мікросвіту.

Самозречення: театральне мистецтво; настільні ігри тощо.

Щирість: відео; фото; рукоділля тощо.

Ерудиція: ігри настільні; гра «мафія»; «CashFlow» (кешфлов); англійська мова.

Наявність вихованців, спільного простору, спільної діяльності наставників і вихованців, яку забезпечувала програма, вимагала готовності педагогів до виховання моральних цінностей підлітків у літньому таборі відпочинку. Українські вчені підкреслюють, що виховання дітей у літньому таборі залежить і від педколективу (мається на увазі не посада, а саме людський фактор), від того чи готовий він ефективно виконувати виховні функції. Зазвичай педагогічний колектив літнього табору відпочинку становлять студенти (здебільшого педагогічних вузів) та волонтери, які готові працювати, але поки не знають як [35].

Оскільки наша дослідна робота мала три повторності (2017, 2018 та 2019 роки) щодо впровадження програми з виховання моральних цінностей підлітків «РеформІсти», ми розробили триденний семінар, який складався із теоретичної частини (вивчення вікових особливостей підлітків, структури табору, обов'язків наставників, координаторів, керівників гуртків,

спортінструкторів та інших членів педагогічного колективу) та практичної частини (програвання сюжетно-рольових ігор, репетиції сценок, підготовка необхідних матеріалів для зустрічі дітей, аналіз уроків, обговорення всіх літературних текстів, інструктаж з техніки безпеки).

Основна мета семінару полягала в озброєнні педагогічного складу табору знаннями та вміннями організації роботи з підлітками, зокрема і виховання їхніх моральних цінностей. Інакше кажучи, педагоги після завершення семінару повинні були володіти знаннями особливостей підліткового віку, змістом моральних цінностей, формами та методами їхнього виховання, організацією приємного відпочинку, проявляючи до кожного доброту, любов, зацікавленість.

Програмою семінару, який був розрахований на 18 годин, передбачалося:

- знайомство один з одним, ігри на формування команди;
- ознайомлення з структурою та організацією роботи табору;
- детальне ознайомлення з програмою виховання моральних цінностей «РеформІСти» та способами її реалізації;
- опрацювання виховної технології «від серця до серця»;
- вивчення розважально-виховної програми табору;
- вивчення інструкцій щодо безпечної організації життя вихованців у таборі.

Майбутні педагоги вчилися виконувати роль наставника групи, організатора колективних творчих справ, розробляти презентації, проводити рольові ігри, конкурси, флешмоби, квести, театралізації тощо. Крім того, організатори семінару намагалися, щоб кожний наставник розробив власний проєкт виховної діяльності з підлітками, який він буде впроваджувати у практичній діяльності. Проєкт мав бути актуальним для підлітків, орієнтованим на виконання основного задуму програми «РеформІСти»,

насиченим конкретними справами підлітків, які б допомагали їм виявити моральні якості.

Наставники були поділені на фракції відповідно до своїх сильних сторін та уподобань. Наприклад, фракцію щирості очолили наставники ініціативного типу особистості, які були відкритими за характером. Фракцію безстрашних очолили спортсмени, їхні проєкти були спрямовані на загартування вихованців, на покращення фізичного стану та здоров'я, на використання сили у конструктивному руслі, на добро; фракцію дружелюбних очолили ті, хто легко йде на контакт і вміє підтримувати дружні стосунки, їхнім завданням було вчити розуміти інших і будувати позитивні стосунки; фракцію ерудитів очолили начитані наставники з широким світоглядом, їхнім завданням було спонукувати вихованців до особистісного розвитку та набуття мудрості; фракцію Самозречення очолили скромні на вигляд і стримані за характером, їхнім завданням було допомогти проаналізувати власну самооцінку, зрозуміти як самооцінка впливає на якість життя, сприяти розвитку здорової самооцінки вихованців. Моральний аспект такого підходу в тому, щоб наставникам легко було власним прикладом впливати на вихованців і практично показати важливість розуміння своїх сильних сторін і як це впливає на пошук свого місця у житті.

Всі ідеї і матеріали майбутній наставник збирав у так звану «Папку наставника», яка була своєрідною скринькою педмайстерності. Створюючи цю папку, ми вважали, що вона буде власним портфоліо наставника. Її він мав поповнювати дипломами, грамотами, іншими нагородами, які отримувала фракція на чолі з вихователем, спостереженнями, анкетами, які заповнювали вихованці, та іншим дослідницьким матеріалом. У майбутньому майже всі наставники, які були студентами педагогічних університетів, використовували дослідницькі матеріали для підготовки звітів за результатами педагогічної практики, написання бакалаврських і магістерських робіт.

На початку семінару папка, яку отримували учасники, містила:

- методичний та практичний матеріали, який знадобиться для роботи протягом зміни у таборі;
- обов'язки наставника;
- розпорядок дня наставника і вихованця;
- план роботи на зміну (план-сітка);
- конспекти заходів та інші матеріали колективної, групової та індивідуальної роботи з вихованцями у таборі;
- додаткові «родзинки»: описані тренінги, ігри; конкурси; притчі, розповіді для вечірніх спілкувань; «кричалки», жарти; різноманітні тести тощо;
- анкета «Оцінка зміни», обов'язкова для аналізу ефективності роботи зміни і підведення підсумків;
- список вихованців групи з повними даними (прізвище, ім'я підлітка; дата народження; домашня адреса; додаткова інформація (чи вперше в таборі; коло інтересів; особливості здоров'я тощо); відомості про батьків (прізвище, ім'я, по батькові; місце роботи; телефон);
- пам'ятка з техніки безпеки.

Отже, запропонований настановчий семінар допоможе волонтерам:

- збагатитися знаннями щодо роботи з підлітками, вміннями в організації дозвілля вихованців, навичками виховання моральних цінностей у підлітків в умовах літніх таборів відпочинку;
- збагатитися знаннями щодо налагодження дружніх стосунків та тісного взаєморозуміння між вихователями та вихованцями;
- познайомитися з адміністрацією, обслуговчим персоналом та членами програмної частини, адже всі ці люди відповідно до своїх здібностей задіяні у реалізації мети табору;
- здобути знання щодо допомоги у виявленні й реалізації здібностей дітей, при цьому розвиваючи власну педагогічну майстерність.

У підготовці педагогів до роботи у таборі відпочинку особливе місце ми надавали координатору програми «РеформІСти». Координатор планував, організовував і проводив настановчий семінар, розробляв заходи щодо реалізації програми, керував наставниками фракцій і сімей.

Наставники безпосередньо працювали з дітьми, організовували їх табірне життя, впливаючи на підлітків власним прикладом, ділилися з ними радіщами і турботами, досвідом і знаннями. Оскільки наставники – це люди, яких вихованці бачать майже цілодобово, керівництво табору добирало їх ретельно, оскільки їхній характер, моральні цінності та світогляд відіграють величезну роль у вихованні дитини [21; 13].

До обов'язків наставника належить підготовка до початку роботи табору необхідних заходів та наочності до них, матеріалів (ігри, сценки, розповіді), які можна використовувати на заняттях і вечірніх спілкуваннях. Наставник здружує дітей; знайомить їх із командою табору; готує до участі у колективних заходах, мотивує їх до моральних учинків, створює для кожного складну моральну ситуацію, допомагає у її розв'язанні, підсумовує разом із підлітком її результати.

Складна моральна ситуація – це ситуація, в якій відбувається вибір між добром і злом, неоднозначний і несподіваний для самої людини, часто всупереч її власним намірам. Ситуація характеризується конфліктом моральних норм, коли виконання однієї норми тягне за собою трансгресію щодо іншої. Наприклад, ситуація, коли вихованка табору назвала ім'я ініціаторки колективного прогулу ранкової зарядки (виконання норми правдивості щодо наставника і розпорядку дня), порушивши норму підліткового колективу – «не видавати подругу».

Іноді ці ситуації виникали природно і вимагали лише вчасного реагування. Іноді ми моделювали їх самі. Методика розробки і реалізації таких складних моральних ситуацій передбачала орієнтацію на попередній досвід моральної діяльності підлітка, врахування його інтересу до

особистісного розвитку, його самооцінку, стосунки з іншими тощо. Наведемо приклади таких складних моральних ситуацій:

1) Олег К. не хотів ходити на ранкову зарядку і підбурював до цього інших. Більшість хлопців групи визнали негативне лідерство Олега і не виходили на зарядку. Педколектив табору вирішив зарядку зробити у цікавішому форматі. Її зробили у вигляді флешмобу й оголосили, що цей флешмоб вихованці табору покажуть усім відпочивальникам на узбережжі, після чого учасники флешмобу поїдуть на піратських кораблях у морську подорож. Це, звичайно, вплинуло на хлопців-протестувальників, частина з яких задумалася, чи варто підтримувати поведінку і компанію Олега. Зранку на зарядку вийшли всі, окрім Олега. Коли Олег побачив, що залишився наодинці, то теж вийшов на зарядку, наставник запропонував йому зайняти лідерську позицію (адже саме за це він боровся негативною поведінкою). Олег радо долучився і дуже старанно виконував усі вправи, змінивши своє ставлення до ранкового заходу. Отримавши визнання, хлопець радо виходив на зарядку, ще й заохочував інших.

2) Дітям у таборі запропоновано було добровільно на один день здати мобільні телефони, пояснивши, що це потрібно для оцінки часу, який той забирає у вихованців і спроби пожити у реальному часі і просторі, а не на просторах соцмереж. Через дві години дві вихованки Алла Д. та Інна Я. категорично попросили свої телефони назад, мотивуючи це тим, що їм обов'язково потрібно перевірити сторіс в інстаграмі. З цими вихованками провели бесіду щодо справедливості і відповідальності у їхньому житті і запропонували їм до вечірнього спілкування підготувати правила безпечного користування соцмережами і провести бесіду в групі.

3) Андрій Д. досить жорстко розкритикував Сашу М. Наставник це помітив і відразу запропонував пограти в гру. Для цього всі мали роззутися, наставник перемішав усе взуття, і під музику з зав'язаними очима всі вихованці повинні були взутися. Звичайно, підлітки взули не своє взуття, яке мало кому підійшло за розміром. Після того, як музика зупинилася й очі було

відкрито, вихованці мали пробігти 100 метрів у тому взутті, яке взули з зав'язаними очима. Потім наставник зробив висновок: не спіши засуджувати іншого, у взутті якого ти не зміг пробігти навіть 100 метрів.

Досвід використання складних моральних ситуацій засвідчує, що їх ефективність залежить від дотримання принципів індивідуального підходу, врахування вікових особливостей підлітків, «сильної, але м'якої руки», «від серця до серця», стимулювання потреби у творчій самореалізації, розпізнавання здібностей і талантів дітей. Наголосимо, що складні моральні ситуації виявилися ефективним засобом впливу на моральну свідомість підлітків буквально всіх, із ким проводили дослідну роботу.

Свою позитивну роль вони відіграли і у вихованні представників тих чи інших неформальних угруповань. Сьогодні наше суспільство є нагромадженням різноманітних партій, об'єднань, груп тощо. У шкільному прошарку поряд із юними козачатами, мають місце так звані неформали. Офіційно вони не функціонують у навчальних закладах, але об'єднують дітей різного віку у мікрорайоні, селищі, у великих і малих містах. Не аналізуючи особливо ці неформальні об'єднання, бо вони не є предметом нашого дослідження, підкреслимо, що наставники фракцій і сімей у літньому таборі, проводячи бесіди із дітьми, виявляли належність підлітків до тих або інших неформальних груп. За ними спостерігали, проводили бесіди, а складні моральні ситуації допомагали екологічно вплинути на їхнє виховання. Наприклад:

Селфери – володарі смартфонів, які на палці або на витягнутій руці роблять свої фотознімки для самопрезентації у віртуальному просторі. Походить від слова селфі (selfie від англ. self – сам себе) – це різновид автопортрета, фотографія самого себе, яка згодом викладається у соціальні мережі. Поширення «selfie» пояснюється тенденцією розвитку сучасного суспільства – надмірною захопленістю собою і прагненням до ефективної самопрезентації як необхідної умови успішного існування. Це спосіб поділитися своїми враженнями, інтересами, досягненнями, започаткувати

спілкування, утворити мікроспільноти, збагачуючи користувача новою інформацією, новими знайомствами і навіть способами підвищення самоефективності і самооцінки. Для деякого це один із інструментів формування «Я» - система «лайків» дозволяє відстежувати прийнятність / неприйнятність суспільством, ставлячи особистість у залежність від соціальної оцінки.

Надмірне прагнення зробити унікальне фото, змушує знехтувати правилами безпеки, піти на ризик, щоб якомога голосніше заявити про себе, прославитися в соціальних мережах завдяки коментарям. Нерідко такі фотографії підлітки роблять у місцях, заборонених для перебування і потенційно небезпечних для життя.

У підлітковому віці механізм закріплення тієї чи іншої дії, поведінки простий – закріплення через позитивне підкріплення – «... чим більше «лайків» я отримую, чим стабільніше схвалення від «друзів», тим вірогідніше, що так і слід виглядати, так і слід поводитися». Розглядаючи «френд-стрічку», яка рясніє новими фотографіями, підліток загострює свою увагу на тих, які викликали більше коментарів і їх позитивно оцінили. І так поступово в його свідомості формується узагальнений образ того, що потрібно робити, з ким спілкуватися і як виглядати, щоб отримати схвальні відгуки.

Ситуація стає тривожною, коли:

- підлітка повністю поглинає цей процес, він йому присвячуючи занадто багато часу, відкладаючи вирішення життєво важливих питань;
- підліток стає емоційно залежним від самого процесу – він бурхливо реагує, якщо жодна зі зроблених фотографій йому не подобається, якщо «лайків» менше, ніж очікував; а критика і незгода ранять настільки, що він видаляє сторінку і всі фотографії, стає дратівливим, не бажає йти на контакт. Надмірне ж схвалення і позитивні коментарі викликають стан ейфорії, підліток починає «гнатися» за віртуальним схваленням.

У таборі для селферів створювали такі моральні ситуації:

- майстер-класи «безпечного селфі» до яких активно залучали дорослих – відомих спеціалісти в цій неформальній групі, з обговоренням, аналізом та поясненнями користі та шкоди. Також залучали підлітків до того, щоб вони ділилися хорошим досвідом із молодшими групами;

- завдання дня: зробити 3 тематичних селфі фракції у незвичних місцях, і показати фото під час вечірньої програми та пояснити зміст та сенс цих знімків.

- проєктивну вправу «Колаж». Підлітки komponували свої зображення і зображення з журналів, якими вони відображали структуру своєї особистості, свої цінності, свої свідомі цілі і несвідомі побоювання.

Ми також враховували, що селфери завжди цікавляться так званими **руферами** (руфінг – лазіння по дахах (від англ. roof – дах) – це підлітки, які без страхування підіймаються на багатоповерхівки, мости та інші конструкції, висота яких досягає декількох сотень метрів. Самі руфери по-різному пояснюють свої мотиви вилазити якомога вище. Одних на це штовхає проста цікавість і жага адреналіну, інші бачать у цьому практичну мету. Однак для багатьох руфінг – це також можливість зробити круте селфі з величезної висоти і похвалитися ним у соціальній мережі. Їхні фотографії і відео користуються в інтернеті великою популярністю, збираючи сотні тисяч переглядів і лайків. Для підлітків руфери часто є зразком особливої поведінки і хоча в процесі дослідної роботи таких у таборі не було, втім, оскільки їхнім життям завжди цікавилися підлітки-селфери. Для таких ми проводили квест – прототип телегри «Форт Буаяр», в якій учасники виконували різні фізичні вправи на підвішених канатних доріжках, створених павутинах-лабіринтах, щоб виграючи підказки, знайшли заховані скарби.

Серед неформалів також були зафіксовані так звані **рольовики** – неформальна спільнота людей, що грають в різні рольові ігри. Рольові ігри – помітне явище в сучасній молодіжній субкультурі. Не маючи особливих можливостей вплинути на швидко мінливий реальний світ, багато підлітків хочуть сконструювати світ вигаданий і повірити в нього. Рольова гра близька

до імпровізованої театральної постановки. Підлітки самі пишуть сценарії або ж розробляють за якимось фільмом чи книгою про Середньовіччя. Потім по ньому ставлять спектакль. Небезпека в тому, що тривалий час вони живуть за тим чи іншим сценарієм і їм важко виходити з ролі. Вони просто вибиваються з реального життя. Історична реконструкція – досить молодий вид молодіжного дозвілля. Набув поширення в колі людей, які захоплюються історією, романтичним духом Середньовіччя і мистецтвом. В історичній реконструкції є безліч напрямів, зокрема і спортивний.

Таких підлітків ми залучали до постановки різних інсценівок, з обговоренням після показу, для того, щоб підлітки більше пізнавали реальне життя і себе в ньому.

Наведемо приклад однієї такої вправи: моделювання бесіди «зондування душі об'єкта» (К. С. Станіславський). В одній із казок Дж. Родарі розповідається про три типи людей: скляні розбивалися від необережного дотику, дерев'яні були глухі навіть до сильних впливів, солом'яні спалахували навіть при слабких заворушеннях. Уяви свого знайомого скляним, дерев'яним, солом'яним. Програй різні варіанти бесіди з ним. Визначивши тип одного зі своїх знайомих, проведи реальну бесіду з ним. Порівняй результати програвання з реальними.

Ще одна група неформалів, що відпочивала у таборі, – це так звані **фрики** (від англ. *freak* – дивак, божевільний). Це ті, хто любить яскраво і привабливо одягатися, робити собі тату і пірсинг. Вони не тільки яскраво виглядають, але й яскраво мислять. Зазвичай, такі підлітки – творчі натури. Створення свого унікального способу самовираження є елементом самоствердження.

У них немає негативного ставлення до світу і до «не своїх», вони не виступають гостро ні проти чого. Їхня свобода – це їхній головний мінус.

Для фриків ми пропонували створити з одноклассниками або з молодшими підлітками графіті (малюнки на стінах будинків, гаражах, бетонних плитах тощо за допомогою балончиків з фарбою переважно в

одному стилі) на виділених для цього стінах, взяти участь у роботі творчих студій, намалювати охочим малюнок на щоді, взяти участь у арт-студії, під час вечірніх програм пропонували конкурси:

- на спостережливість, зорову пам'ять, оперативність, а саме: за 30 секунд знайти і запам'ятати всі предмети в кімнаті, назви яких починаються з літери С: стіл, стілець, світлина, серветка тощо. Що більше, то краще.

- в парах: подивитися один на одного протягом 30 секунд, запам'ятати, заплющити очі й описати з пам'яті вигляд друга – очі, волосся, форма підборіддя, одяг тощо.

Паркур (від франц. parkour, спотворене від parcours, parcours du combattant – дистанція, смуга перешкод) – субкультура, заснована на принципах свободи від перешкод, самовираження, командної роботи, які виявляються у подоланні різних природних перешкод у будь-яких типах місцевості на бігу, у сукупність особливих навичок володіння тілом, які можуть застосовуватися в різних життєвих ситуаціях. Учасники паркур-спільнот практикують розвиток у себе таких умінь: сила і правильне її застосування, вміння швидко опинитися в певній точці простору, використовуючи лише своє тіло. Нині також поширеною спортивною субкультурою є райдери (роликові ковзани, скейтбординг).

Для таких підлітків на території табору створено скейт- і роликовий майданчики, підліткам відведено час для їхніх занять. Паркурники за свою майстерність набувають авторитету серед однолітків, часто стаючи лідерами у табірних справах. Ми не зафіксували представників такої неформальної

групи, як дигери. **Дигерство** (слово «дигер» походить від англійського дієслова «to dig») – обстеження різних підземних об'єктів, переважно порожнеч штучного походження, побудованих в різний час з якоюсь метою.

Підліткам не просто цікаво дізнатися, що там є, вони спускаються в підземелля, радше сподіваючись знайти скарб, або ж побороти власні страхи.

Оскільки підлітки цікавилися змістом діяльності дигерів, ми впровадили таку гру, як «Знайти меч Екскалібур». Знайти меч можна було,

керуючись картою і маючи необхідне спорядження. На шляху вони зустрічали різних персонажів: провісників, блазнів, ангелів, мудрих старців тощо. Від них вони отримували фрагменти карти і різну інформацію про те, де можна знайти меч. Здобуття меча займало досить багато часу, тому гравцям важливо було навчитися «відсівати» непотрібну інформацію і неправильні фрагменти карти. Інакше вони могли потрапити в «Царство сну».

Ця гра показувала підліткам, що кожна людина – це сузір'я можливостей і унікальний набір талантів, а скарби – не поза, а всередині людини. І це, зокрема, їхні власні моральні цінності. У грі підлітки вчилися дослухатися одне до одного, зважати на думку іншого, поступатися і наполягати, тобто проявляти доброту, відповідальність, справедливість, повагу та власну гідність.

Під час дослідної роботи у нашому таборі майже не було підлітків, які б не цікавилися такою групою неформалів, як **зацепери**. Вони вдаються до небезпечного для життя заняття, модної розваги серед молодих людей – катання на дахах електричок і поїздів, торкаючись, підтягуючись і виснувши на електропроводах. Фото, відео цього дійства вони викладають на ютуб-каналах.

Для таких підлітків було запропоновано квест-тренінг «Перезавантаження». На всіх пунктах квесту учасникам наголошували, що найцінніше, що є у житті – це вони самі, тому варто відповідально ставитися до свого життя.

Сучасні потреби підлітків і прагнення відрізнятись від основної групи однолітків призводять до того, що молоді люди починають реалізовувати себе, займаючись екстремальними видами спорту. Тому ми заохочували до рефлексії власної поведінки, до осмислення власного емоційного стану, а також до пошуку можливих альтернатив самопрезентації, самоствердження, самореалізації, проявляючи доброту до себе та інших, виховуючи у собі власну гідність, з відповідальністю ставлячись до свого життя.

У нашому полі зору були як підлітки, які вже належали до неформальних груп, так і ті, хто цікавився діяльністю неформалів. Створення умов для самореалізації та саморозвитку підлітків дозволяє впливати на формування їхніх моральних цінностей, не усуваючи їх із середовища тієї чи іншої субкультури, а скеровуючи їхні інтереси в конструктивне русло.

Ми також враховували досвід підлітків користування соціальними мережами. Наставники налагоджували дружні зв'язки у соцмережах із тими, в кого була своя сторінка у фейсбуці чи інстаграмі. Це надало можливість помічати їхні інтереси, уподобання і зробити висновки щодо їхніх цінностей, щоб знати у якому напрямі з ними працювати.

Знайомлячись з інтересами підлітків за допомогою соцмереж, ми прочитали статус 14-літньої дівчинки, який нас дуже вразив: «Ангели вміють літати. Прошепотіла вона і пригнула» [183]. Думку цієї цитати використали у вечірній програмі, а ще можна використати у ток-шоу, бесідах, вечірніх спілкуваннях у групах. Отже, звертаючи увагу навіть на незначні зміни у думках і поведінці підлітків, ми можемо врятувати їхнє життя.

У нашій практиці виховання моральних цінностей підлітків було використано чимало корисного матеріалу для формування їхньої моральної свідомості. Наприклад, у кожного у щоденнику були записані фрази:

1. Коли ти знаходиш себе на стороні більшості, то час зупинитися і перейти на іншу сторону.
2. Кожен, хто живе в межах свої можливостей, страждає нестачею уяви.
3. Дія не завжди приведе до щастя, але до щастя привести може лише дія.
4. Своїм успіхом я зобов'язана тому, що ніколи не виправдовувалася і не приймала виправдань від інших.
5. Свобода нічого не варта, якщо вона не себе містить у собі свободи помилятися.

6. Два найважливіших дні у твоєму житті: день, коли ти з'явився на світ, і день, коли ти зрозумів навіщо.

7. «Скажіть, будь-ласка, як мені звідси вибратися?». «Це залежить куди тобі треба». «Не має значення», – сказала Аліса. «Тоді не має значення куди тобі йти», сказав кіт (*Книга Льюїс Керрол «Аліса в Країні чудес»*).

Програмою навчання наставників передбачалося формування вмінь використання проєктивної вправи «Збери силует Людини». Проєктивні методики засновані на аналізі продуктів уяви і спрямовані на розкриття суб'єктивних переживань особистості, її установок тощо. Проведення такої вправи дозволяє отримати знання про глибину переконань підлітків, ступінь їх уявлень моральних цінностей. Вона надає їм можливість через інтерактивне заняття осмислити власні моральні цінності, прийняти рішення щодо їхньої ревізії і практичних кроків подальшого самовиховання. Наставники вчилися розігрувати із підлітками сценки на тему «Людина з низькими моральними цінностями» і «Людина з високими моральними цінностями».

У практичній роботі наставники ділили групу підлітків на підгрупи по 2–3 чоловіка. Кожній підгрупі роздавали розрізане на 10 частин силуетне зображення людини. Завдання полягало в тому, щоб зібрати зі шматочків портрет людини з високими моральними цінностями. Для цього потрібно на кожному фрагменті написати цінність, яка потрібна такій людині, і яку можна виховати у собі, а потім відтворити цілісну фігуру людини. Потім наставник збирав загальний образ і просив кожну підгрупу перерахувати цінності і вибирав із них 5, які найбільш часто зустрічаються. Одержаний перелік фіксувався на фліпчарті.

Далі діти оцінювали наявність чи відсутності цінності у себе, зафіксованих на своєму індивідуальному аркуші (анонімно). Підлітків також просили оцінити не просто наявність або відсутність цінності, але й ступінь її виявлення за десятибальною шкалою.

На заключному етапі вправи наставник просив дітей скласти список практичних кроків, які дозволять виховати у собі ті цінності, які виявилися зовсім відсутніми або поки не розвиненими.

Підготовка наставників до роботи з програмою «РеформІСті» передбачала оволодіння ними методикою проведення тренінгів, вони були необхідні для формування фракцій і сімей. У таборі було проведено три загальнотабірні тренінги: на знайомство, що передбачало виконання таких вправ, як «Правила групи», «Зебра», «Візьми цукерки», «Вузол», «Історія», «Знайди своє місце», «5 речей», «Подарунок»; на формування команди – «Дуже весела газета», «Розсміши інструктора», «Ситуаційні лідери», «Перелаз», «Довіра понад усе», «Перенесення відер», «Переправа на човнах», «Прохід по лабіринту»; на згуртування команди – «Веселий рушничок», «Поворот у стрибках», «Вавилонська вежа», «Пошук схожості», «Довіра понад усе», «Пазли», «Хто швидше», «Будинок», «Руки, що говорять», «Побудова кола». Тренінги спонукали підлітків проявляти активність, моральність у спілкуванні і діях тощо.

Тренінг як форма групової взаємодії активізує процес пізнання себе та інших, сприяє ефективному спілкуванню дітей; він є інтерактивним інструментом формування умінь і навичок, сучасною формою опанування знань і розширення досвіду підлітків. Розглянемо детально ці тренінги.

Тренінг на знайомство

Вправа «Правила групи»

Ресурси: ватман з уже написаними правилами.

- Бути активним.
- Слухати один одного, не перебиваючи.
- Говорити тільки від свого імені.
- Якщо інформація адресована комусь конкретно, то звертатися безпосередньо до цієї людини, а не говорити про неї в третій особі

- Уникати критиканства. Якщо виникає потреба щось покритикувати – дочекатися обговорення.

- Спілкування за принципом «тут і зараз».

- Не оцінювати думку інших учасників.

Вправа «Зебра»

Мета: познайомитися та запам'ятати імена членів групи.

Учасники по колу називають своє ім'я і прикметник, який починається на букву свого імені (Влад Важливий, Світлана Сонячна і т.д.). Причому перший називає – тільки своє ім'я і прикметник, другий – ім'я та прикметник першого і своє, третій – ім'я та прикметник першого, другого і своє і так далі.

Як тільки коло замкнулося перший знову повторює всі імена, потім другий, третій і так далі.

Закінчити – оплесками!

Вправа «Візьми цукерки»

Мета: виявити уявленнь слухачів про себе.

Ресурс: упаковка дрібних цукерок.

Наставник передає по колу упаковку цукерок зі словами: «Візьміть, будь ласка, собі певну кількість цукерок».

Після того як всі учасники взяли цукерки, наставник просить кожного представитися і повідомити про себе стільки фактів, скільки цукерок він узяв.

Вправа «Вузол»

Мета: розвивати навички взаємодії.

Ресурс: довга мотузка.

Кожен із групи тримається за мотузку. Завдання – зав'язати мотузку в вузол. Відпускати руки не можна, можна тільки переміщати уздовж мотузки (якщо хтось відпускає руки, вправа починається спочатку).

Вправа «Історія»

Мета: знайомство учасників.

Ведучий ділить учасників на дві команди. Визначається час для виконання завдання (наприклад, 5 хвилин). За цей час кожна команда складає про себе історію, використовуючи реальні дані. Наприклад: «Ми живемо в Києві, Рівному та Краматорську. Вдома у нас 9 собак, 14 котів, 2 папуги і 1 черепаха. Трьох наших мам звать Ольгами, а ще у нас два тата на ім'я Саша» тощо. Після закінчення призначеного часу кожна команда вибирає оповідача, який розповість їхню історію.

Вправа «Знайди своє місце»

Мета: ближче знайомство учасників між собою.

Ресурс: крейда або дві мотузки.

На підлозі накресліть дві лінії, одна навпроти одної, людей довільно поділіть на дві групи і поставте уздовж ліній. Ведучий називає якісь характеристики, наприклад: «Нехай справа виявляться ті, хто любить естрадну музику, а зліва – ті, хто любить класику» (варіанти – імена, фільми і тощо). Учасники повинні швидко, не зіткнувшись перебігти до тієї лінії, яка їм підходить. Якщо не підходить ні та, ні інша – зупиняються в центрі. Якщо зіткнулися – ведучий вибирає нового ведучого і гра триває.

Вправа «5 речей»

Мета: ближче знайомство учасників між собою.

Виконується в парах. Пари розходяться на п'ять хвилин, кожен мовчки жестами показує іншому п'ять найважливіших для себе речей. Потім вихованці розповідають те, що зрозуміли про своїх товаришів. (Варіанти: очікування від групи, п'ять найстрашніших чи найулюбленіших речей тощо).

Вправа «Подарунок»

Мета: позитивне завершення заняття.

Час: 3–5 хвилин.

Опис вправи: Ведучий: «Що ми могли б подарувати один одному?». Кожен з учасників говорить комплімент тому, хто справа і зліва від нього.

Ведучий: «Нагородімо себе за успішну участь оплесками! Спасибі всім за участь!»

Тренінг на згуртування педагогів

Мета тренінгу: знайомство і згуртування групи педагогів і побудова ефективної командної взаємодії.

Завдання тренінгу:

- формування сприятливого клімату в команді співпрацівників;
- розвиток вміння працювати в команді;
- згуртування навколо спільної мети.

У процесі реалізації мети і завдань тренінгу виконуються вправи:

Вправа «Ситуаційні лідери»

Мета: розвиток креативності, вміння бути уважним і відчувати один одного, вміти домовлятися без слів, бути чуйним, доносити інформацію різними способами, враховувати деталі.

Час: 15 хвилин.

Хід вправи: Учасникам роздають пов'язки на очі і ділять на дві команди. Всі завдання потрібно виконувати із зав'язаними очима, забороняється підглядати та розмовляти.

Завдання 1: Вишикуватися за ростом, найвищий стоїть біля відповідального за пункт.

Завдання 2: Вишикуватися за довжиною волосся. У кого найдовше волосся, той стоїть біля відповідального за пункт.

Завдання 3: Вишикуватися за першою буквою прізвища відповідно до алфавіту.

Завдання 4: Вишикуватися за днем народження. У кого 1-ше число, стоїть біля відповідального за пункт.

Вправа «Довіра понад усе»

Мета: показати важливість підтримки, навчитися довіряти один одному.

Час: 15 хвилин.

Завдання: учасники шикуються по двоє. Перед ними натягнута по землі мотузка у формі Λ . Учасники стають по двоє, біля вершини фігури, лицем один до одного, спираючись руками один на одного. Вони повинні дійти до кінцевої точки розгалуження, спираючись лише на руки колеги.

Вправа «Прохід лабіринтом»

Мета: розвиток вміння відчувати один одного, навичок невербального спілкування.

Час: 15 хвилин.

Хід вправи: Усіх співробітників ділять на дві команди. Учасники команд стають один за одним, одягають пов'язки на очі, без пов'язки лише останній учасник. Завдання: пройти через лабіринт (це може бути зазначений мотузками шлях між деревами тощо). Перед початком виконання завдання потрібно узгодити систему знаків, за допомогою яких члени команди знатимуть, як будуть рухатись, тому що під час проходження лабіринту не можна розмовляти. На роздуми та обдумування стратегії дається 5 хвилин. Максимальний час на проходження – 10 хв.

Тренінг на згуртування команди вихованців

Мета тренінгу: згуртування групи і побудова ефективної командної взаємодії.

Завдання тренінгу:

- формування сприятливого клімату в групі;
- пошук подібностей у учасників групи для поліпшення взаємодії між ними;
- розвиток вміння працювати в команді;
- згуртування групи.

Вправа «Веселий рахунок»

Мета: зняття внутрішньої напруги учасників, згуртування групи за допомогою спільного і одночасного виконання вправи.

Хід вправи: Ведучий називає будь-яке число, яке менше кількості осіб у групі. Названа кількість учасників встає. У виконанні вправи необхідно домогтися синхронності, учасники не повинні радитися.

Психологічний зміст вправи: вправа дозволяє учасникам відчувати іншого, зрозуміти його думки для ефективнішого виконання завдання.

Обговорення: чому спочатку не виходило виконати завдання? Що допомогло у виконанні завдання?

Вправа «Поворот у стрибках»

Мета: активізація групи, згуртування.

Час: 2–3 хвилини.

Опис вправи: Учасники розосереджуються в просторі так, щоб відстань між сусідами становила не менше півметра, і стають лицем в одному напрямку. Далі за умовним сигналом ведучого всі одночасно виконують стрибок на місці. У стрибку можна повернутися в будь-яку сторону на 90, 180, 240 або 360 °. Кожен сам вирішує, куди і наскільки йому повернутися, домовлятися про це не можна. Кожен наступний стрибок відбувається за черговим сигналом з тієї позиції, в якій учасники приземлилися раніше. Завдання: домогтися того, щоб після чергового стрибка всі учасники приземлилися, повернувшись обличчям в одну сторону. Фіксується кількість спроб, які потрібні були для цього.

Психологічний зміст вправи: Подібне завдання не вдається успішно виконати доти, поки учасники підходять до нього, не орієнтуючись на дії сусідів. А успішно спрогнозувати дії інших в цій ситуації можна тільки, спираючись на сприйняття і прогнозування намірів інших. Крім того, гра є хорошою розминкою, дозволяє активізувати групу, знімає напруженість.

Обговорення: Чи можна успішно виконати це завдання, діючи за принципом «кожен за себе»? Очевидно, ні. Можна дуже старатися, але нічого не вийде, якщо не намагатися зрозуміти задуми сусідів і не передати їм свій задум. А як це зробити?

Вправа «Вавилонська вежа»

Час: 15 хвилин.

Ресурси: кольорові маркери, ватман, заготовлені заздалегідь індивідуальні завдання.

Хід вправи: Учасники діляться на дві команди. Кожному члену команди дається індивідуальне завдання, конфіденційне для інших. Наприклад, «Вежа повинна мати 10 поверхів» - аркуш з таким написом вручається одному учаснику тренінгу, він не має права нікому його показувати, зобов'язаний зробити так, щоб намальована спільно вежа мала саме 10 поверхів! Друге завдання: «Вся вежа має коричневий контур» - це завдання для наступного учасника. «Над вежею розвивається синій прапор», «У вежі всього 6 вікон» тощо. Учасникам заборонено розмовляти і взагалі як-небудь використовувати голос.

Необхідно спільно намалювати Вавилонську вежу. Час виконання обмежений (5–7 хвилин).

Психологічний зміст вправи: У ході вправи учасники вчаться координувати свої дії, взаємодіяти в команді. Розвиваються навички невербального спілкування.

Обговорення: Чи важко було виконувати завдання? Що здалося найбільш важким? Чи успішна була взаємодія в групах? Чому?

Вправа «Пошук схожості»

Мета: згуртування групи через знаходження подібностей у її учасників.

Час: 10 хвилин.

Ресурси: ручки, аркуші паперу.

Хід вправи: Кожна команда повинна написати на аркуші подібні риси (перша команда) і відмінні риси (друга команда) у своїй групі.

Виграє та команда, яка більше напише подібностей або відмінностей за певний час. Враховується кількість названих рис і їхня якість.

Психологічний зміст вправи: Вправа ефективно працює на згуртування групи, оскільки учасники починають уважніше придивлятися один до одного

і виявляють, що подібностей між ними набагато більше, ніж може здаватися на перший погляд.

Обговорення: спробуйте підвести учасників до думки, що, хоча вони всі такі різні, подібностей між ними значно більше, ніж може здатися на перший погляд.

Вправа «Пазли»

Мета: формувати команду, навчати розподіляти ролі в групі.

Час: 10 хвилин.

Ресурси: картки із зображеннями тварин, маленькі головоломки «пазли».

Хід вправи: учасники діляться на команди. Кожна команда отримує головоломку. Завдання – зібрати її якомога швидше.

Психологічний зміст вправи: учасники, об'єднані спільною метою, в ігровій формі навчаються ефективно взаємодіяти в команді, розподіляти ролі для поліпшення якості роботи.

Обговорення: Чи складно було виконувати цю вправу в команді? Чому? Що потрібно для того, щоб ефективно працювати в команді?

Вправа «Хто швидше?»

Мета: згуртування колективу.

Час: 10 хвилин.

Хід вправи: Група повинна швидко, без слів побудувати, використовуючи всіх гравців команди, такі фігури:

- квадрат;
- трикутник;
- ромб;
- букву;
- пташиний ключ.

Психологічний зміст вправи: координація спільних дій, розподіл ролей у групі.

Обговорення: Важко було виконувати завдання? Що допомогло у його виконанні?

Вправа «Будинок»

Мета: усвідомлення своєї ролі в групі, стилю поведінки.

Час: 15 хвилин.

Хід вправи: учасники діляться на дві команди. Ведучий дає інструкцію: «Кожна команда повинна стати повноцінним будинком. Кожна людина повинна вибрати, ким вона буде в цьому будинку – дверима, стіною, а можливо, шпалерами чи елементом меблів, квіткою або телевізором? Вибір за вами! Але не забувайте, що Ви повинні бути повноцінним і функціональним будинком! Побудуйте свій будинок! Можна спілкуватися між собою».

Психологічний зміст вправи: Учасники замислюються над тим, яку функцію вони виконують у цьому колективі, усвідомлюють, що всі вони потрібні в своєму «будинку», що сприяє згуртуванню.

Обговорення: Як проходило обговорення в командах? Відразу Ви змогли визначити свою роль у «будинку»? Чому ви вибрали саме цю роль? Зауважте, що кожна частина «дому» важлива і потрібна в ньому, кожна має певну функцію, без якої будинок не може бути повноцінним!

Вправа «Руки, що говорять»

Мета: емоційно-психологічне зближення учасників.

Час: 5–7 хвилин.

Хід вправи: Учасники утворюють два кола, внутрішнє і зовнішнє, стоячи обличчям один до одного. Ведучий дає команди, які учасники виконують мовчки в парі. Після цього за командою ведучого зовнішнє коло рухається вправо на крок.

Варіанти інструкцій парам, що утворюються:

- Привітатися за допомогою рук.
- Помиритися руками.
- Висловити підтримку за допомогою рук.

- Пошкодувати руками.
- Висловити радість.
- Побажати удачі.
- Попрощатися руками.

Психологічний зміст вправи: відбувається емоційно-психологічне зближення учасників за рахунок тілесного контакту. Між ними поліпшується взаєморозуміння, розвивається навик невербального спілкування.

Обговорення: Що було легко, що складно? Кому було складно мовчки передавати інформацію? Кому легко? Чи звертали увагу на інформацію від партнера, чи більше думали, як передати інформацію самим? Як ви думаєте, на що було спрямовано цю вправу?

Вправа «Побудова кола»

Час: 10 хвилин.

Ресурс: пов'язки для очей.

Опис вправи: Учасникам зав'язують очі і вони починають хаотично переміщатися у приміщенні (можна при цьому видавати гудіння, як потривожені бджоли, це дозволяє уникнути розмов, що створюють перешкоди у виконанні вправи). За умовним сигналом ведучого всі зупиняються в тих положеннях, де їх застав сигнал, після чого намагаються стати в коло, не відкриваючи очей і не розмовляючи. Коли всі займають свої місця і зупиняються, ведучий подає повторний умовний сигнал, за яким учасники відкривають очі. Зазвичай, побудувати ідеально рівне коло не вдається.

Ця вправа створює дуже хороші умови для спостереження ведучого за стилями поведінки учасників.

Психологічний зміст вправи: Вправа спрямована на розвиток навичок координації спільних дій, згуртування групи. Крім того, вона дозволяє розвивати навички невербального спілкування та саморегуляції.

Обговорення: Що дає ця гра? Чому ідеальне коло не виходить одразу? Потрібно дати зрозуміти учасникам, що в цій вправі важлива загальна узгодженість їхніх дій.

Вправа «Подарунок»

Мета: позитивне завершення тренінгу, рефлексія.

Час: 3–5 хвилин.

Опис вправи. Ведучий: «Що ми могли б подарувати нашій групі, щоб взаємодія в ній стала ще ефективніша, а стосунки – ще згуртованішими? Скажіть, що кожен із вас подарує групі. Я, наприклад, дарую вам оптимізм і взаємну довіру». Далі кожен з учасників висловлюється, що він хотів би подарувати групі. Ведучий: «Нагородімо себе за успішну участь оплесками!»

Психологічний зміст вправи: Ритуал, що дозволяє завершити тренінг красиво і на позитивній емоційній ноті.

Обговорення. Ведучий: «Наш тренінг завершується. Хочу запитати у Вас, що нового ви сьогодні дізналися? Що корисного взяли для себе, для групи? Не забувайте, що Ви – єдине ціле, кожен із Вас – важлива і необхідна, унікальна частина цього цілого! Разом Ви – сила! Спасибі всім за участь!»

У процесі дослідження також впроваджувався і тренінг на побудову команди для згуртування фракцій або сімей за допомогою спільного і одночасного виконання вправ, розподілу ролей у групі та взаємодії членів групи. Його зміст містив:

Пункт 1. Дуже велика «Газета»

Завдання: кожен учасник команди повинен стати на газету лише однією ногою, при цьому іншими частинами тіла не можна торкатись до землі, дерев. Команда має простояти в такому положенні 10 сек. Потім газета складається в двоє. І завдання повторюється. Потім знову. Рекорд який може поставити команда – це газета, яка складена до формату А5.

За кожний пройдений рівень нараховуються бали: 1 рівень – 1 бал, 2 рівень – 2 бали, 3 рівень – 3 бали, 4 рівень – 4 бали.

Пункт 2. Розміши інструктора

Команді потрібно показати веселий художній номер на морську або іншу, визначену вами, тематику (вірш, пісня, танець, все разом тощо), щоб розсмішити інструктора.

Відповідальний за пункт виставляє бали з врахуванням командної роботи, артистизму. Максимальний бал 10.

Пункт 3. Ситуаційні лідери

Всім учасникам команди видаються пов'язки на очі. Всі завдання команда виконує з зав'язаними очима, забороняється підглядати та розмовляти.

Завдання 1: Вишикуватися за ростом, найвищий стоїть біля відповідального за пункт.

Завдання 2: Вишикуватися за довжиною волосся. У кого найдовше волосся, той стоїть біля відповідального за пункт.

Завдання 3: Вишикуватися за першою буквою прізвища відповідно до алфавіту.

Завдання 4: Вишикуватися за днем народження. У кого 1-е число, той стоїть біля відповідального за пункт.

На безпомилкове виконання всіх цих чотирьох завдань дається 15 хв.

Максимальна кількість балів – 10. Чим більше хвилин затрачено, тим менше балів: до 8 хв. – 10 балів, 8–9 хв. – 9 балів, 9–10 хв. – 8 балів, 10–11 хв. – 7 балів, 11–12 хв. – 6 балів, 12–13 хв. – 5 балів, 13–14 хв. – 4 бали, 14–15 хв. – 3 бали, більше 15 хв. – 2 бали.

Пункт 4. Перелаз

Завдання: команда повинна перелізти через «павутину», яка є на їхньому шляху. «Павутина» має 10 кліток (різних за розмірами). В одну клітку може пройти лише один учасник команди. На сітці розміщені дзвоники. Якщо під час переправи у когось із учасників дзвоники задзвонять, команда починає все спочатку.

Максимальна кількість балів – 10. Чим більше хвилин затрачено на виконання завдання, тим менше балів: до 8 хв. – 10 балів, 8–9 хв. – 9 балів, 9–

10 хв. – 8 балів, 10–11 хв. – 7 балів, 11–12 хв. – 6 балів, 12–13 хв. – 5 балів, 13–15 хв. – 4 бали.

Пункт 5. Довіра понад усе

Завдання: команда шикується по двоє. Чим більше пар пройде випробування, тим більше балів отримають. Перед ними натягнута по землі мотузка у формі \wedge . Учасники стають по двоє біля вершини фігури, лицем один до одного, спираючись руками один на одного. Завдання: дійти вдвох до кінцевої точки розгалуження, спираючись лише на руки колеги.

Максимальна кількість балів 4: 1 пара – 1 бал.

Пункт 6. Перенесення відер

Є 6 відер та 4 мотузки. Умова виконання завдань: двоє учасників беруть мотузку однією рукою і переносять усі відра з точки 1 в точку 2. Відстань між точками 10 метрів.

Завдання 1. Команда виконує все, як їм хочеться.

Завдання 2. Команда виконує це мовчки.

Завдання 3. У половини учасників зав'язані очі, але вони можуть розмовляти; а ті, хто без пов'язок, не можуть розмовляти.

На безпомилкове виконання всіх цих трьох завдань дається 15 хв.

Максимальна кількість балів – 10. Чим більше хвилин затрачено, тим менше балів: до 8 хв. – 10 балів, 8–9 хв. – 9 балів, 9–10 хв. – 8 балів, 10–11 хв. – 7 балів, 11–12 хв. – 6 балів, 12–13 хв. – 5 балів, 13–15 хв. – 4 бали.

Пункт 7. Переправа на «човнах»

Завдання: команда повинна пройти певну відстань від точки 1 до точки 2, приблизно 10 метрів, використовуючи лише три газети.

Для виконання цього завдання у команди є максимум 15 хв. Якщо учасник ступив на землю, команда починає свій рух спочатку.

Пункт 8. Прохід по лабіринту

Учасники стають один за одним, всі одягають пов'язки на очі, без пов'язки лише останній учасник. Завдання: пройти через лабіринт (це може бути зазначений мотузками шлях між деревами тощо). Перед початком

виконання завдання потрібно узгодити систему знаків, за допомогою яких члени команди знатимуть, як будуть рухатися, тому що під час проходження лабіринту не можна розмовляти. На роздуми та обдумування стратегії дається 5 хв. Максимальний час на проходження 10 хв.

Максимальна кількість балів – 10. Чим більше хвилин затрачено, тим менше балів: до 5 хв. – 10 балів, 5–6 хв. – 9 балів, 6–7 хв. – 8 балів, 7–8 хв. – 7 балів, 8–9 хв. – 6 балів, 9–10 хв. – 5 балів, більше 10 хв. – 4 бали.

Виховання моральних цінностей підлітків у літньому таборі відпочинку, як засвідчив досвід, збагачує досвід моральної поведінки підлітків, наповнює їхнє життя цікавою дозвіллевою діяльністю.

2.3. Оцінка ефективності педагогічних умов

Аналіз ефективності педагогічних умов виховання моральних цінностей підлітків у літньому таборі відпочинку спонукав нас звернутися до моніторингу як системи збору, обробки, поширення інформації щодо функціонування освітньої системи або її окремих елементів. Саме на такому розумінні моніторингу в освіті наголошують Н. Вербицька, Г. Єльнікова, С. Подмазін та інші [58]. У нашому випадку моніторинг виховання моральних цінностей підлітків дозволяє зробити висновки про актуальний стан виховання моральних цінностей підлітків, щоб забезпечити розвиток цього процесу, враховуючи тимчасове перебування дітей, малий термін роботи табору та специфіку роботи тимчасового педагогічного колективу.

Основними вимогами до проведення моніторингу ефективності виховання моральних цінностей підлітків є: об'єктивність, як максимальне уникнення суб'єктивних оцінок виховного процесу; валідність, тобто відповідність контрольних заходів змісту діяльності (анкетування, спостереження, бесіда, чіткість критеріїв сформованості моральних цінностей підлітків); урахування особливостей підліткового віку, розвитку

таких моральних цінностей, як гідність, доброта, відповідальність, повага, справедливість; систематичність і послідовність – проведення моніторингу виховання моральних цінностей підлітків поетапно. Важливою умовою проведення моніторингу виховання моральних цінностей підлітків була його гуманістична спрямованість, яка проявлялася у доброзичливості, довірі, повазі до особистості підлітка і вихователя, позитивному емоційно сприятливому кліматі табірної життя, розумінні того, що його результати можуть слугувати удосконаленню педагогічної діяльності.

Ми прагнули до того, щоб проведення моніторингу виховання моральних цінностей підлітків враховувало особливості педагогічного процесу у літньому таборі відпочинку, сприяло підвищенню професійної майстерності вихователів і керівників табору, самовихованню підлітків, що фактично можливе, якщо моніторинг має дослідну основу.

Етапність здійснення моніторингу передбачала: на першому – визначення цілей і визначення об'єктів моніторингу; на другому – збір інформації про методи та засоби виховання, контроль за апробацією педагогічних умов виховання моральних цінностей підлітків; на третьому – обробка отриманої інформації, її систематизація, аналіз даних, підготовка висновків та рекомендації. Ці рекомендації були використані у вихованні моральних цінностей підлітків наступної табірної зміни, забезпечуючи в такий спосіб можливість корегування всіх компонентів педагогічного процесу. Водночас ми пам'ятали, що успіх виховання залежить від опори на його принципи, оптимального вибору форм і методів педагогічного впливу із урахуванням особливостей розвитку особистості у підлітковому віці, створення творчого виховного середовища та розуміння того, що «розвиток творчого потенціалу особистості є процесом, який саморегулюється: це внутрішньо необхідний рух, «саморух» особистості від наявних творчих можливостей до вищих рівнів творчого розвитку» [135].

Отже, моніторинг виховання моральних цінностей підлітків став інструментом організаційної діяльності вихователів, керівників табору та

самоорганізації, самовдосконалення вихованців. Він був спрямований на відстеження результатів ефективності виховання моральних цінностей підлітків.

Методами моніторингу виховання моральних цінностей підлітків були бесіди, спостереження, анкетування, метод експертних оцінок. Експертами ми залучали педагогів батьків вихованців та вчених – викладачів вищих навчальних закладів, в яких навчалися наставники (вожаті) підлітків.

Терміни проведення моніторингу: 2017, 2018, 2019 рр., тобто три повторності. Саме у цих роках відбувалася дослідна робота з впровадження педагогічних умов, що забезпечують ефективність програми виховання моральних цінностей підлітків у літньому таборі відпочинку «Сонячний» Херсонської області, про яку йшлося у попередньому параграфі.

Перший етап моніторингу розпочинався під час прибуття підлітків у табір відпочинку. Методами цього етапу були анкетування, бесіди, спостереження, самоаналіз добрих справ підлітків. На цьому етапі ми отримували інформацію про наявну систему моральних цінностей підлітків, рівень їхніх знань про зміст моральних цінностей, наскільки глибоко вони усвідомлюють соціальну та особистісну значущість моральних цінностей, який мають досвід здійснення моральних учинків. Також ми змогли розробити рекомендації щодо подальшого удосконалення цих процесів.

На практичному етапі ми визначили ефективність педагогічних умов впровадження програми виховання моральних цінностей підлітків «РеформІСти» із урахуванням результатів моніторингу на першому етапі. Перед другим етапом ми провели теоретичну підготовку вихователів (студентів педагогічних вищих навчальних закладів) щодо знання основ виховання моральних цінностей підлітків, принципів, форм і методів виховання, особливостей цього процесу у літньому таборі відпочинку. Вихователів знайомили із результатами діагностики вихованців, та надали рекомендації щодо реалізації програми «РеформІСти».

Періодично на «літучках» відбувався обмін досвідом із впровадження програми, обговорювалися методичні знахідки вихователів. На цих заходах були присутні викладачі вищих педагогічних навчальних закладів, які оцінювали інноваційність форм і методів; кращі з них рекомендували для звіту про літню педагогічну практику студентів.

На аналітичному етапі методичний інструментарій моніторингу був таким, як і на попередніх. Вивчалися позитивні значущості впровадження педагогічних умов виховання моральних цінностей підлітків. Орієнтирами моніторингу тут слугували критерії кожного рівня сформованості моральних цінностей підлітків. Крім цього, методом компетентних суддів вимірювалася моральна поведінка підлітків. Це дозволяло об'єктивніше оцінювати отримані результати.

Дамо також пояснення, що саме спонукало нас до проведення трьох повторностей перевірки ефективності педагогічних умов виховання. Повторності відбувалися у 2017, 2018 та 2019 роках. Дослідна робота 2020 р. не відбувалася через карантинні заходи, що були введені в Україні у зв'язку із пандемією коронавірусної інфекції КОВІД-19. У процесі моніторингу також було вивчено зміст щоденника самовиховання моральних цінностей підлітків, їх інтерес до життя літнього табору відпочинку, мотиви участі у колективних заходах, що відбувалися у літньому таборі відпочинку, ініціативність у підготовці і проведенні колективних заходів. Всього у дослідженні щорічно брали участь 96 підлітків віком 13–14 років. Широта охоплення учасників дослідної роботи дозволила визначити ефективність процесу виховання моральних цінностей підлітків в умовах літніх таборів відпочинку.

На констатувальному етапі було обрано діагностичний інструментарій щодо формування моральних цінностей у підлітків та в процесі діагностики виявлено рівень сформованості моральних уявлень підлітків відповідно до виділених критеріїв і показників. Для діагностики сформованості моральних цінностей підлітків, які приїхали у табір, була застосована наша авторська

анкета «Моральні цінності» (див. Додаток Г). Анкета дозволила діагностувати рівень сформованості таких цінностей, як доброта, пошана, гідність, справедливість, відповідальність. Вона складалася з 18 питань і передбачала відповіді у форматі «так» або «ні». За кожну відповідь можна було отримати певну кількість балів. Відповіді на питання 3, 5, 16, 17, 18 допомагали визначити стан сформованості доброти; 2, 4, 7 – поваги; 1, 9, 11, 13, 14 – відповідальності; 6, 9, 10 – гідності; 8, 12, 15 – справедливості.

Підлітки, які за результатами анкетування набрали 16–18 балів, були визначені, як такі, що мають високий рівень сформованості моральних цінностей. Для них важливим є розвиток здібностей, вони самостійні у розв’язанні поставлених навчальних та виховних завдань, прагнуть більше пізнати себе, ініціативні. Про середній рівень сформованості моральних цінностей свідчить набір 12–15 балів. У таких підлітків наявна помірна виразність пізнавальної спрямованості, що характеризується недостатньо чіткою потребою в поповненні своїх знань; активність у будь-якій діяльності проявляється під впливом наставника; відсутнє стійке прагнення до розв’язання моральних ситуацій. Набір менше 12 балів означає низький рівень сформованості моральних цінностей. Підліткам із низьким рівнем сформованості моральних цінностей притаманне прагнення до миттєвих задоволень, відсутність бажання розвивати будь-яку діяльність, слабка виразність пізнавальної спрямованості, низький рівень відповідальності тощо.

Таблиця 2.3.1

Рівні вихованості моральних цінностей

Рівні вихованості моральних цінностей	2017 р.		2018 р.		2019 р.	
	до корекції	після корекції	до корекції	після корекції	до корекції	після корекції
Високий	41,7%	53,1%	43,8%	52,1%	46,9%	63,5%
Середній	21,8%	17,7%	26,0%	29,2%	39,6%	31,3%
Низький	36,5%	29,2%	29,2%	18,7%	13,5%	5,2%

Результати експерименту подано в таблиці «Рівні вихованості моральних цінностей», з якої видно, що 2017 р. високий рівень вихованості моральних цінностей до корекції мали 41,7% вихованців, а після проходження корекційної програми «РеформІСти» вже 53,1%. 2018 р. до корекції 43,8% вихованців, а після корекції – 52,1%, у 2019 – 46,9% і 63,5% відповідно. Середній рівень вихованості моральних цінностей 2017 р. до корекції мали 21,8% підлітків, а після проходження корекційної програми 17,7%. 2018 р. до корекції 26,0% вихованців, а після корекції – 29,2%, 2019 р. – 39,6% і 31,3% відповідно. Низький рівень вихованості моральних цінностей 2017 р. до корекції мали 36,5% підлітків, а після проходження корекційної програми 29,2%; 2018 р. до корекції – 29,2% вихованців, а після корекції – 18,7%, 2019 – 13,5% і 5,2% відповідно. Такі результати вказують на доцільність запровадження та ефективність дібраних методів авторської корекційної програми.

Щоб перевірити результативність корекційної програми стандартизованою методикою, ми використали тест С. С. Бубнової «Діагностика реальної структури ціннісних орієнтирів особистості». Ця методика призначена для вивчення моральних цінностей людини в реальних умовах життя і містить 66 питань, які охоплюють такі цінності: приємне проведення часу, відпочинку; високий матеріальний добробут; пошук і насолода прекрасним; допомога і милосердя до інших людей; любов; пізнання нового у світі, природі, людині; високий соціальний статус і управління людьми; визнання та повага людей і вплив на оточення; соціальна активність для досягнення позитивних змін у суспільстві; спілкування; здоров'я. Ступінь вираженості цінностей визначається підрахунком кількості позитивних відповідей за допомогою ключа (див. додаток Д). Підлітки отримали бланк із питаннями, на які потрібно було відповісти швидко, не замислюючись, позначивши у бланку «+» на відповідь «так» і «-» на відповідь «ні» біля кожного з них.

Таблиця (див. Додаток Є) демонструє результати вибору підлітками пріоритетних ціннісних орієнтирів у відсотках, враховуючи три рівні сформованості – високий, середній і низький. Підлітки, які виявили високий рівень сформованості моральних цінностей, віддали перевагу «Спілкуванню». Ефективне ж спілкування можливе за умови відчуття гідності, доброти, пошани, справедливості, відповідальності. 2017 р. на початку табірної зміни перевагу цій цінності віддали 38,5% опитуваних підлітків, а після проходження корекційної програми «РеформІСти» – вже 44,8%. Наступного року «Спілкування» як важливу цінність визначили 40,6% до і 41,7% після участі у корекційній програмі, а 2019 р. – 39,6% і 40,6% відповідно. Це підтверджує тезу, в якій підлітковий період визнається сенситивним до розширення та збагачення стосунків із ровесниками, що виражається у налагодженні довірливого особистісного спілкування підлітка з однолітками як провідної діяльності цього віку.

Наступною серед значущих цінностей у підлітків із високим рівнем сформованості моральних цінностей було «Здоров'я» – 2017 р. його зазначили 36,5% до і 40,6% після корекційної програми. Це досить неочікуваний показник, адже зазвичай молоді люди не дуже зважають на здоров'я, а в піклуванні про нього виявляється доброта до себе. Під час наступних бесід виявилось, що більшість підлітків у таборі займалася спортом, дехто пережив серйозні хвороби близьких людей, що вплинуло на їхнє відповідальне ставлення до здоров'я з дитячих років. 2018 р. «Здоров'я» як цінність втратило пріоритетне значення для підлітків, поступившись цінності «Визнання та повага людей і вплив на оточення». Цю цінність зазначили 36,5% підлітків до і 44,8% після корекційної програми, тоді як 2017 р. її зазначали як важливу для себе 32,3% підлітків до застосування корекційної програми і 39,6% - після. 2019 р. на цінність «Визнання та повага людей і вплив на оточення» як на пріоритетну вказали 37,5% підлітків до і 50,0% після реалізації корекційної програми. Отже, ми бачимо значне

зростання значущості таких моральних цінностей, як повага та визнання, що теж є характеристикою, притаманною підлітковому віку.

Також було виявлено зростання значення такої цінності, як «Пізнання нового у світі, природі, людині», – їй віддали перевагу 31,3% підлітків високого рівня сформованості моральних цінностей до корекції та 35,4% – після (2017 р.), 32,3% і 39,6% (2018 р.), 34,4% і 37,5% (2019 р.). Це властиво підлітковому віку, адже особливостями розвитку у молодших підлітків когнітивної сфери, зокрема, є підсилення свідомого ставлення до вивчення і пізнання світу.

Однією з пріоритетних цінностей підлітками названа «Допомога і милосердя до інших людей» – її обрали 32,3% підлітків на початку табірної зміни і 33,3% після застосування корекційної програми (2017 р.), 36,5% до і 43,8% після (2018 р.), 43,8% до і 42,7% після (2019 р.). Тобто можемо стверджувати, що для підлітків дослідної групи доброта є цінністю, адже саме добре ставлення до інших спонукує молодих людей до участі в житті інших через допомогу і прояв милосердя. Для нашого дослідження досить важливими є ідеї про вікову сенситивність до розвитку альтруїстичної мотивації. Згідно з ними, найвищий рівень моральної чутливості та альтруїстичності наявний на початку підліткового періоду 11–12 років. У середньому підлітковому віці ці тенденції послаблюються і зберігають певну стабільність до кінця юнацького віку. Зростання ролі цієї цінності в житті підлітків після проходження корекційної програми свідчить про перегляд і певний перерозподіл цінностей внаслідок отриманої за програмою інформації та досвіду.

Ціннісний орієнтир «Пошук і насолода прекрасним» як важливий для себе визначили 2017 р. 28,1% підлітків до впровадження корекційної програми та 34,4% – після її застосування. У 2018–2019 рр. частка тих, хто надавав перевагу цій цінності зросла, – до 30,2% і 36,5% та 34,4% і 35,4% відповідно. Ці показники підкреслюють велику роль такої моральної

цінності, як відповідальність, без якої впровадження у життя пошуку і насолоди прекрасним може мати неоднозначні наслідки.

Підлітки з високим рівнем сформованості моральних цінностей на верхні позиції свого рейтингу піднесли таку цінність, як «Любов»: 26,0% до корекційної програми і 32,3% після неї 2017 р., 31,3% до і 39,6% після 2018 р. та 37,5% до і 38,5% після 2019 р. У прояві «Любові» важливо спиратися на такі моральні цінності, як повага, відповідальність, доброта, гідність тощо. Підтвердженням любові в підлітковому віці часто є взаємодопомога.

Також підлітки виокремили «Високий соціальний статус і керування людьми» – 22,9% на початку табірної зміни і 25,0% після корекційної програми. Це можна пояснити тим, що вихованцям важливо бути визнаним у групі і проявляти лідерські якості. У наступні дослідні роки показники становили 30,2% і 33,3% 2018 р. та 31,3% і 35,4% 2019 р. Особливу цінність у житті підлітків також має орієнтир «Приємне проведенню часу і відпочинку» – 20,8% підлітків до впровадження корекційної програми та 22,9% після її застосування зазначили його значущість. У наступні роки цінність орієнтиру зростала: до 30,2% і 32,3% 2018 р. та 30,2% і 39,6% 2019 р. «Високий матеріальний добробут» отримав 17,7% і 20,8% відповідно до і після корекційної програми 2017 р. та 21,9% і 26,0% 2018 р., 29,2% і 35,4% 2019 р.

Найнижчу позицію в ієрархії життєвих цінностей підлітків із високим рівнем сформованості моральних цінностей посідає «Соціальна активність для досягнення позитивних змін у суспільстві» (12,5% до впровадження корекційної програми і 10,4% після 2017 р., 13,5% і 24,0% 2018 р., 33,3% і 33,3% 2019 р.), що 2017 р. пояснюється впливом загальної атмосфери розчарування у суспільстві, розповсюдженим пропагуванням навчання та життя за кордоном, масовим спілкуванням з однолітками в інтернеті, де немає кордонів між країнами, де формується зовсім інше суспільство, а звичне нам втрачає інтерес. Це свідчить, що знижується значимість суспільства в житті молодшої людини та зростає індивідуалізм.

Підлітки, які виявили середній рівень сформованості моральних цінностей, віддали перевагу «Приємному проведенню часу, відпочинку». На початку табірної зміни 2017 р. ця цінність становила 52,1% серед опитуваних підлітків, а після проходження корекційної програми «РеформІСти» – 59,4%, що свідчить і про хорошу дозвіллеву компоненту цієї програми. 2018 р. «Приємне проведення часу, відпочинку» як пріоритетну цінність обрали 51,0% підлітків до і 60,4% після участі у корекційній програмі. А 2019 р. 57,3% і 54,2% відповідно.

Наступною в ієрархії цінностей підлітків із середнім рівнем сформованості моральних цінностей 2017 р. була «Любов» – 45,8% до і 50,0% після корекційної програми обрали її з переліку. 2018 р. її обрали 52,1% до і 47,9% після корекційної програми, 2019 р. 46,9% і 47,9% відповідно. Наступні місця в рейтингу цінностей підлітків із середнім рівнем сформованості моральних цінностей зайняли «Допомога і милосердя до інших людей», «Пошук і насолода прекрасним», «Високий соціальний статус і керування людьми». Завдяки корекційній програмі підвищилися такі показники, як «Визнання та повага людей і вплив на оточення», «Соціальна активність для досягнення позитивних змін у суспільстві».

Підлітки, які виявили низький рівень сформованості моральних цінностей, віддали перевагу «Визнанню та повазі людей і впливу на оточення», «Соціальній активності для досягнення позитивних змін у суспільстві», «Високому матеріальному добробуту». Пріоритет отримали такі ціннісні орієнтири, як «Допомога і милосердя до інших людей», «Пошук і насолода прекрасним», «Високий соціальний статус і керування людьми».

Результати повторного опитування після упровадження корекційної програми вказують на ефективність розробленої, апробованої та впровадженої корекційної програми «РеформІСти» у вихованні таких моральних цінностей, як доброта, повага, відповідальність, справедливість.

Для перевірки вище вказаного ми порівняли категоріальні характеристики при наборі спостережень категоріального типу. У кожному

наборі значення відображають кількість об'єктів, які мають певну якість із скінченного набору якостей. Відмінність між цими наборами еквівалентна існуванню значущого зв'язку між розподілом цих кількостей та належністю до одного з двох наборів. Різні значення якості та належність до певного набору будемо називати рівнями відповідної ознаки. Отже, для порівняння категоріальних характеристик можемо застосувати процедуру перевірки гіпотези про незалежність ознак. У цьому випадку $l=2$ і критичним значенням $\chi_{кр}^2$ статистики критерію перевірки гіпотези про відсутність змін у розподілі значень категоріальної характеристики після впливу на досліджувані об'єкти є квантиль порядку $1-\alpha$ (зазвичай використовується значення 0,95) розподілу χ^2 з $k-1$ ступенем вільності. Отже, якщо $\chi^2 < \chi_{кр}^2$, то два набори не можна вважати різними, інакше існує суттєва різниця між розподілом якостей досліджуваних об'єктів до і після корекційного впливу на них. [44].

Перевіряючи гіпотезу про незалежність ознак, розглянемо дві категоріальні змінні з k та l рівнями ознак, відповідно. Нехай проведено n експериментів, в яких пара значень ознак із номерами (i, j) зустрічалась n_{ij} раз ($i = \overline{1, k}, j = \overline{1, l}$). Нехай n_i – кількість експериментів, в яких було одержано i -тий рівень першої ознаки, а n_j – кількість експериментів, в яких було одержано j -тий рівень другої ознаки. Обчислимо для кожної пари рівнів ознак число $\tilde{n}_{ij} = \frac{n_i n_j}{n}$. За умови, що виявлені ознаки незалежні, ці числа можна розглядати як очікувані частоти, з якими відповідна пара значень ознак повинна була зустрітися у вибірці. Наступну статистику можна розглядати як міру відмінності між реальними та прогнозованими частотами.

Статистика

$$\chi^2 = \sum_{i=1}^k \sum_{j=1}^l \frac{(n_{ij} - \tilde{n}_{ij})^2}{\tilde{n}_{ij}}$$

має розподіл χ^2 з $(k-1)(l-1)$ ступенями вільності (за умови, що всі $\tilde{n}_{ij} \geq 4$).

Отже, гіпотезу H_0 про незалежність розглянутих ознак, яка не суперечить вибіркоvim даним, приймаємо на рівні значущості α , якщо $\chi^2 < \chi^2_{1-\alpha}((k-1)(l-1))$, де $\chi^2_{1-\alpha}((k-1)(l-1))$ – квантиль порядку $1-\alpha$ розподілу χ^2 з $(k-1)(l-1)$ ступенями вільності. За інших обставин гіпотезу H_0 потрібно відхилити як таку, що не узгоджується з наявними даними.

За методикою локусу контролю Дж. Роттера визначено кількість респондентів, які беруть на себе відповідальність за власні дії і вчинки, за власне життя [98].

Результати вивчення локусу суб'єктивного контролю підлітків подано у таблиці 2.3.2.

Таблиця 2.3.2.

**Діяльність підлітків із позицій інтровертованості-екстравертованості
(за методикою локусу контролю Дж. Роттера)**

Назви шкал	2017 рік				χ^2	2018 рік				χ^2	2019 рік				χ^2
	до		після			До		після			До		після		
	корекції					корекції					корекції				
	%	к-сть	%	к-сть		%	к-сть	%	к-сть		%	к-сть	%	к-сть	
Інтернальність	27,1	26	31,3	30	0,64	26,0	25	29,2	28	0,5	29,2	28	32,3	31	0,76
Екстернальність	25,0	24	26,0	25		22,9	22	21,9	21		20,8	20	24,0	23	
Перевищення інтернального виміру	29,2	28	25,0	24		31,3	30	32,3	31		32,3	31	28,1	27	
Перевищення екстернального виміру	18,7	18	17,7	17		19,8	19	16,6	16		17,7	17	15,6	15	

Грунтуючись на отриманих результатах дослідження (див табл. 2.3.2) бачимо, що критерій перевірки доречності використаної корекційно-розвивальної програми становить за 2017 р. 0,64, за 2018 р. 0,5, за 2019 р. 0,76, що вказує на позитивні збільшення підлітків інтернального локусу контролю і сприяє вихованню моральних цінностей у підлітків після корекційного впливу.

Високі показники до корекції 27,1% (2017 р.), 26,0% (2018 р.) та 29,2% (2019 р.) та відповідно 26,0% (2017 р.), 21,9% (2018 р.) та 24,0% (2019 р.) після корекційного впливу за шкалами інтернальності загальної, інтернальності у галузі досягнень, невдач, виробничих, сімейних та міжособистісних відносин, інтернальності щодо здоров'я і хвороб відповідає високому рівню суб'єктивного контролю над будь-якими значущими ситуаціями, над емоційно позитивними та негативними подіями. Підлітки з інтернальним локусом контролю відповідальні за своє життя, активні, незалежні і самостійні в роботі, мають адекватну самооцінку.

Інтернали переконані, що успіхи і невдачі як результат послідовного досягнення успіху завдяки розвитку навичок і глибшої обробки інформації, постановки щораз складніших завдань залежать від їхньої компетентності, рівня здібностей, цілеспрямованості, а не випадковості.

Низький показник за шкалами інтернальності загальної, у галузі досягнень, невдач, виробничих, сімейних та міжособистісних відносин, інтернальності щодо здоров'я і хвороб до корекції 27,1% (2017 р.), 26,0% (2018 р.) та 29,2% (2019 р.) та відповідно після корекційного впливу 31,3% (2017 р.), 29,2% (2018 р.) та 32,3% (2019 р.) опитаних з екстернальним локусом контролю, яким властива конформна і захисна поведінка, пасивність, залежність, тривожність і невпевненість у собі. Вони вважають не себе, а своїх партнерів причиною значущих ситуацій, надають важливе значення зовнішнім обставинам – батькам, вчителям, везінню-невдачі, не беруть на себе відповідальність за свої стосунки з іншими, пов'язують успіхи, досягнення і радощі зі щасливою долею, везінням, заступництвом інших людей. Схвалення і підтримка таким підліткам-екстерналам дуже потрібні, проте особливої вдячності за співчуття від них не варто чекати.

Під час проведення корекційної роботи ми також врахували той факт, що у екстерналів емоційна нестабільність взаємопов'язана з практичним, неопосередкованим мисленням, а в інтерналів емоційна стабільність

пов'язана зі схильністю до теоретичного мислення, абстрагування і синтезу уявлень.

Виявили рівень самооцінки опитаних за методикою Дембо-Рубінштейн у модифікації А. Прихожан (див. Додаток Е), заснованій на безпосередньому оцінюванні підлітками низки особистих якостей, таких, як здоров'я, здібності, характер, авторитет у однолітків; уміння багато що робити власними руками; зовнішність; упевненість у собі.

Отримані результати експериментального вивчення за методикою самооцінки Дембо-Рубінштейн у модифікації А. Прихожан до і після корекції подано у таблиці 2.3.3.

Таблиця 2.3.3.

**Особливості самооцінки підлітків
(за методикою Дембо-Рубінштейн)**

Рівень самооцінки	2017 р.					2018 р.					2019 р.				
	до	після	до	після	χ^2	до	Після	до	після	χ^2	до	після	до	після	χ^2
	корекції		корекції			Корекції		корекції			корекції		корекції		
	%	к-сть	%	к-сть		%	к-сть	%	к-сть		%	к-сть	%	к-сть	
Завищена	32,3	31	30,2	29	0,82	27,1	26	25,0	24	0,8	22,9	22	18,8	18	0,82
Адекватна	37,5	36	43,8	42		45,8	44	52,1	50		56,3	54	62,4	60	
Занижена	30,2	29	26,0	25		27,1	26	22,9	22		20,8	20	18,8	18	

Адекватний рівень самооцінки до корекції 37,5% (2017 р.), 45,8% (2018 р.) та 56,3% (2019 р.) та відповідно 43,8% (2017 р.), 52,1% (2018 р.) та 62,4% (2019 р.) після корекційного впливу засвідчують реалістичну самооцінку респондентів, їхню особистісну зрілість, вміння правильно оцінити результати власної діяльності, чутливість до власних помилок, невдач. Тому з огляду на результати дисертаційного дослідження вважаємо що підлітки-інтернали з адекватним рівнем самооцінки мають високий рівень задоволення таких моральних цінностей, як доброта, відповідальність, гідність, справедливість, повага.

Підлітки з завищеною (до корекції 32,3% (2017 р.), 27,1% (2018 р.) та 22,9% (2019 р.) та після корекційного впливу відповідно 30,2% (2017 р.), 25,0% (2018 р.) та 18,8% (2019 р.) та з заниженою самооцінкою (до корекції 30,2% (2017 р.), 27,1% (2018 р.) та 20,8% (2019 р.) та після корекційного впливу відповідно 26,0% (2017 р.), 22,9% (2018 р.) та 18,8% (2019 р.) становлять «групу ризику», бо не вміють правильно оцінювати результати власної діяльності, порівнювати себе з іншими, не бачать власних помилок, не реагують на зауваження оточення. Грунтуючись на логіці результатів теоретико-емпіричного вивчення вихованості моральних цінностей, вважаємо підлітків із завищеним і заниженим рівнем самооцінки середнього та низького рівнів вихованості моральних цінностей, екстернальним локусом контролю.

Критерій перевірки доречності використаної корекційно-розвивальної програми становить за 2017 р. 0,82, за 2018 р. 0,8, за 2019 р. 0,82, що вказує на позитивні зміни у вихованні моральних цінностей після корекційного впливу завдяки збільшенню респондентів з адекватною самооцінкою 2017 р. 43,8%, 2018 р. 52,1%, 2019 р. 62,4%.

Аналіз результатів дослідження свідчить, що підлітки не однаково оцінюють запропоновані ціннісні орієнтири. Для частини з них усі цінності здаються однаково значущими, для інших мають різну важливість, що дозволяє їм диференціювати цінності, тобто виділяти ті з них, які є головними або другорядними цілями життя. Це дає можливість говорити про те, що одні підлітки мають диференційовану структуру цінностей, а інші всі цінності сприймають як однаково важливі, що свідчить про відсутність чітко визначеного особистого ставлення до цінностей навколишнього світу. Це дозволяє охарактеризувати рівень сформованості їхніх моральних цінностей як низький.

Для підлітків високого рівня сформованості моральних цінностей перші місця у структурі ціннісних орієнтацій посідають «Спілкування», «Здоров'я», «Допомога та милосердя до інших», «Пошук і насолода

прекрасним», «Любов», «Високий соціальний статус і керування людьми». Зазначене вказує на наявність альтруїстичної спрямованості підлітків, їхнього прагнення до визнання та поваги, бажання впливати на оточення за допомогою влади чи авторитету. Також більшість підлітків цього рівня орієнтована на допомогу іншим, цінує здоров'я.

Підлітки середнього рівня сформованості моральних цінностей у структурі важливих для них цінностей виділяють «Приємне проведення часу, відпочинок», «Любов», «Допомога і милосердя до інших людей», «Пошук і насолода прекрасним», «Високий соціальний статус і керування людьми». Їхній ідеал – комфорт, добробут, задоволення, бажання влади, і водночас – турбота про інших, що сприяє виявленню доброти на фоні відповідальності та гідності. Отже, у них поєднуються цінності самопіднесення (досягнення, гедонізм, влада) та альтруїзму.

Найвищий статус у структурі ціннісних орієнтацій підлітків низького рівня сформованості моральних цінностей посідають «Визнання та повага людей і вплив на оточення», «Соціальна активність для досягнення позитивних змін у суспільстві» та «Високий матеріальний добробут».

У рейтингу життєвих цінностей підлітків із високим та середнім рівнем сформованості моральних цінностей найнижчу позицію посідає «Соціальна активність для досягнення позитивних змін у суспільстві», підлітків із низьким рівнем – «Здоров'я» та «Допомога і милосердя до інших людей».

Загалом, як свідчать отримані дані, у підлітків із високим і середнім рівнем сформованості моральних цінностей структура ціннісних орієнтацій є схожою, як і рівень позитивної реакції на корекційну програму. Особливо подібність виявляється у таких цінностях, як визнання та повага людей і вплив на оточення, здоров'я, спілкування, любов, пізнання нового у світі, природі, людині. Найнижчі позиції в ієрархії життєвих цінностей молодших підлітків із високим рівнем сформованості моральних цінностей посідають «Соціальна активність для досягнення позитивних змін у суспільстві»

Узагальнюючи отримані дані, можна сказати, що ціннісна сфера підлітків навіть високого та середнього рівнів залишається недостатньо сформованою. Зокрема, значне місце у їхній ціннісно-смісловій сфері займають цінності самопіднесення (досягнення, гедонізм, влада), вони балансують на межі егоїстичних та соціальних прагнень із тяжінням до індивідуалізму, що продиктовано соціальними чинниками. Зазначене свідчить про необхідність і далі застосовувати розвивальних впливів, що і є перспективою наших подальших досліджень.

У цілому дослідна робота виявила високу ефективність виховання моральних цінностей підлітків завдяки впровадженню розроблених педагогічних умов, які передбачали пріоритетність моральних цінностей, вимогливість до підлітків в поєднанні з повагою до їхньої особистості; єдність впливів на почуття, усвідомленість поведінки, врахування вікових та індивідуальних особливостей тощо. Відбулося збагачення загальноморального досвіду підлітків; вони почали глибше розуміти значення моральних вимог до особистості, збагатили досвід вибору у складних моральних ситуаціях. Це дозволило їм втілювати набутий моральний досвід у реальні моральні вчинки безпосередньо у подальшому шкільному житті про що свідчили експерти оцінки класних керівників у школах та кураторів академічних груп у вищих навчальних закладах та характеристики батьків.

Висновки до розділу 2

1. На основі розуміння змісту моральних цінностей, специфіки підліткового віку було визначено педагогічні умови їхнього виховання у літньому таборі відпочинку: 1) збагачення наявної системи моральних цінностей; 2) поглиблення знань підлітків про моральні цінності як основи їхньої моральної поведінки; 3) готовність педагогів до здійснення виховання моральних цінностей підлітків в умовах літнього табору відпочинку.

2. Дослідження засвідчило ефективність програми виховання моральних цінностей підлітків в умовах літнього табору відпочинку «РеформІСти» - комплексного засобу реалізації педагогічних умов, яка передбачала ознайомлення підлітків із моральними цінностями людства, здобуття ними позитивного індивідуального досвіду моральної поведінки, розвиток індивідуальної моральної свідомості і рефлексивних здібностей. Реалізація авторської програми виховання моральних цінностей підлітків «РеформІСти», спрямована на її використання в умовах літнього табору відпочинку, враховувала незначний термін перебування у ньому дітей та особливості організації їхнього життя.

3. Доведено ефективність форм і методів виховання моральних цінностей підлітків, серед яких: колективні творчі справи, практичне закріплення знань і умінь, навичок (тренування, вправи, показові виступи); гра, метод розв'язання складних моральних ситуацій, тренінги, бесіди, групові консультації.

4. Програма виховання моральних цінностей підлітків та діагностичні методики автор розробив протягом дослідної роботи у 2012–2019 рр. на основі 20-річного досвіду роботи у літньому таборі відпочинку. У процесі дослідної роботи була виявлена необхідність спеціальної підготовки вихователів для роботи з програмою в умовах літнього табору відпочинку. Їхнє навчання охоплювало теоретичну частину (вивчення вікових особливостей підлітків, структури табору, обов'язків наставників, координаторів, керівників гуртків, спортінструкторів та інших членів педагогічного колективу) та практичну частину (детальне ознайомлення з програмою виховання моральних цінностей «РеформІСти», опрацювання виховної технології «від серця до серця», вивчення розважальної програми табору, програвання сюжетно-рольових ігор, репетиції сценок, підготовка необхідних матеріалів для зустрічі дітей, розбір виховних заходів, обговорення літературних текстів, інструктаж із техніки безпеки).

5. У процесі реалізації програми «РеформІСти» особливу увагу ми приділяли так званим підліткам-неформалам, оскільки у літньому таборі відпочинку були представники таких субкультур: паркур, скейтери, фрики, рольовики, селфери. Усі вони були у полі зору вихователів, які організовували для них бесіди і зустрічі з колишніми представниками таких неформальних груп, давали їм завдання, вирішення яких сприяло аналізу уподобань і переоцінці. Також враховувалося, що підлітки завжди цікавляться так званими руферами, зацеперами та дигерами, що спонукало надавати їм додаткову інформацію про особливості життя представників таких неформальних груп, спонукували до зваженого осмисленого підходу.

6. Дослідження засвідчило важливість моніторингу ефективності педагогічних умов щодо виховання моральних цінностей підлітків в умовах літнього табору відпочинку як системи збору, обробки, поширення інформації щодо функціонування освітньої системи або її окремих елементів. Це дозволило зробити висновки про актуальний стан виховної діяльності табору, щоб забезпечити прогнозування її розвитку. Моніторинг виховної діяльності літнього табору відпочинку завдяки спостереженню, діагностуванню, аналізу й оцінюванню результатів виховання моральних цінностей підлітків дозволяв оперативно відстежувати динаміку виховного процесу й своєчасно визначати заходи його корекції з урахуванням тимчасового перебування дітей, малого терміну роботи табору, особливостей роботи тимчасового педагогічного колективу.

7. Результати дослідної роботи виявили позитивну динаміку в рівні сформованості моральних цінностей підлітків, що засвідчило ефективність запропонованих педагогічних умов виховання моральних цінностей підлітків в умовах літнього табору відпочинку та ще раз довели, що моральні цінності не вкладаються у зміст окремої форми чи виду діяльності. Вони мають бути залучені у весь спосіб життя та діяльності підлітка у літньому таборі відпочинку, з обов'язковим врахуванням попередніх знань про цінності, набутого досвіду моральної поведінки.

У цілому дослідна робота виявила високу ефективність виховання моральних цінностей підлітків завдяки впровадженню розроблених педагогічних умов, які передбачали пріоритетність загальнолюдських, моральних цінностей, вимогливість до підлітків у поєднанні з повагою до їхньої особистості; єдність впливів на почуття, усвідомленість поведінки, врахування вікових та індивідуальних особливостей тощо. Відбулося збагачення наявної системи моральних цінностей підлітків, їх загального морального досвіду на основі розуміння суті моральних цінностей, їхнього соціального й особистісного значення. Важливо, що удосконалення морального досвіду у літньому таборі відпочинку дозволило по-іншому вести себе підліткам у складних моральних ситуаціях, що виникали у подальшому шкільному житті та сім'ї, про що свідчили експертні оцінки класних керівників, характеристики батьків та післятабірні зустрічі.

ВИСНОВКИ

Узагальнення результатів дисертаційної роботи дозволяє зробити такі висновки:

1. Аналіз наукової літератури засвідчив, що проблема виховання моральних цінностей була актуальною на різних етапах розвитку людства та виконувала оцінну і регулятивну функції, мотивуючи поведінку та діяльність особистості, допомагаючи їй робити вибір у життєвих ситуаціях та обґрунтовувала систему світоглядних орієнтацій людини, становлення особистості. Поняття «мораль» є складним комплексним утворенням, однією із форм суспільної свідомості, системою уявлень і поглядів, оцінок і норм, які регулюють поведінку людей у різних галузях суспільного життя. Виховання моральних цінностей ми розуміємо як активний цілеспрямований процес формування моральної свідомості, засвоєння моральних цінностей, виховання моральних почуттів, звичок і моральної поведінки, яка й визначатиме цілісність особистості людини. Моральні цінності – те, що людина найбільше цінує у житті, навколишньому світі, людях, матеріальній та духовній культурі; це те, чим вона особливо дорожить і чому надає найважливіше значення, орієнтується як на еталон, що є її життєвим стрижнем.

2. Моральна вихованість підлітків – це особистісне утворення когнітивної, емоційно-ціннісної та поведінкової складових самої особистості. Когнітивна складова проявляється у розумінні моральних понять, сформованості моральних переконань та рефлексії. Емоційно-ціннісна складова характеризується моральними почуттями та домінантними моральними цінностями. Поведінкова складова свідчить про наявність морального самоконтролю особистості та проявляється у моральних учинках, основою яких є прагнення зробити добро. Відповідно до цього було виділено такі критерії виховання моральних цінностей підлітків, як когнітивний, емоційно-ціннісний та практичний. Когнітивний критерій передбачає у

підлітків наявність знань про мораль та моральні цінності. Він сприяє виявленню рівня знань про моральні цінності, форм та методів їхнього розвитку. Показниками цього критерію є: 1) знання про моральні цінності; 2) розуміння значущості моральних цінностей у власному житті; 3) наявність програми морального самовиховання. Емоційно-ціннісний критерій враховує ставлення підлітків до моральних цінностей, їхній прояв у житті літнього табору відпочинку. Його показниками є: 1) інтерес до життя літнього табору відпочинку; 2) бажання брати участь у різноманітних колективних заходах, що відбуваються у літньому таборі відпочинку; 3) переживання за успіх колективних справ. Поведінковий критерій характеризує спроможність підлітків до здійснення моральних учинків, їх самоаналізу і самооцінки. Показниками поведінкового критерію є: 1) активна участь у житті колективу; 2) ініціативність у проведенні колективних заходів; 3) відповідальність за доручену ланку у проведенні колективних справ.

На основі діагностики встановлено три рівні сформованості моральних цінностей підлітків: високий, середній та низький. Високий рівень сформованості моральних цінностей підлітків відображає стан моральної усталеності. Він визначається ініціативністю підлітків в організації колективних та індивідуальних справ, сильною спрямованістю на пошук морального ідеалу, системою ціннісних орієнтацій. Особистість із високим ступенем сформованості моральних цінностей відчуває стійку потребу в нових знаннях, прагне глибше пізнати себе, навколишній світ, його вимоги до особистості, прагне їх втілювати у своїй діяльності. Підлітки прагнуть до розширення власної системи моральних цінностей, формують програму самовиховання. Їхня діяльність окреслена мотивами добра, позитивним ставленням до товаришів і дорослих; у колективних справах прагнуть взяти на себе відповідальність.

Середній рівень сформованості моральних цінностей підлітків відображає помірну виразність пізнавальної спрямованості, частково сформовані ціннісні орієнтації. Цей рівень характеризується недостатньо

чіткою потребою в поповненні своїх знань про моральні цінності; активність у будь-якій діяльності проявляється під впливом вихователя. У підлітків немає стійкого прагнення до розв'язання моральних ситуацій. Підлітки розуміють необхідність морального самовдосконалення, але ефективність цього процесу залежить від зовнішнього впливу. У них домінує прагнення до дотримання моральних норм поведінки, але це відбувається ситуативно. Особистість не проявляє стійкого прагнення до розширення власної системи моральних цінностей.

Для низького рівня сформованості моральних цінностей підлітків характерні: відсутність бажання розвивати діяльність, слабка виразність пізнавальної спрямованості, несформовані ціннісні орієнтації, низький рівень відповідальності, самостійності, співучасті у справах колективу. У підлітків наявна слабка потреба в самовихованні, відсутній потяг до розширення власної системи моральних цінностей.

3. Визначено, що літній табір відпочинку як заклад позашкільної діяльності підлітків сприяє формуванню суспільно-громадського досвіду особистості, розвитку, стимулюванню та реалізації її духовного і творчого потенціалу, створенню системи пошуку, розвитку і підтримки талантів і обдарувань, залученню до особистісно значущих соціокультурних цінностей, задоволенню потреб у професійному самовизначенні, самоствердженні, розвитку психофізичних ресурсів, зміцненню здоров'я, вихованню моральних якостей, формуванню активної життєвої позиції.

Літній табір відпочинку, виконуючи розвивальну, компенсаторну та орієнтаційну функції, сприяє самовихованню й самоствердженню підлітків, зміцненню їхнього психічного, духовного, морального, соціального та фізичного здоров'я, організує змістовне дозвілля підлітків, здійснює тимчасову депривацію особистості від звичного соціального оточення, підпорядковуючи її діяльність режиму табору. Літній табір відпочинку є моделлю дорослого життя, де моральними цінностями є проголошені принципи, норми, правила поведінки, ідеали та традиції, а їх виховання

удосконалюється у навчальній, трудовій, ігровій та громадській діяльності, результат виявляється у ставленні вихованців до своїх обов'язків, до самої діяльності, до інших людей.

4. На основі розуміння змісту моральних цінностей, специфіки підліткового віку було визначено педагогічні умови їх виховання у літньому таборі відпочинку: 1) збагачення наявної системи моральних цінностей; 2) поглиблення знань підлітків про моральні цінності як основи їх моральної поведінки; 3) готовність педагогів до здійснення виховання моральних цінностей підлітків в умовах літнього табору відпочинку.

5. Дослідження засвідчило ефективність програми виховання моральних цінностей підлітків «РеформІСти» в умовах літнього табору відпочинку, яка стала комплексним засобом реалізації педагогічних умов та передбачила ознайомлення підлітків із моральними цінностями людства, здобуття ними позитивного індивідуального досвіду моральної поведінки, розвиток індивідуальної моральної свідомості і рефлексивних здібностей. Реалізація авторської програми виховання моральних цінностей підлітків «РеформІСти», спрямована на її використання в умовах літнього табору відпочинку, враховувала незначний термін перебування у ньому дітей та особливості організації їхнього життя.

6. Доведено ефективність форм і методів виховання моральних цінностей підлітків, серед яких: колективні творчі справи, практичне закріплення знань і умінь, навичок (тренування, вправи, показові виступи); гра, метод розв'язання складних моральних ситуацій, тренінги, бесіди, групові консультації.

7. Програма виховання моральних цінностей підлітків та діагностичні методики автор розробляв протягом дослідної роботи у 2012–2019 роках на основі 20-річного досвіду роботи у літньому таборі відпочинку. У процесі дослідної роботи була виявлена необхідність спеціальної підготовки вихователів для роботи з програмою в умовах літнього табору відпочинку. Навчання їх містило теоретичну частину (вивчення вікових особливостей

підлітків, структури табору, обов'язків наставників, координаторів, керівників гуртків, спортінструкторів та інших членів педагогічного колективу) та практичну частину (детальне ознайомлення з програмою виховання моральних цінностей «РеформІСти», опрацювання виховної технології «від серця до серця», вивчення розважальної програми табору, програвання сюжетно-рольових ігор, репетиції сценок, підготовка необхідних матеріалів для зустрічі дітей, аналіз виховних заходів, обговорення літературних текстів, інструктаж з техніки безпеки).

8. У процесі реалізації програми «РеформІСти» особливу увагу ми приділяли так званім підліткам-неформалам, оскільки у літньому таборі відпочинку були представники субкультур: паркур, скейтери, фрики, рольовики, селфери. Усі вони були у полі зору вихователів, які організовували для них бесіди і зустрічі з колишніми представниками таких неформальних груп. Також було враховано, що підлітки завжди цікавляться так званими руферами, зацеперами та дигерами, що спонукало надавати їм додаткову інформацію про особливості життя представників таких неформальних груп.

9. Дослідження засвідчило важливість моніторингу ефективності педагогічних умов щодо виховання моральних цінностей підлітків в умовах літнього табору відпочинку як системи збору, обробки, поширення інформації щодо функціонування освітньої системи або її окремих елементів, що дозволяло зробити висновки про актуальний стан виховної діяльності табору, щоб забезпечити прогнозування її розвитку. Моніторинг виховної діяльності літнього табору відпочинку завдяки спостереженню, діагностуванню, аналізу й оцінюванню результатів виховання моральних цінностей підлітків дозволяв оперативно відстежувати динаміку виховного процесу й своєчасно визначати заходи його корекції з врахуванням тимчасового перебування дітей, малого терміну роботи табору, особливостей роботи тимчасового педагогічного колективу.

10. Результати дослідної роботи виявили позитивну динаміку в рівні сформованості моральних цінностей підлітків, що засвідчило ефективність запропонованих педагогічних умов виховання моральних цінностей підлітків в умовах літнього табору відпочинку, та ще раз довели, що моральні цінності не містяться у змісті окремої форми чи виду діяльності. Їх необхідно залучити у весь спосіб життя та діяльності підлітка у літньому таборі відпочинку з обов'язковим врахуванням попередніх знань про цінності, набутого досвіду моральної поведінки.

Отже, дослідна робота виявила високу ефективність виховання моральних цінностей підлітків завдяки впровадженню розроблених педагогічних умов, які передбачали пріоритетність загальнолюдських, моральних цінностей, вимогливість до підлітка в поєднанні з повагою до його особистості; єдність впливів на почуття, усвідомленість поведінки, врахування вікових та індивідуальних особливостей тощо. Відбулося збагачення наявної системи моральних цінностей підлітків, їх загального морального досвіду на основі розуміння суті моральних цінностей, їхнього соціального і особистісного значення. Важливо, що удосконалення морального досвіду у літньому таборі відпочинку дозволило підліткам по-іншому вести себе у складних моральних ситуаціях, що виникали у подальшому шкільному житті та сім'ї, про що свідчили експерти оцінки класних керівників, характеристики батьків і післятабірні зустрічі.

Водночас проведене дослідження не вичерпує всього комплексу проблем виховання моральних цінностей підлітків в умовах літнього табору відпочинку. Перспективними є питання інноваційних програм виховання моральних цінностей в аналогічних закладах позашкільної освіти з огляду на підготовку майбутніх вихователів у літніх таборах відпочинку в педагогічних університетах, диференціація виховання дітей інших вікових категорій, гендерні питання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алфімов В. М. Виховання культурної особистості ліцеїста. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2019. Вип. 2. С. 10–18. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/domtp_2019_2_4
2. Алфімов В. Критерії ефективності виховання творчої особистості старшокласника. *Освіта.ua*. URL: <https://osvita.ua/school/method/upbring/3620/>
3. Алфімов В. М. Педагогічні основи організації навчально-виховного процесу в ліцеї: автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01; Ін-т педагогіки АПН України. Київ, 1997. 51 с.
4. Амонашвілі Ш. У «чаші» дитини сяє зародок зерна культури. Хмельницький: Подільський культурно-просвітницький центр ім. М. К. Реріха; Центр інноваційної педагогіки та психології Хмельницького національного університету, Всеукраїнська культурно-освітня асоціація Гуманної Педагогіки, 2012. 72 с.
5. Ананьев Б. Г. Избранные психологические труды: в 2 т.; ред.: А. А. Бондалев, Б. Ф. Ломов. Москва: Педагогика, 1980. Т. 1. 1980. 230 с.
6. Анненков В. П. Психолого-педагогічні особливості формування ціннісних орієнтацій учнівської молоді в умовах промислово-економічного коледжу: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05; Київський університет ім. Тараса Шевченка. Київ, 1996. 163 с.
7. Баева Л. В. Ценности изменяющегося мира: экзистенциальная аксиология истории. Астрахань: ИД «Астраханский университет», 2004. 220 с.
8. Бездверна-Хомерікі О. А. Педагогічні умови гуманістичного виховання підлітків у сфері культурно-дозвілдової діяльності: дис..... канд. пед. наук: 13.00.05; Київський державний інститут культури. Київ, 1997. 216 с.
9. Бех І. Д. Виховання особистості: підручник. Київ: Либідь, 2008. 848 с.

10. Бех І. Д. Виховання особистості: Сходження до духовності. Київ: Либідь, 2006. 270 с.
11. Бех І. Д. Від волі до особистості. Київ: Україна-Віта, 1995. 202 с.
12. Бех І. Д. Дитина в процесі особистісно-орієнтованого виховання. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: Зб. наук. пр.: в 2 кн.* Київ: Педагогічна думка, 1999. Кн. 1. 1999. С. 6–11.
13. Бех І. Д. Духовні цінності в розвитку особистості. *Педагогіка і психологія.* 1997. № 1. С. 124–128.
14. Бех І. Д. Особистісно-зорієнтоване виховання. Київ: ІЗМН, 1998. 204 с.
15. Бех І. Д. Особистісно-зорієнтоване виховання: шляхи реалізації. *Рідна школа.* 1999. № 12. С. 13–16.
16. Бех І. Д. Проблема методів виховання в сучасній школі. *Педагогіка і психологія.* 1996. № 4. С. 136–141.
17. Бех І. Д. Гідність як духовний геном особистості. *Педагогіка і психологія.* 2009. № 1(62). С. 76–89.
18. Бех І. Д. Особистість на шляху до духовних цінностей: монографія. Київ-Чернівці: Букрек, 2018. 296 с.
19. Бим-Бад Б. М. Педагогическая антропология: учеб. пособ. Москва: УРАО, 1998. 149 с.
20. Білецька І. О. Виховання цінності іншої людини в молодших підлітків у процесі розв'язування моральних завдань: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07; Інститут проблем виховання АПН України, Київ, 2004. 20 с.
21. Біруля В. В. Стан та умови активізації соціально-ціннісної спрямованості розвитку підлітка. *Педагогічні науки. Збірник наукових праць.* Вип. 36. Херсон: Вид. ХДУ, 2004. С. 320–326.
22. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте. Москва: Просвещение, 1968. 464 с.

23. Бондаревская Е. В. Вариативность стратегии личностно-ориентированного воспитания. *Лучшие страницы педагогической прессы*. 2001. №1. С. 63–71.
24. Бондаренко Г. І. Формування загальнолюдських моральних цінностей старшокласників у процесі вивчення української літератури: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07; Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля. Луганськ, 2004. 23 с.
25. Бордюк В. М. Формування життєтворчих цінностей старшокласників у навчально-виховному процесі педагогічного ліцею: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07; Рівненський державний гуманітарний університет. Рівне, 2009. 279 с.
26. Бражнич О. Г. Педагогічні умови диференційованого навчання учнів загальноосвітньої школи: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07. Кривий Ріг, 2001. 238 с.
27. Братусь Б. С. Любов як психологічна презентація людської сутності. *Питання філософії*. 2009. № 12. С. 30–42.
28. Бубнова С. С. Методика диагностики ценностных ориентаций личности. Москва: Институт молодежи. 1995.
29. Булах І. С. Психологічні основи особистісного зростання підлітків: дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.07; Національний педагогічний університет ім. М. Драгоманова. Київ, 2004. 581 с.
30. Ваховський Л. Ц., Харченко С. Я., Песоцька О. П. Організація літнього відпочинку дітей і молоді. Луганськ: Альма-матер, 2003. 138 с.
31. Ваховський Л. Ц., Харченко С. Я., Песоцька О. П. Соціально-педагогічна діяльність у дитячому оздоровчому таборі. Луганськ: Альма-матер, 2008. 285 с.
32. Ващенко Г. Виховний ідеал. Т. 1. Полтава: Ред. газ. «Полтавський вісник», 1994. 191 с.

33. Вегас Х. М. Ценности и воспитание. Критика нравственного релятивизма. Санкт-Петербург: Издательство С.-Петербургского ун-та; Изд-во Рус. христ. гум. акад., 2007. 225 с.
34. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т.Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ-Перун, 2009. 1736 с.
35. Виховання моральної самосвідомості зростаючої особистості в позакласній діяльності загальноосвітніх навчальних закладів. Бех І. Д., Чорна К. І., Журба К. О. та ін. Харків: Друкарня Мадрид, 2016. 176 с.
36. Вишневецький О. Теоретичні основи сучасної української педагогіки. Вид 2-е, доопрацьоване і доповнене. Дрогобич: Коло, 2006. 326 с.
37. Волкова С. В. Формування морально-ціннісних орієнтацій учнів 8-9 класів засобами українського та англійського фольклору: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07; Херсонський державний університет. Херсон, 2004. 20 с.
38. Воловик А. Ф. Педагогіка дозвілля. Харків: ХДАК, 1999. 332 с.
39. Волошина О. В. Педагогічні умови виховання толерантності у підлітків старшого віку у позакласній роботі: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07; Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського. Вінниця, 2007. 197 с.
40. Газман О. С. Основные идеи и проблемы педагогики каникул. *Новые ценности образования: философия и педагогика каникул*. Вып. 8. Москва: Инноватор, 1998. С. 23–26.
41. Газман О. С. От авторитарного образования к педагогике свободы. *Новые ценности образования: Содержание гуманистического образования*. Москва: Российский гуманитарный научный фонд – ИПИ РАО «Инноватор», Медфордский институт образования, 1995. № 2. С. 16–45.
42. Газман О. С. Педагогика в пионерском лагере: из опыта работы Всерос. пионер. лагеря «Орленок». Москва: Педагогика, 1982. 96 с.
43. Гершунский Б. С. Компьютеризация в сфере образования: проблемы и перспективы. Москва: Педагогика, 1987. 264 с.

44. Гмурман В. Е. Теория вероятностей и математическая статистика: учеб. пособие для вузов. 12-е изд., перераб. Москва: Высшее образование, 2008. 479 с.
45. Гоголь О. І. Критерії та показники сформованості культури професійного спілкування майбутніх фахівців з маркетингу. *Педагогічні науки*. Збірник наукових праць. 2018. Вип. 82. Т. 2. С. 101–106.
46. Гончаренко С. У. Український педагогічний енциклопедичний словник. 2-ге вид., доповн. й виправл. Рівне: Волинські обереги, 2011. 519 с.
47. Гончаренко С. У. Педагогічні закони, закономірності, принципи. Сучасне тлумачення. Рівне: Волинські обереги, 2012. 192 с.
48. Гурець Н. Т. Педагогічні умови розвитку творчої активності молодших школярів у гуртковій роботі: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01; Харківський державний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди. Харків, 1994. 217 с.
49. Державна національна програма «Освіта» («Україна XXI століття»). *Історія української школи і педагогіки: Хрестоматія / Упоряд. О. О. Любар, ред. В. Г. Кремінь*. Київ: Знання, 2003. С. 641–665.
50. Дитячий табір. *Дороговказ*. URL: https://ua.dorogovkaz.com/stati_detskiy_lager.php
51. Дитячий табір «Сонячний» (Лазурне). URL: <https://childcamp.com.ua/ua/camp/details/detskiy-lager-solnechniy-lazurniy>
52. Дослідження самооцінки за методикою Дембо-Рубінштейн (модиф. А. Прихожан). *Конотопський індустріально-педагогічний фаховий коледж СумДУ*. URL: <https://kipt.sumdu.edu.ua/vykhovannia/item/2477-doslidzhennia-samootsinky-za-metodykoiu-demborubinshtein>
53. Драченко В. В. Виховання морально-ціннісних орієнтацій підлітків засобами творів світової художньої літератури: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07; Інститут проблем виховання АПН України. Київ, 2008. 20 с.

54. Дубінка М. М. Методика виховної роботи в дитячих оздоровчих таборах. Кіровоград, 2006. 153 с.
55. Дубровский А. А. «Жемчужина России»: из опыта воспитательной работы Всесоюзной пионерской здравницы в г. Анапе. Москва: Педагогика, 1985. 80 с.
56. Євтух М. Б., Тхоржевська Т. Д. До проблеми вивчення української етнопедагогіки в педагогічному вузі. *Традиції української етнопедагогіки і їх використання в навчально-виховній роботі в школі*. Київ: АПН України, 1993. С. 84–85.
57. Евтух Н. Б. Роль духовной культуры в нравственном воспитании молодёжи. *Социально-педагогические проблемы воспитания детей и учащейся молодёжи*: тез. Всесоюз. науч.-метод. конф., 13–15 февр. 1991 г. Запорожье, 1991. С. 25–26.
58. Єльнікова Г. В., Рябова З. В. Моніторинг як ефективний засіб оцінювання якості загальної середньої освіти в навчальному закладі. *Культура народів Причорномор'я*. 2007. № 115, Т. 1. С. 35–43. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/107549>
59. Енин А. В. КВН вокруг нас. Воронеж: ВОИПКРО, ГДТД и М, 2002. 54 с.
60. Енин А. В. Конструирование игровых сценариев. *Школа технологии*. 2006. № 3. С. 98–103.
61. Енин А. В. Настольная книга вожатого лагеря отдыха. Харьков: Основа, 2008. 138 с.
62. Енин А. В. Реализация творческой активности учащегося в условиях творческого объединения КВН. *Воспитательная работа в школе*. 2007. № 2. С. 95–99.
63. Журба К. О. Теоретико-методичні засади виховання смисложиттєвих цінностей у школярів основної і старшої школи: автореф. дис д-ра пед. наук: 13.00.07; Ін-т проблем виховання НАПН України. Київ, 2019. 40 с.

64. Казанская Г. С. Учитель и пионерский отряд: из опыта работы. Москва: Просвещение, 1976. 176 с.
65. Каникулы: игра, воспитание: о пед. руководстве игровой деятельностью школьников. О. С. Газман и др.; под ред. О. С. Газмана. Москва: Просвещение, 1988. 160 с.
66. Кант І. Критика практичного розуму. Київ: Юніверс, 2004. 240 с.
67. Караковский В. А. Воспитание для всех. Москва: НИИ школьных технологий, 2008. 238 с.
68. Касич М. А. Процес виховання у підлітків почуття доброти за допомогою поетичного слова. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2020. № 1 (94). С. 102–111. URL: <http://doi.org/10.33216/2220/690-6310-2020-94-1-102-111>
69. Каташова О. А. Виховання духовних цінностей старшокласників в умовах багатoproфільного ліцею: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07; Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля. Луганськ, 2010. 273 с.
70. Ковалевський С., Медведєва О., Хаєт Г. Цінності людини. *Сучасна освіта*. URL: <http://osvita.ua/school/method/3674/>
71. Колкунова В. В. Моральне виховання старших підлітків в умовах полі етнічного середовища загальноосвітньої школи: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07; Миколаївський державний університет ім. В. О. Сухомлинського. Миколаїв, 2009. 21 с.
72. Кольцова О. С. Моральне виховання учнів 6-8 класів в умовах оздоровчого табору: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07; Херсонський державний університет. Херсон, 2014. 245 с.
73. Кон И. С. Психология ранней юности. Москва: Просвещение, 1989. 255 с.
74. Кондратюк О. П. Основні напрями виховної діяльності в таборах відпочинку. *Технологія виховної діяльності в умовах табірної зміни (теорія і практика)*. Київ: Грайлик, 2007. С. 4–8.

75. Концепція «Нова українська школа»: затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14 грудня 2016 р. № 988-р. URL: <https://mon.gov.ua/ua/tag/nova-ukrainska-shkola>

76. Концепція «Сім'я і родинне виховання». *Педагогіка сімейного виховання: підручник*. Л. М. Маценко. Київ: ЦП «Компринт», 2015. 376 с. URL: studwood.ru/2122395/pedagogika/simya_rodinne_vihovannya_kontseptsiya

77. Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2015–2019 рр.: Затверджена на колегії МОН України, 26 березня 2015 року. URL: http://hlg-uo.edu.kh.ua/patriotichne_vihovannya/

78. Концепція позашкільної освіти й виховання. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1996. № 7. С. 22–32.

79. Концепція розвитку громадянської освіти в Україні: схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів від 03 жовтня 2018 р. № 710-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/pro-shvalennya-konceptsiyi-rozvitku-gromadyanskoyi-osviti-v-ukrayini>.

80. Кордуэлл М. Психология: А – Я: Словарь: Пер. с англ. Москва: Гранд, 2002. 442 с.

81. Кравченко І. В. Формування у підлітків моральних вчинків у позакласній роботі: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07; Інститут проблем виховання АПН України. Київ, 2004. 22 с.

82. Кравченко І. В. Формування у підлітків моральних вчинків у позакласній роботі. *Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту*. 2006. №3. С. 42–44.

83. Краткий психологический словарь / сост. Л. А. Карпенко; под ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. 512 с.

84. Кудинов Ю. Модели организации летнего отдыха. *Народное образование*. 1999. № 5. С. 52–61.

85. Кузьмінська Л. Д. Формування морально-ціннісного відношення до музичного виконавства у підлітка: автореф. дис. ... канд. пед. наук:

13.00.02; Національний педагогічний університет ім. М. Драгоманова. Київ, 2005. 18 с.

86. Кузьмина Н. В. Методы исследования педагогической деятельности. Ленинград: Изд-во Ленингр. гос. ун-та им. А. А. Жданова, 1970. 114 с.

87. Куниця Т. В. Виховання відповідальної поведінки в учнів 7-8 класів загальноосвітньої школи: автореф. дис. ... канд. пед. наук 13.00.07; Інститут проблем виховання АПН України. Київ, 2008. 20 с.

88. Куса Т. Щасливого старту «Сузір'я»! *Шкільний світ*. 2004. № 9. С. 5.

89. Леонтьев Д. А. Ценностные представления в индивидуальном и групповом сознании: виды, детерминанты и изменения. *Психологическое образование*. 1998. № 1. С. 13–25.

90. Леонтьев А. Н. Потребности, мотивы и эмоции. Психология эмоций: под ред. В. К. Вилюнаса, Ю. Б. Гиппенрейтер. Москва: Изд-во МГУ, 1984. С. 162–171.

91. Лісовець О. В. Теорія і методика роботи з дитячими та молодіжними організаціями України. Київ: ВЦ «Академія», 2011. 256 с.

92. Лутошкин А. Н. Как вести за собой: старшеклассникам об основах организаторской работы. Москва: Просвещение, 1986. 208 с.

93. Лутошкин А. Н. Эмоциональные потенциалы коллектива. Москва: Просвещение, 1988. 234 с.

94. Макаренко А. С. Книга для батьків. Лекції про виховання дітей. Київ, 1972. 427 с.

95. Макаренко А. С. О воспитании. Москва: Политиздат, 1988. 256 с.

96. Манько В. М. Дидактичні умови формування у студентів професійно-пізнавального інтересу до спеціальних дисциплін. *Соціалізація особистості*: зб. наук. пр. Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова. Київ: Логос, 2000. Вип. 2. С. 153–161.

97. Марусенко О., Письменна Н., Брежнева О., Шклярова Т. Виявлення духовно-моральних орієнтирів та ціннісних пріоритетів сучасного студентства. *Вісник Львівського університету. Серія педагогічна*. 2006. Вип. 21, ч. 1. С. 250–258.
98. Методика вивчення рівня суб'єктивного контролю. *Конотопський індустріально-педагогічний фаховий коледж СумДУ*. URL: <https://kipt.sumdu.edu.ua/vykhovannia/item/2469-metodyka-vyvchennia-rivnia-subiektivnoho-kontroliu>
99. Методика воспитательной работы с пионерами и октябрятами / Э. В. Паничева; под ред. В. В. Лебединского, Т. Н. Мальковской. Москва: Просвещение, 1984. 160 с.
100. Молчанюк О. В., Яценко В. В. Сучасні суспільні виклики до процесу виховання дитини. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2020. № 5 Том 98. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/1171446.pdf>
101. Москаленко Ю. М. Філософські засади проблеми морально-духовного ставлення особистості. *Гірська школа Українських Карпат*. 2013. № 10. С. 93–96.
102. Набока О. Г. Формування ціннісних орієнтацій у старшокласників спеціалізованих класів економічного профілю: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01; Слов'янський державний педагогічний інститут. Слов'янськ, 2001. 206 с.
103. Національна доктрина розвитку освіти України у ХХІ столітті: станом на 17.01.2002 р. Верховна Рада України. Київ: Освіта, 2002. № 347. С. 2–6.
104. Немов Р. С. Психологія: Словарь-справочник: В 2 ч. Москва, 2004.
105. Новік С. Загальнопедагогічні аспекти формування відповідальності підлітка. *Фізична культура: теорія і практика*: часопис

кафедри теорії й методики фізичного виховання, адаптивної та масової фізичної культури ПНПУ імені В. Г. Короленка. Полтава, 2014. С. 54–55.

106. Новік С. Педагогічні аспекти впровадження стратегії формування відповідальності старшого підлітка. *Технології здоров'язбереження в загальноосвітніх та вищих навчальних закладах України: проблеми та перспективи*: матеріали V Всеукр. наук.-практ. студ. конф. Полтава, 2015. С. 96–100.

107. Новік С. М. Формування відповідальності старших підлітків у фізкультурно-оздоровчих закладах: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07; Полтавський національний педагогічний університет ім. В. Г. Короленка. Полтава, 2016. 182 с.

108. Новік С. Формування відповідальності старших підлітків як педагогічна проблема. *Імідж сучасного педагога*. 2013. № 3. С. 52–55. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/isp_2013_3_18

109. Огієнко І. Рідна мова і культура народу. *Шляхи виховання й навчання*. Львів, 1934. Ч. 1. С. 31–41.

110. Оздоровлення дітей у дитячих закладах оздоровлення та відпочинку влітку 2018 року. Статистичний збірник. Київ: Державна служба статистика України, 2018. 48 с.

111. Опросник жизненной позиции. *А. Я. Психология*. URL: <http://azps.ru/tests/kit/ojp.html>.

112. Організація самостійної роботи студентів в умовах інтенсифікації навчання: навч. посіб.; А. М. Алексюк, А. А. Аюрзанайн, П. І. Підкасистий, В. А. Козаков та ін.. Київ: ІСДО, 1993. 336 с.

113. Охрімчук Р. Виховна пропозиція скаутингу в Україні. *Шкільний світ*. 2004. № 9. С. 3.

114. Охрімчук Р. Концепція дитячого руху в Україні. *Шкільний світ*. 2006. № 48. С. 11–17.

115. Пальчик А. А. Социализация личности как педагогическая проблема. URL: http://library.isu.ru/ru/resources/e-library/conf_works_ISU/Prof_Soderzhanie/Prof-138.pdf
116. Пелех О. П. Педагогіка тимчасового дитячого колективу. *Скарбниця дитячого розвитку та відпочинку*. URL: <http://proba.pitomnik-dekor.dn.ua/index.php/metodichnijpp/metodichni-i-upravlinski-osnovi-raboti-vikhovatelya/668-pedagogika-timchasovogo-dityachogo-kolektivu>
117. Петрова С. М. Організаційно-педагогічні умови становлення особистості дитини-підлітка в умовах дитячого будинку: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07; Інститут проблем виховання. Київ, 2020. 22 с.
118. Пехота О. М. Підготовка майбутнього вчителя до впровадження педагогічних технологій. Київ: В-во А.С.К., 2003. 240 с.
119. Плахтій В. І. Формування основ моральної свідомості молодших школярів засобами дитячої літератури: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07; Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського. Вінниця, 2003. 201 с.
120. Подтряпов Г. І., Манько В. М., Лузан П. Г. Зміст і процес підготовки фахівців з механізації сільського господарства. Київ: НАУ, 2004. 408 с.
121. Полтавська Н. Формування духовних цінностей старшокласників засобами мистецтва: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07; Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля. Луганськ, 2009. 20 с.
122. Прекрасный духом и телом / Л. Л. Бутенко, Д. Г. Бутенко, О. Ф. Доренко и др. Луганск, 1993. 69 с.
123. Про діяльність позашкільних закладів України в нових умовах. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1992. Вип. 17–18. С. 27–43.
124. Про затвердження Програми розвитку позашкільних навчальних закладів на 2002–2008 роки: Постанова Кабінету Міністрів України № 378: за

станом на 28 березня 2002 р.. *Шкільний світ*. 2005. № 5–6. С. 30–33.

125. Про Національну програму виховання дітей та учнівської молоді в Україні: Постанова Президії Академії педагогічних наук України від 1 липня 2004 року протокол N 1-7/6-98. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v6-98601-04#Text>

126. Про оздоровлення та відпочинок дітей: Закон України від 4.09.2008 р. №375-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/375-17#Text>

127. Про освіту: Закон України від 05.10.2017 №2145-VIII. URL: <https://osvita.ua/legislation/law/2231/>

128. Про Основні орієнтири виховання учнів 1–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів України: Наказ Міністерства освіти і науки молоді та спорту України №1243 від 31 жовтня 2011 року. URL: https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/24565/.

129. Про повну загальну середню освіту. Закон України від 16.01.2020 № 468-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463>

130. Про позашкільну освіту: Закон України від 06.09.2018 № 2541-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1841-14>

131. Пустовіт Г. П. Позашкільна освіта: сутність, мета, перспективи. *Рідна школа*. 2003. № 2. С. 14–19.

132. Рассказова О. І. Організація творчої діяльності учнів у позашкільному закладі: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05; Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2002. 225 с.

133. Репецька О. А. Виховання християнських чеснот у дівчат-підлітків засобами нової української літератури: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07; Луганський державний педагогічний університет ім. Т. Шевченка. Луганськ, 2001. 24 с.

134. Рожков М. И., Байбородова Л. В. Воспитательная работа в детском загородном лагере. Ярославль: Академия развития, 2003. 256 с.

135. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. Санкт-Петербург: Питер, 2002. 712 с.

136. Рувинский Л. И. Психолого-педагогические проблемы нравственного воспитания школьников. Москва: Педагогика, 1981. 128 с.
137. Рудіна О. М. Формування ціннісних орієнтацій старшокласників в умовах навчально-виховного процесу: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07; Центральний інститут післядипломної педагогічної освіти АПН України. Київ, 2002. 252 с.
138. Русова С. Ф. Теорія педагогіки на основі психології. Прага: Сіяч, 1924. 138 с.
139. Рыбинский Е. Научно-методические основы летнего отдыха. *Народное образование*. 2000. № 4–5. С. 5–10.
140. Саннікова Т. В. Духовне виховання молодших підлітків засобами християнської етики: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07; Інститут проблем виховання АПН України. Київ, 2007. 20 с.
141. Сіроїжко С. Виховання моральних цінностей старшокласників у процесі вивчення християнської етики: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07; Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля. Луганськ, 2014. 288 с.
142. Сергєєва В. Є. Формування загальнолюдських цінностей у підлітків у процесі вивчення іноземних мов: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07; Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля. Луганськ, 2006. 20 с.
143. Сергєєнкова О. П., Столярчук О. А., Коханова О. П., Пасєка О. В. Педагогічна психологія. Київ: ЦУЛ, 2012. 168 с.
144. Семенов О. С. Особистісне самовизначення школяра в діяльності комплексного позашкільного навчально-виховного закладу: дис канд. пед. наук: 13.00.07; Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2000. 219 с.
145. Сковорода Г.С. Пізнай у собі людину; Переклад М. Кашуба, переклад поезії В. Войтович. Львів: Світ, 1995. 225 с.

146. Сковорода Г. Сочинения: [в 2-х т.]. Київ: Наукова думка, 1973. Т. 1. 1973. 512 с.
147. Соммерс Д. Мораль 21 века. Москва: Кодекс, 2014. 480 с.
148. Стратегія національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016–2020 роки: затверджена Указом Президента України від 13 жовтня 2015 року № 580/2015. URL: <http://kyiv-oblosvita.gov.ua/normativno-pravova-baza/102-patriotichne-vikhovannya-yunogo-pokolinnya>
149. Сухомлинська О. В. Концептуальні засади формування духовності особистості на основі християнських моральних цінностей. *Шлях освіти*. 2002. № 4. С. 13–18.
150. Сухомлинский В. А. Избранные педагогические сочинения: в 3 т. Москва: Знание, 1981. Т. 1. 1981. С. 178–183.
151. Сухомлинский В. А. О воспитании. Москва: Политиздат, 1988. 269 с.
152. Сухомлинський В. О. Вибрані твори: В 5 т. Київ: Радянська школа, 1976. Т. 1. Проблеми виховання всебічно розвинутої особистості. Духовний світ школяра. Методика виховання колективу. 654 с.
153. Сухомлинський В. О. Вибрані твори в 5 т. Київ: Радянська школа, 1977. Т. 4: Павлиська середня школа. Розмова з молодим директором. 640 с.
154. Сухомлинський В. О. Вибрані твори в 5 т. Київ: Радянська школа, 1977. Т. 3: Серце віддаю дітям. Народження громадянина. Листи до сина. 670 с.
155. Сущенко Т. И. Основы внешкольной педагогики. Минск: Беларуская наука, 2000. 220 с.
156. Сущенко Т. И. Педагогический процесс во внешкольных учреждениях. Київ: Радянська школа, 1986. 116 с.
157. Сущенко Т. І. Педагогічний процес у позашкільних закладах: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01; Запорізький інститут удосконалення вчителів. Запоріжжя, 1993. 332 с.
158. Сущенко Т. І. Позашкільна педагогіка. Київ: ІСДО, 1996. 144 с.

159. Табір «Лісовий» Артек-Буковель. *Kidsvisitor*. URL: <https://kidsvisitor.com/uk/polyanytsya/camp/225-tabir-lisovii-artek-bukovel/>
160. Таран Ю. Н. Летний лагерь: слагаемые системы деятельности. *Проблемы школьного воспитания*. Нижний Новгород: Департамент образования Нижегородской области, 2000. № 2. С. 11–21.
161. Таран Ю. Педагогический потенциал лагерной смены. *Новые ценности образования: Философия и педагогика каникул*. Москва: Инноватор, 1998. Вып. 8. С. 80–84.
162. Тест Берна. Урок «Позиції у спілкуванні». URL: <https://vseosvita.ua/library/urok-pozicii-u-spilkuvanni-228719.html>
163. Тихенко Л. В., Бабич В. Г., Доценко Т. М. І знову літо! Організація літніх оздоровчих таборів та навчання дітей-лідерів. Біла Церква, 2009. 256 с.
164. Тищенко К. Чим зайняти дитину влітку. Проектні та тематичні табори. *Українська правда*. 31.05.2019. URL: <https://life.pravda.com.ua/technology/2016/05/31/212973/>
165. Тофтул М. Г. Сучасний словник з етики. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. 416 с.
166. Тхоржевська Т. Д. Розвиток теорії та практики виховання дітей в Україні в контексті загальноєвропейських тенденцій. *Теоретичні питання культури, освіти та виховання*. 2014. № 50. С. 49–52.
167. Тхоржевська Т. Розвиток теорії і практики виховання дітей на засадах православної моралі в історії педагогіки України: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01. Київський національний лінгвістичний ун-т. Київ, 2005, 493 с.
168. Условия образования малой группы. *Просто о психологии*. URL: <https://psylist.net/socpsy/00021.htm>
169. Ушинський К. Питання про народні школи. *Вибрані педагогічні твори*. У 2-х т. Т. 1. Київ, 1982.
170. Ушинский К. Д. Человек как предмет воспитания: Опыт педагогической антропологии: в 2 т. Москва – Ленинград: Изд-во АПН

РСФСР, 1950. Т. 1. 1950. 776 с.

171. Ушинский К. Д. Человек как предмет воспитания: Опыт педагогической антропологии: в 2 т. Москва – Ленинград: Изд-во АПН РСФСР, 1950 Т. 2. 1950. 628 с.

172. Ушинский К. Д. Избранные педагогические сочинения: в 2-х т. Москва: Просвещение, 1953. Т. 1: Вопросы воспитания. 1953. 639 с.

173. Федорова М. А. Моральні цінності особистості: сутність поняття та основні характеристики. *Проблеми освіти: збірник наукових праць*. Спецвипуск. Вінниця-Київ, 2015. С. 105–109.

174. Фіцула М. М. Педагогіка вищої школи: Навч. посіб. Київ: Академвидав, 2014. 456 с.

175. Франкл В. Людина у пошуках справжнього сенсу життя. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2018. 160 с.

176. Франк С. Л. Духовные основы общества. Введение в социальную философию. Москва: Республика, 1992. 510 с.

177. Франк С. Л., Лазурский А. Ф. Программа исследование личности в её отношениях к среде. А. Ф. Лазурский. *Избранные труды по психологии*. Москва: Наука, 1997. С. 239 – 266. URL: <https://dbs-lin.ruhr-uni-bochum.de/personalitaet/pdf/265.pdf>

178. Халік О. О. Вербальна діагностика самооцінки особистості. *Практика в педагогічному ВНЗ: завдання з психології*. Навчально-методичний посібник. Кривий Ріг, 2015. 169 с.

179. Харченко С. Я., Белецька І. В., Гаміна Т. С. Організація вільного часу школярів. Луганськ: Альма-матер, 2007. 304 с.

180. Ходоровская З. А. Классному руководителю о работе с пионерами разного возраста. Москва: Просвещение, 1982. 128 с.

181. Ціннісні орієнтири сучасної української школи (2019). URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/Serpneva%20conferentcia/2019/Presentasia-Roman-Stesichin.pdf>

182. Ціхоцька О. А. Формування гуманістичних ціннісних орієнтацій старшокласників у процесі вивчення іноземної мови: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07; Київський національний університет ім. Т. Шевченка. Київ, 2003. 210 с.
183. Цитати та статуси підлітків у соціальних мережах. URL: <https://cutt.ly/MkntdgW> (дата звернення 10.04.2018).
184. Чуланова О. Л. Виховання життєвих перспектив старшокласників у позанавчальній діяльності: дис. канд. пед. наук: 13.00.07; Кіровоградський державний педагогічний університет ім. Володимира Винниченка. Кіровоград, 2002. 204 с.
185. Шаров А. С. Система ценностных ориентаций как психологический механизм регуляции жизнедеятельности человека: дис. д-ра. психол. наук: 19.00.01. Новосибирск, 2000. 423 с.
186. Шахрай В. М. Соціально-ціннісний аспект діяльності дитячого театру; Інститут проблем виховання АПН України. Біла Церква, 2005. 172 с.
187. Шевченко Г. П. Духовна безпека: духовна культура і духовні цінності сучасної людини. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2017. Вип. 3. С. 361–373. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/domtp_2017_3_32
188. Шевченко Г. В. Одухотворений образ людини культури XXI століття: процес його виховання у вищій школі. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2015. № 5(68). С. 213–225.
189. Шевченко Г. Освіта та духовне виховання людини. *Витоки педагогічної майстерності*. 2014. Вип. 13. С. 8–12.
190. Шелер М. Релігія і філософія. *Українське релігієзнавство*. 2016. №80. С. 100–107.
191. Шмаков С. А. Игры, развивающие психические качества личности школьника. Москва: ЦГЛ, 2004. 112 с.
192. Шмаков С. А. Нужна ли детскому лагерю идеология. *Народное образование*. 2000. № 4–5. С. 69–73.

193. Шмаков С. А. Учимся, играя. Москва: ЦГЛ, 2004. 128 с.
194. Щуркова Н. Е. Нежная педагогика. Москва: Педагогический поиск, 2005. 160 с.
195. Юриков А. А. Роль обучения в развитии детей в лагере. *Новые ценности образования: Философия и педагогика каникул*. Москва: Инноватор, 1998. Вып. 8. С. 72–79.
196. Юркова Т. Ф. Формування у підлітків ціннісного ставлення до природи в навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи: автореф. дис. ... канд. пед. наук; Херсонський державний університет. Херсон, 2008. 20 с.
197. Юшкевич Ю. С. Теоретико-методологічні засади дослідження морально-етичних цінностей. *Наукове пізнання: методологія та технологія*. 2012. №2 (29). С. 152–157.
198. Rokeach M. *The Nature of Human Values*. New York, 1973. 438 p.
199. Kohlberg L. *Essays on Moral Development, Vol. I: The Philosophy of Moral Development*. San Francisco, CA: Harper&Row, 1981. 441 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

**Наукові праці, у яких опубліковано основні
наукові результати дослідження**

Статті у наукових фахових виданнях

(зокрема ті, які індексуються в науково-метричних базах)

1. Грицюта О. Ф. Важливість закладів відпочинку християнської орієнтації для розвитку особистості підлітка. *Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти: Збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Випуск 8 (51). Рівне: РДГУ, 2014. С. 38–42.*

2. Грицюта О. Ф., Остапчук М. В. Вплив християнських цінностей на самовизначення особистості в підлітковому віці. *Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти: Збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Випуск 11 (54). Рівне: РДГУ, 2015. С. 194–197. (80/20 %).*

3. Грицюта О. Ф. Духовне начало як запорука морального розвитку особистості. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика: Збірник наукових праць. Випуск 6 (81). Сєверодонецьк, 2017. С. 65–74.*

4. Грицюта О. Програма формування моральних цінностей у підлітків в умовах літніх таборів відпочинку. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика: Збірник наукових праць. Випуск 5 (98). Сєверодонецьк, 2020. С. 50–62.*

5. Алфімов В., Грицюта О. Форми та методи реалізації програми виховання моральних цінностей у підлітків в умовах літніх таборів відпочинку. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика: Збірник наукових праць. Випуск 6 (99). Сєверодонецьк, 2020. С. 5–19. (50/50 %).*

Стаття у зарубіжному науковому виданні

6. Грицюта О. Ф. Шляхи запобігання професійного вигорання соціальних працівників. *Problems and perspectives in European education development: Proceedings of the international scientific and practical conference. Prague Institute for Qualification Enhancement. Prague, 2016. С. 168–169.*

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

7. Грицюта О. Ф. Влияние христианских лагерей на формирование личностного потенциала ребенка. *Творча спадщина А. С. Макаренка в контексті інноваційного розвитку освіти XXI століття: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (11–12 березня 2013 року, м. Суми). Суми: СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2013. С. 144–147.*

8. Грицюта О. Ф. Формування моральних цінностей підлітків в інформаційному просторі. *Матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції студентів та молодих науковців «Наука, освіта, суспільство очима молодих». Частина 2. Природничо-математичний, суспільно-гуманітарний та економічний напрями (15 травня 2014 року). Рівне, 2014. С. 189–190.*

9. Грицюта О. Ф. Можливості запобігання професійному вигоранню педагогів. *Вісник студентського наукового товариства «ВАТРА»: Збірник тез доповідей за матеріалами VI Всеукраїнської науково-практичної конференції «Актуальні проблеми ефективного соціально-економічного розвитку України: пошук молодих». Збірник 6. Вип.41. Вінниця: Видавничо-редакційний відділ ВТЕІ КНТЕУ, 2017. С. 73–76.*

10. Грицюта О. Ф. Вплив пандемії COVID-19 на психологічний стан людини. *Людина і суспільство: Економічний та соціокультурний розвиток.*

Збірник матеріалів VIII Всеукраїнської заочної науково-практичної конференції. Рівне, 2020. С. 115–119.

11. Шаблюк А. І. Грицюта О. Ф. Волонтерська діяльність в Україні та її вплив на вирішення актуальних соціальних проблем. *Людина і суспільство: Економічний та соціокультурний розвиток*. Збірник матеріалів VIII Всеукраїнської заочної науково-практичної конференції. Рівне, 2020. С. 75–80.

Наукові праці, що додатково висвітлюють результати дисертації

Методичне видання

12. Грицюта О. Ф. Методичні рекомендації з виховання моральних цінностей у підлітків в умовах літніх таборів відпочинку. Рівне: Рівненський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти, 2021. 92 с.

Відомості про апробацію результатів дослідження

№	Назва конференції, семінару	Місце і дата проведення	Форма участі
Міжнародні			
1.	«Вплив травматичної стресової ситуації на сім'ю та дітей»	Рівне, 2015 р.	Очна, доповідь
2.	«В мережі! Підключений чи залежний?»	Вюрцбург, Німеччина, 2019 р.,	Очна, доповідь
3.	«Скарбниця таємниць»	Рівне, 2017 р.	Очна, доповідь
4.	«Актуалізація освіти: засоби, методи, стратегія»	Чернігів, 2015 р.	Очна, доповідь, публікація статті
5.	«Творча спадщина А. С. Макаренка в контексті інноваційного розвитку освіти XXI століття»	Суми, 2013 р.	Очна, доповідь, публікація тез
Всеукраїнські			
6.	«Людина і суспільство: економічний та соціокультурний розвиток»	Рівне, 2014 р.	Очна, доповідь
7.	«Дитина в травматичних подіях. Практичний досвід: здобутки та помилки»	Львів, 2015 р.	Очна, доповідь
8.	«Психологічна допомога школярам із проявами агресії»	Рівне, 2015 р.	Очна, доповідь
9.	«Становлення і розвиток людини як суб'єкта власного життя»	Рівне, 2016 р.	Очна, доповідь
10.	«Людина і суспільство: економічний та соціокультурний розвиток»	Рівне, 2017 р.	Очна, доповідь

11.	«Становлення особистості майбутнього сім'янина у сучасному освітньому просторі»	Рівне, 2018 р.	Очна, доповідь
12.	«Людина і суспільство: економічний та соціокультурний розвиток»	Рівне, 2020 р.	Очна, доповідь
Регіональні			
13.	«Типологія особистості ДІСК»	Рівне, 2019 р.	Очна, доповідь
14.	«Організаційно-методичні засади та принципи діяльності працівника психологічної служби»	Рівне, 2019 р.	Очна, доповідь
15.	«Повноцінне життя в сучасних реаліях: активізуємо внутрішні ресурси»	28 травня 2020 р.	Очна, доповідь
16.	«Психотерапевтичні методи роботи з післятравматичними розладами»	Рівне, 2020 р.	Очна, доповідь

ХУДОЖНІ ТВОРИ

Не дай вкрасти свою мрію

Коли Монті було 16 років, задали йому написати твір про те, що він хоче, коли виросте. Монті довго мучився і витратив безліч годин на опис своєї мрії. Він хотів коли-небудь стати власником ранчо. Він списав сім сторінок, описуючи в найменших подробицях ранчо площею 200 акрів, і намалював план розташування всіх будівель, стаєнь і доріг. Він навіть намалював дуже докладний план будинку, який він побудує, площею 4000 квадратних футів. Наступного дня Монті віддав свій твір учителю. Два дні потому його вчитель повернув твір, поставивши жирну червону двійку і дописавши: «Залишися після уроку».

Після уроку хлопчик із мрією підійшов до вчителя і запитав, чому він отримав двійку за свій твір, на що вчитель відповів: «Тому що така мрія нездійсненна для такого хлопчика, як ти. Тобі потрібно багато, дуже багато грошей, щоб придбати таке ранчо. А які гроші є у тебе? Ніяких. Ти з дуже бідної сім'ї. У тебе немає жодної можливості досягти своєї мрії. Вона нездійсненна. Ось що я тобі скажу. Йди додому і напиши інший твір, в якому ти опишеш іншу, більш реалістичну мрію, і я поставлю тобі іншу оцінку».

Хлопець повернувся додому і попросив поради у свого батька. І ось, що він почув: «Синку, боюся, тут я тобі не помічник. Я думаю, що це повинно бути тільки твоє рішення, і у мене є відчуття, що це буде справді важливе для тебе рішення». Монті обдумував слова батька цілий тиждень. Нарешті, він повернув вчителю той самий твір і сказав: «Ви можете залишити собі двійку, а я залишаю собі свою мрію».

Минув час, Монті давно закінчив школу, став дорослим. Він розповів цю історію і, повернувшись до групи тих, хто слухав його людей, вимовив: «Я розповів вам цю історію, тому що ви всі сидите в моєму будинку, площею 4000 квадратних футів, посеред мого ранчо площею 200 акрів. А той твір висить у рамці над каміном». Монті продовжив: «Найдивніша частина цієї історії полягає в тому, що два роки тому, влітку, той самий учитель привіз сюди 30 школярів, і вони тиждень табором стояли на моєму ранчо. Перед від'їздом учитель мені сказав: «Послухай Монті. Коли я був твоїм учителем, я був злодієм мрій. Мені зараз дуже шкода, що тоді я вкрав безліч дитячих мрій. Але я дуже радий, що ти знайшов у собі сміливість обстояти свою мрію».

Не дозволяйте нікому вкрасти вашу мрію. Що б вам не говорили – йдіть за покликом свого серця!

Притча про щирість

Одного разу до вкритого сивиною мудреця вся в сльозах прийшла молода і дуже красива дівчина:

- Що мені робити? – крізь сльози скаржилася вона. - Я завжди намагаюся добре поводитися з людьми, нікого не ображати, допомогти чим можу. І хоч я з усіма привітна і ласкава, але часто замість подяки і поваги отримую образи і грікі глузування. А то і відверто ворогують зі мною. Я не винна ні в чому, і це так несправедливо і прикро до сліз. Порадьте, що мені робити.

Мудрець подивився на красуню і з усмішкою сказав:

- Роздягнися догола і пройди по місту в такому вигляді.

- Та ви з глузду з'їхали! – обурилася красуня. - У такому вигляді кожен збездечить мене і ще бозна що вчинить зі мною.

Тоді мудрець відчинив двері і поставив на столі дзеркало.

- Ось бачиш, - відповів він, - з'явитися на людях оголивши своє гарне тіло ти боїшся. То чому ходиш світом з оголеною душею? Вона у тебе розкрита, як ці двері. Кожен хто охочий входить у твоє життя. І якщо бачить у чеснотах твоїх, як у дзеркалі, відображення неподобства своїх вад, то намагається оббрехати, принизити, образити тебе. Не у кожного є мужність визнати, що хтось кращий за нього. Аби не допустити змін, зіпсута людина ворогує з праведником.

- То що ж мені робити? – Запитала дівчина.

- Ходімо, я покажу тобі свій сад, - запропонував старець. Водячи дівчину садом, мудрець сказав:

- Багато років я поливаю ці прекрасні квіти і доглядаю за ними. Але жодного разу не помічав як розпускається бутон квітки, хоча потім я й насолоджуюся красою й ароматом кожної з них. Ти також будь схожа до квітки: розкривай своє серце перед людьми не поспішаючи, непомітно. Дивись, хто гідний бути тобі другом і творити добро, немов би поливаючи квітку водою, а хто тільки обриває пелюстки і топче їх ногами.

Фермер і кукурудза⁸

Репортер якось запитав у фермера, чи може той поділитися секретом своєї кукурудзи, яка з року в рік вигравала всі конкурси за якістю. Фермер відповів, що весь секрет полягає в тому, що він роздає кращі качани для засіву всім своїм сусідам.

- Навіщо ж роздавати найкращі зерна сусідам, якщо вони постійно беруть участь у всіх конкурсах і є конкурентами?

- Бачте, - усміхнувся фермер. – Вітер переносить пилок із моїх полів на поля сусідів, і навпаки. Якщо у сусідів будуть сорти гіршими, ніж у мене, то незабаром і мої посіви почнуть погіршуватися. А якщо кожен із нас буде доглядати за своїми посівами – це інше питання.

Схоже відбувається і в житті людей. Той, хто хоче бути успішним, повинен піклуватися про ближніх і допомагати їм досягати успіху. Тому що

⁸ Фермер и кукуруза. *Мудрые и короткие притчи*. URL: <https://elims.org.ua/pritchi/pritcha-o-zhizni-fermer-i-kukuruza/>

чим краще живеться людям навколо, тим краще тобі самому. Ми всі взаємопов'язані в цьому світі.

Різниця між розумним і недотепою⁹

Одного разу Учень прийшов до Вчителя і запитав:

- Учителю, чим розумна людина відрізняється від дурня? Був тихий сонячний ранок, Учитель пив зелений чай і міркував про суть вічності. Однак заради Учня він відставив піалу з недопитим чаєм, припинив свої роздуми, встав і повів Учня за собою. Учитель привів Учня до гори, до того її схилу, де недавно був невеликий обвал, і біля підніжжя гори лежали камені різного розміру. Учитель сказав Учневі, щоб той відніс все каміння на вершину гори. А каміння було багато. Учень тягав його цілий день, а Учитель сидів у тіні дерева і читав працю великого філософа про суттєві відмінності між сплеском однієї правої і однією лівої долонь. Учень дуже втопився, але до заходу він нарешті переносив усе каміння. Він підійшов до Вчителя, пишаючись виконаною роботою і запитав:

- Учителю, тепер я можу дізнатися відповідь на своє питання?

- Ні, - захитав головою Вчитель, - ти ще не готовий.

- А навіщо треба було тягати все це каміння? – нарікав Учень.

- Ось, - підняв Учитель вказівний палець, - розумна людина поставила б це питання до того, як почала його тягати.

Платонівська печера

У Платона був дуже яскравий образ того стану, в якому перебуває людина. Цей образ у наші часи, як промовисте одкровення. Люди - це в'язні у печері, прикуті ланцюгами обличчям до стіни. Вони бачать тіні, що рухаються на стіні, які хибно сприймають за справжню реальність. Так ми і живемо, вважаючи, що обмеження нашого зору і є межами світу. Безстрашний – це той, який руйнує ланцюги, покидає межі печери і виходить на світло, врешті-решт отримуючи здатність бачити справжню реальність, інший вимір реального світу. Після цього Безстрашний повертається до печери, щоб урятувати інших, розповідає їм про свій досвід виходу і заохочує їх до звільнення. Більшість в'язнів не вірить йому і залишається у своїй «зоні комфорту». Багато хто з в'язнів насміхається над ним і намагається все заперечити. Але декого переконує розповідь Безстрашного, і вони відважуються на сміливий крок – розпочати звільнення і вихід на свободу – до світла.

Всі ми зараз живемо глибоко в Платонівській печері. Ми боїмося багатьох тіней, які миготять на стіні, але досі сидимо і зачаровано, оторопіло дивимося на них, гадаючи. Що це і є реальність. Але ця звична темнота

⁹Отличие умного от глупа. *Мудрые и короткие притчи*. URL: <https://elims.org.ua/pritchi/pritcha-chem-otlichaetsy>

нашої печери – це царство ілюзій, місце, де ми не мусимо залишатися все своє життя.

Але як реально вийти з печери? Єдиний спосіб, добре відомий Платону, – це шлях особистої сміливості. Безстрашність – це як «золота середина» між крайнощами (хибами) боягузтва і нерозсудливості, – тобто, між відкритою капітуляцією перед страхом, з одного боку, й ірраціональним ігноруванням небезпеки, з іншого боку. Безстрашність відкрито сприймає виклики, усвідомлює ризики, і будучи цілковито поінформованою про загрози, рухається далі, керуючись переконанням про те, що найкращий шлях до майбутнього вимагає конкретних, позитивних дій зараз.

Безстрашна людина чинить передусім не так, як легко, а так як правильно. Вона готова використати шанс на те, щоб реально щось змінити на краще. Вона не діє похапцем, і обережно дає обіцянки. Але водночас вона не є занадто обережною, щоб залишатися в'язнем, прикутим ланцюгами страху. Безстрашна людина вірить у те, що її дії матимуть успіх. Тобто, в цей момент нам більше потрібна сміливість, щоб звільнитися від ланцюгів, від усіх тих теорій та ідеологій, які разом із нашими особистими тривогами, тримають нас у полоні; щоб звільнити самих себе від тіней та ілюзій, які обмежують нас.

Том Морріс

Притча про самооцінку

Одного разу до Майстра прийшов молодий чоловік і сказав:

- Я прийшов до тебе, бо відчуваю себе таким жалюгідним і нікчемним, що мені не хочеться жити. Всі навколо твердять, що я невдаха, тухлій та ідіот. Прошу тебе, Майстре, допоможи мені!

Майстер, глянувши на юнака, відповів:

- Вибач, але я зараз дуже зайнятий і ніяк не можу тобі допомогти. Мені потрібно терміново владнати одну дуже важливу справу, - і, трохи подумавши, додав. - Але якщо ти погодишся допомогти мені в моїй справі, то я із задоволенням допоможу тобі в твоїй.

- ...З задоволенням, Майстре, - пробурмотів той, з гіркотою відзначивши, що його вкотре відсувають на другий план.

- Добре, - сказав Майстер і зняв зі свого лівого мізинця коштовну каблучку з гарним каменем.

- Візьми коня і скачи на ринкову площу! Мені потрібно терміново продати цю каблучку, щоб віддати борг. Постарайся взяти за неї якомога більше і в жодному разі не погоджуйся на ціну нижче золотої монети! Скачи ж і повертайся якомога швидше! Юнак взяв каблучку і поскакав. Приїхавши на ринкову площу, він почав пропонувати каблучку торговцям, і ті спочатку з цікавістю розглядали його товар. Але варто було їм почути про золоту монету, як вони одразу втрачали до обручки будь-який інтерес. Одні відкрито сміялися йому в обличчя, інші просто відверталися, і лише один

літній торговець люб'язно пояснив йому, що золота монета – це занадто висока ціна за таку каблучку і що за неї можуть дати хіба що мідну монету, ну, в крайньому разі – срібну.

Почувши слова старого, молодий чоловік дуже засмутився, адже він пам'ятав наказ Майстра, ні в якому разі не опускати ціну нижче золотої монети. Обійшовши весь ринок і запропонувавши каблучку добрій сотні людей, юнак знову осідлав коня і повернувся назад. Дуже пригнічений невдачею, він увійшов до Майстра.

- Майстре, я не зміг виконати твого доручення, - з сумом сказав він. - У кращому разі я міг би виручити за каблучку пару срібних монет, але ж ти не велів погоджуватися менше, ніж на золоту! А стільки ця каблучка не варта.

- Ти тільки що сказав дуже важливі слова, синку! – відказав Майстер. – Перш, ніж намагатися продати каблучку, непогано було б встановити її справжню вартість! Ну а хто може зробити це краще, ніж ювелір? Скажи-но до ювеліра та запитай у нього, скільки він запропонує нам за каблучку. Тільки що б він тобі не відповів, не продавай каблучку, а повертайся до мене. Юнак знову скочив на коня і вирушив до ювеліра.

Ювелір довго розглядав каблучку крізь лупу, потім зважив її на маленькій вазі і, нарешті, звернувся до юнака:

- Передай Майстру, що зараз я не можу дати йому більше п'ятдесяти восьми золотих монет. Але якщо він дасть мені час, я куплю каблучку за сімдесят, враховуючи терміновість угоди.

- Сімдесят монет?! – Юнак радісно засміявся, подякував ювеліру і щодуху помчав назад.

- Сідай сюди, - сказав Майстер, вислухавши жваву розповідь молодого чоловіка. – Знай, синку, що ти і є ця сама каблучка. Ти – дорогоцінний і неповторний! І оцінити тебе може тільки справжній експерт. Тож навіщо ти ходиш базаром, очікуючи, що це зробить перший ліпший?

Альберт Ейнштейн, видатний вчений, творець загальної теорії відносності, лауреат Нобелівської премії

Виберіть самостійно факти, які допоможуть вам показати, що Альберт Ейнштейн в дитинстві був ізгоєм, якого ніхто не любив, навіть власна мама. Але попри все він зумів стати людиною, якій аплодував весь світ, стоячи.

Цікаві факти про Ейнштейна:

1. Ейнштейн постійно розчаровував свою матір. Через надзвичайно великий обсяг його голови, жінка вважала сина маленькою потворою.

2. Ейнштейн не розмовляв до чотирьох років.

3. Ейнштейн був звичайною особистістю. Він не вчився на «відмінно», повільно засвоював матеріал, загалом, не робив нічого такого, що могло б видавати його здібності. Навіть більше, перебуваючи в колі своїх однолітків, він замикався в собі і був мовчазним. За що, власне, його і не любили.

4. У школі його вважали розумово відсталим.

3. Перебуваючи на навчанні в Цюріху, Ейнштейн зовсім не виявляв тяги до знань. Найбільше його цікавили новини науки, які він щодня вчитував із журналів і місцевих газет.

4. Мангеттенський проєкт, який сконцентрував свою роботу над атомною бомбою, належить саме Альберту Ейнштейну.

5. Ейнштейн у 50-х роках ХХ ст. був еталоном геніальності. Його хотіли наслідувати, йому аплодували стоячи.

7. У Ейнштейна в арсеналі робочих засобів були лише ручка, папір, чорнило. Ніякою обладнаною лабораторією він не володів. Казав, що лише те, що у нього є, потрібно для того, щоб думати. Решта, за словами Ейнштейна, йому заважало.

8. Знаменита формула $E = mc^2$, що належить Ейнштейну, зробила одночасно і прорив, і переворот у розвитку атомної енергетики.

9. Усі ми знайомі з лазером і його роботою. Однак, мало хто знає, що цей прилад працює на основі фотоелектричного ефекту, створеного Ейнштейном. За це він був нагороджений Нобелівською премією.

Вітер і листочок¹⁰

Старий Вітер гуляв лісом. Схопивши жмут листя, кинув на землю.

– Для чого цей непотріб? – бушував злісно. Один Листочок на мить затримався на дереві. Цієї миті йому вистачило, щоб дати відповідь Вітриськові.

– Ти не розумієш життя, Вітре!

– Ну, ти вже розумієш, – відповів той зухвало. – Для чого ти живеш? – запитав.

– А ти для чого?

– Я збираю сміття, розганяю хмари, обтрясаю в саду груші. А от для чого така пляма, як ти? Ніяк не розумію.

– Я? Я спочатку був ніжною травневою брунькою, бо була весняна пора. «О, сади незабаром цвістимуть», – раділи всі. Потім – смарагдовим листочком, бо було зелене літечко. Нарешті, потішив жовтою барвою на дереві, бо прийшла осінь. А зараз впаду, залишивши голим чорне віття, бо прийде зима.

– Ну і що з того? – запитав Вітер. – Ти не зрозумів головного: у кожного з нас своє призначення. Бо, як стверджує Біблія, кожен у цьому житті посланий Богом для якоїсь мети, і наш прихід на цей світ завжди щось означає та має певне призначення. Треба тільки уважно розглядати Божі знаки, щоб не пропустити жодного з них і виконати те, що маємо виконати.

¹⁰ Вітер і листочок. *Християнський портал Кіріос*. URL: <https://kyrios.org.ua/literature/pritchi-ta-istoriyi/23315-pritcha-viter-i-listochok.html>

Притча про життя¹¹

Прийшла дочка до батька і каже:

– Батьку, я втомилася, у мене таке важке життя, я не бачу в ньому жодного сенсу! У мене постійно труднощі і проблеми... Я весь час пливу проти течії. У мене просто немає більше сил!!! Що мені робити?

Батько замість відповіді поставив на вогонь три однакові каструлі з водою, в одну кинув моркву, в іншу поклав яйце, а в третю насипав кави.

За якийсь час він вийняв з води моркву і яйце, і налив в чашку кави з третьої каструлі.

– Що змінилося? – запитав він дівчину.

– Яйце і морква зварилися, а зерна кави розчинилися у воді, – відповіла вона.

– Ні, доню моя, це лише поверховий погляд на речі.

Подивися – тверда морква, побувавши в окропі, стала м'якою. Крихке і рідке яйце стало твердим. Зовні вони не змінилися, вони лише змінили свою структуру під впливом однакових несприятливих обставин – окропу.

Те саме відбувається і з людьми – сильні зовні можуть розклеїтися і стати слабкими, тоді як крихкі і ніжні лише затвердіють і зміцніють.

– А кава? – запитала дочка.

– О! Це найцікавіше! Кава повністю розчинилась у новому ворожому середовищі і змінила його, перетворивши окріп на чудовий ароматний напій.

Є особливі люди, які не змінюються під тиском обставин – вони самі змінюють обставини і перетворюють їх на щось нове і прекрасне, отримуючи користь і знання з будь-якої, навіть найбільш несприятливої ситуації.

Я хочу, щоб ти припинила вести себе як «морквина», згадала про те, що ти людина, щастя якої – в її власних руках!

Будь як кава. Будь сильнішою за каву!

Мінняй обставини, а не себе саму!

Наша земля

«Колись давно Бог створив народи і кожного наділив землею. Наші ж предки були останніми, тому землі їм уже не дісталось. От вони й прийшли до Бога. За якусь хвилину Бог обернувся, сказавши, що вони чемні, хороші діти. Дізнавшись, чого прийшли до нього, запропонував їм чорну землю. «Ні, – відповіли наші предки, – там уже живуть німці, французи, іспанці, італійці». «Ну, тоді я вам дам землю ту, що залишив для раю, там є все: річки, озера, ліси, пустелі. Але пам'ятайте, якщо будете її берегти, то вона буде ваша, а ні – то ворога». Пішли наші предки на ту землю, оселились і живуть донині. А країну свою назвали Україною»¹².

¹¹ Притча про життя. *То є Львів*. URL: <https://inlviv.in.ua/zhittya/simya-i-diti/prytcha-pro-zhyttya-shho-poradyty-dytni-koly-v-neyi-trudnoshhi>

¹² Дей О. *Наша земля*. URL: <https://vseovita.ua/library/material-dla-zanat-legenda-nasa-zemla-293485.html>

Народна легенда про дівчину-Україну, яку Господь обдарував піснею

Якось Господь Бог вирішив наділити дітей світу талантами. Французи вибрали елегантність і красу, угорці – любов до господарювання, німці – дисципліну і порядок, росіяни – владність, євреї – здатність до торгівлі, італійці одержали хист до музики... Обдарувавши всіх, підвівся Господь Бог зі святого трону і раптом побачив у куточку дівчину. Вона була боса, одягнута у вишиванку, руса коса переплетена синьою стрічкою, на голові мала вінок із червоної калини.

– Хто ти? Чого плачеш? – запитав Господь.

– Я – Україна, а плачу, бо стогне моя земля від пролитої крові й пожеж. Брати мої на чужині, на чужій роботі, вороги знущаються з удів і сиріт, у своїй хаті немає правди й волі.

– Чого ж ти не підійшла до мене раніше? Я всі таланти роздав. Як же допомогти тобі?

Дівчина хотіла вже йти, та Господь Бог, піднявши правицю, зупинив її.

– Є в мене неоціненний дар, який уславить тебе на цілий світ. Це – пісня.

Узяла дівчина-Україна дарунок і міцно притиснула його до серця. Поклонилася низенько Всевишньому і з ясним обличчям і вірою понесла пісню в народ.

Синички на снігу

Синиці голодом намлілись –

така зима, така зима!..

Оце б у вирій полетіти, –

так батьківщини ж там нема.

Ліна Костенко.

Мій дім – це мій край на ім'я Україна

В мурахи – мурашник, у сонечка – небо,

У крапельки – хмара, у білки – дупло.

Нора чи гніздечко... Та кожному треба,

Щоб в рідній домівці затишно було.

Усі в цьому світі тримаються хати,

В якій народився, де гріє любов,

Що щедро посіяли батько і мати,

Де квітне стежина, якою пішов.

Тому навесні повертається пташка

Із теплого вирію в рідні краї.

Тому і ведмідь, і маленька комашка

Так ревно боронять кордони свої.

Мій дім – моя міць, оберіг і родина,

Мені наймиліша моя сторона.

Мій дім – це мій край на ім'я Україна.

Вона в моїм серці назавше одна.

Наталя Карпенко.

«Ввічливий Кролик»¹³
(камбоджійська притча)

Жив-був Кролик, дуже скромний і ввічливий. Одного разу, вдосталь наївшись капусти на селянському городі, він зібрався було додому, як раптом помітив лисицю. Вона поверталася в ліс. Їй не вдалося вкрасти курку з селянського двору, і вона була дуже сердита і голодна.

У Кролика здригнулося серце. Бігти, але куди? І Кролик прожогом кинувся до печери. Він не знав, що там чекала його інша грізна небезпека - в печері поселилася Змія.

Кролик, однак, був добре вихований і знав, що без дозволу в чужу хату входити не годиться. «Потрібно привітатися, - подумав він, - але з ким? З печерою, звичайно!» І, присівши на задні лапки, Кролик ввічливо сказав:

- Здрастуйте, добра печера! Дозвольте мені, будь ласка, увійти.

До чого ж зраділа Змія, почувши голос Кролика! Вона дуже любила кроляче м'ясо.

- Заходьте, заходьте! - відповіла вона, бажаючи обдурити Кролика.

Але Кролик з голосу прекрасно зрозумів, із ким має справу.

- Вибачте, що я потурбував вас, - сказав він. – Я зовсім забув, що мене чекає кролиця! До побачення! – і кинувся бігти геть щодуху.

Прискакав Кролик в свою нору і подумав про те, що ввічливість ніколи ще нікому не зашкодила.

Змія ж згорнулася в клубок і пробурчала:

- Краще б я йому не відповідала! Ох уже ці ввічливі кролики! Треба ж було йому просити дозволу увійти!

Притча про Пекло і Рай

Одного разу людині пощастило побачити Бога. Намагаючись дізнатися найважливіше, вона попросила:

- Господи, я б хотіла побачити рай і пекло.

Господь узяв людину за руку і підвів її до двох дверей. Відкривши одні, вони побачили великий круглий стіл із величезною чашею в центрі. Чаша була наповнена їжею, яка пахла настільки апетитно, що змушувала рот наповнюватися слиною.

Навколо столу сиділи люди. З здавалося, що вони були знесилені, хворі чи вмирили від голоду. У кожного до руки була прикріплена ложка з довгою-довжелезний ручкою. Вони легко могли дістати їжу, але не могли піднести ложку до рота. Вигляд їхнього нещастя просто вражав.

- Тільки що ти бачив пекло, - сказав Господь.

¹³ Вежливый кролик. Притчи.ру. URL: https://pritchi.ru/id_1273

Вони підійшли до других дверей. Відчинивши їх, вони побачили такий самий круглий величезний стіл, таку саму велику чашу, наповнену смачною їжею. І навіть у людей навколо столу були точно такі самі ложки. Але всі виглядали задоволеними, ситими і щасливими.

- Я не розумію, - сказала людина.

- Це просто, - відповів Господь. – Ці навчилися годувати один одного. Ті ж думають тільки про себе.

Притча про двох вовків

Колись давно старий індіанець відкрив своєму онукові одну життєву істину.

- Кожна людина постійно веде внутрішню боротьбу. Це відбувається тому, що всередині нас живе два вовки – почав мудрий індіанець.

- Як два вовки? - запитав маленький хлопчик, чие безневинне обличчя світилося непідробною цікавістю.

- Один з них є Злом! Це страх, гнів, заздрість, образа, гординя, жадібність, его, підлість, зарозумілість, жалість і почуття провини. Але інший вовк – це Добро! Радість, мир, любов, надія, м'якість, милосердя, щедрість, істина і віра! – сказав старий індіанець.

- А... Який вовк перемагає, дідусю? - запитав хлопчик. Його очі були наповнені хвилюванням.

- Завжди перемагає той вовк, якого ти годуєш! - усміхаючись, сказав, мудрий дідусь.

Притча про можливості і здібності¹⁴

Один чоловік якимось прийшов у село і побачив у курнику орля. Орлятко, мов півень або курка, ходило перевальцем і клювало зерно. Чоловік вирішив провести експеримент. Взяв орля на руки і сказав: «Ти ж орел! Твоє місце в небі, ти повинен літати!». Але орля зістрибнуло з його рук і пошкандибало назад у курник клювати зерна. Наступного дня чоловік знову взяв орля, відніс його на горище і знову вимовив: «Ти ж орел! Твоє місце у небі, ти повинен літати!». А потім зіштовхнув орля вниз. Воно пролетіло пару метрів, але, опинившись у дворі, знову подріботило у курник. На третій день чоловік взяв орля з собою в гори. Піднявся на найвищу вершину і сказав: «Ти ж орел! Твоє місце в небі, ти повинен літати!». Цього разу він постарався підкинути орля вище. Те злякалося, адже внизу була прірва. Довелося молодому орлу розправити крила і полетіти. Він піднімався щораз вище і вище. Далеко внизу залишився і чоловік, і гора, і село, і курник. Всього на секунду пошкодував орел, що він все-таки навчився літати, і знову йому захотілося назад, у затишний курник. Але тут його пронизала думка, що його місце справді в

¹⁴Притча про можливості та здібності. URL:

https://stud.com.ua/170158/psihologiya/pritcha_mozhливosti_zdibnosti

небі. І тоді він зрозумів, що завжди буде згадувати і свій курник, і село, і цього чоловіка. Але назад до них не повернеться вже ніколи...

Нерідко трапляється, що людина довгі роки займається не своєю справою, перш ніж усвідомлює свою професійну стежку.

Чим наповнюється ваше життя¹⁵

Одного разу професор на черговій лекції з філософії взяв велику п'ятилітрову скляну банку й наповнив її каменями, кожний із яких був не менше трьох сантиметрів у діаметрі. Після чого запитав студентів, чи повна банка?

Всі відповіли: так, повна.

Тоді він відкрив банку горошку й висипав її вміст у більшу банку. Горошок зайняв вільне місце між каменями. Ще раз професор запитав студентів, чи повна банка?

Всі відповіли: так.

Тоді він взяв коробку з піском, і висипав її в банку. Природно, пісок зайняв повністю вільне місце.

Укотре професор запитав студентів, чи повна банка? Відповіли: так, і цього разу однозначно, вона повна.

Тоді з-під стола він дістав склянку із водою й вилив її в банку до останньої краплі, розмочуючи пісок.

Студенти засміялися.

А зараз я хочу, щоб ви зрозуміли, що банка – це ваше життя. Каміні – це найважливіші речі вашого життя: родина, здоров'я, друзі, діти – все те, що необхідно, щоб ваше життя залишалось повним навіть якщо все інше ви втратите. Горох – це речі, які особисто для вас стали важливими: робота, дім, автомобіль. Пісок – це все інше, дрібниці.

Якщо спочатку наповнити банку піском, не залишиться місця, де могли б розміститися горох і каміні. Так само у вашому житті, якщо витратити увесь час і всю енергію на дрібниці, не залишається місця для найважливіших речей. Займайтеся тим, що робить вас щасливими: грайтеся з вашими дітьми, приділяйте час друзинам, зустрічайтеся із друзями. Завжди буде ще час, щоб попрацювати, зайнятися прибиранням будинку, полагодити й помити автомобіль. Займайтеся, насамперед, каменями, тобто найважливішими речами в житті; визначте ваші пріоритети: інше – це лише пісок.

Тоді одна студентка запитала професора, яке значення має вода?

Професор усміхнувся.

– Добре, що ви про це запитали. Я це зробив для того, щоб довести вам, що, яким би не було ваше життя зайнятим, завжди є трохи місця для дозвілля.

¹⁵ Притча: Чим наповнюється ваше життя. Менеджмент@Блог. URL: <http://www.management.com.ua/blog/436>

ЕМБЛЕМИ ФРАКЦІЙ

Емблема фракції «Дружелюбність»

Емблема фракції «Ерудованість»

Емблема фракції «Безстрашність»

Емблема фракції «Самозречення»

Емблема фракції «Щирість»

**Дерев'яний медальйон для нагородження
найактивнішого учасника фракції**

Анкета**«Моральні цінності»**

1. Якщо я щось обіцяю, то завжди стримую своє слово.

Так

Ні

2. Мене часто долають похмурі думки.

Так

Ні

3. Я маю дружні стосунки лише з тими, хто мені подобається.

Так

Ні

4. Я часто сварюся з батьками.

Так

Ні

5. Мені важко вгамувати свою злість, коли мене хтось або щось дратує.

Так

Ні

6. У мене часто виникають думки щось вкрати.

Так

Ні

7. Мені подобається вказувати іншим на їхні помилки і недоліки.

Так

Ні

8. Я вважаю, що можна порушувати певні правила.

Так

Ні

9. Мені подобається стан, який виникає, коли трохи вип'ю алкоголю.

Так

Ні

10. Мені хотілося б належати до якогось угруповання.

Так

Ні

11. Я вважаю, що вживати психоактивні речовини – це нормально.

Так

Ні

12. Я вважаю, що задоволення – це головне в житті.

Так

Ні

13. Я радо пристаю на пропозицію однокласників прогуляти який-небудь урок.

Так

Ні

14. Мені дуже хочеться керувати своїми бажаннями.

Так

Ні

15. Якщо незнайома людина мені нагрубіє, то я відреагую грубістю.

Так

Ні

16. Коли у друзів або близьких трапляється біда, я надаю посильну допомогу.

Так

Ні

17. Я вважаю, що доброта понад усе.

Так

Ні

18. Сцени насильства у мене викликають шок і обурення.

Так

Ні

Визначення результату і його інтерпретація:

Так – 1 бал за відповіді на № 1, 14, 16, 17, 18, інші номери – 0.

Ні – 0 балів за відповідь на № 1, 14, 16, 17, 18, інші номери – 1.

16–18 балів – високий рівень сформованості моральних цінностей. Для цих вихованців важливими є розвиток їхніх здібностей, вони самостійні у розв'язанні навчальних та виховних завдань, поставлених перед ними, вони прагнуть більше пізнати себе, є ініціативними.

12–15 – середній рівень сформованості моральних цінностей підлітків. Він відображає помірну виразність пізнавальної спрямованості, характеризується недостатньо чіткою потребою в поповненні своїх знань; активність у будь-якій діяльності проявляється під впливом вихователя, у підлітків немає стійкого прагнення до розв'язання моральних ситуацій.

Ниже 12 – низький рівень сформованості моральних цінностей. Він відображає прагнення до миттєвих задоволень, відсутність бажання розвивати діяльність, слабку виразність пізнавальної спрямованості, низький рівень відповідальності тощо.

Методика

«Діагностика реальної структури ціннісних орієнтирів особистості С. С. Бубнової» [28]

Призначення тесту

Методика спрямована на вивчення реалізації ціннісних орієнтирів особистості в реальних умовах життєдіяльності.

Інструкція

Опитувальник спрямований на дослідження вашої особистості і ваших стосунків. Відповідайте по змозі швидко, довго не роздумуючи над кожним питанням. Пам'ятайте, що поганих або хороших відповідей немає, є тільки ваша думка. Відповідати потрібно «так» або «ні». У бланку відповідей це відповідно «+» або «-», які потрібно проставити поруч із номером питання.

Тест

1. Чи любите ви лежати на дивані і нічого не робити?
2. Чи любите ви самі заробляти гроші й отримувати від цього задоволення?
3. Чи часто вас відвідує думка, що хочеться сходити в театр або на виставку?
4. Чи часто ви допомагаєте близьким у господарстві?
5. Чи вважаєте ви, що любов – це визначальне почуття в житті?
6. Чи любите ви читати книги про щось нове, ще невідоме вам?
7. Чи хочете ви стати босом (начальником якої-небудь компанії)?
8. Чи хочете ви, щоб вас поважали друзі за ваші особистісні якості?
9. Чи хочете ви самі брати участь у будь-яких громадських заходах (мітингах, страйках) на користь близько вам суспільної групи?
10. Чи вважаєте ви, що без спілкування з друзями ваше життя буде сумним і безбарвним?
11. Чи вважаєте ви, що здоров'я передусім, а решта додасться?
12. Чи часто вам хочеться розслабитися (послухати легку музику, наприклад)?
13. Ви обрали професію переважно тому, що вона може дати вам великий матеріальний достаток?
14. Чи вважаєте ви, що в житті важливо вміти грати на музичних інструментах, малювати тощо?
15. Якщо хтось із ваших знайомих захворів, чи виберете ви час, щоб його відвідати?
16. Ваш шлюб укладено (буде укладено) з любові?
17. Чи любите ви читати науково-популярні книги?
18. Чи хотіли ви у школі стати колись організатором?
19. Якщо ви скоїли непорядний вчинок щодо друзів або колег, чи будете ви переживати з цього приводу?

20. Чи вважаєте ви, що громадськими діями (мітингами, зібраннями) можна щось змінити в суспільному житті?
21. Чи можете ви спокійно обійтися без частого спілкування зі своїми знайомими?
22. Чи вважаєте ви, що потрібно якимось зміцнювати своє здоров'я (плавати, бігати, грати в теніс тощо)?
23. Головне для вас – настрої на цю хвилину, а що буде потім – не так важливо?
24. Чи вважаєте ви, що головне – придбати будинок (квартиру), машину та інші матеріальні статки?
25. Чи любите ви гуляти лісом, парком?
26. Чи потрібно матеріально допомагати тим, хто просить милостиню?
27. Любов – це почуття, яке народжується і помирає?
28. Чи хотіли б ви стати вченим?
29. Влада – це почесно і значимо?
30. Чи хотіли б ви, щоб у вас було більше друзів?
31. Чи спадало вам на думку зайнятися перебудовою якоїсь громадської організації (клубу, консультаційного пункту, інституту)?
32. Чи багато свого вільного часу ви хотіли б приділяти спілкуванню?
33. Чи часто ви замислюєтеся про своє здоров'я?
34. Вважаєте ви, що дуже важливо вміти задовольняти себе?
35. Якби у вас була можливість, чи обрали б ви зараз більш високооплачувану роботу, ніж наявна?
36. Чи хотіли б ви зайнятися фотографуванням?
37. Чи вважаєте ви, що потрібно обов'язково допомогти пропащій людині?
38. Почуття любові для вас – це першооснова життя?
39. Чи часто ви запитуєте себе: «А чому саме так?»
40. Чи хотіли б ви займатися політикою?
41. Чи часто ваш внутрішній голос запитує у вас: «А чи поважають мене інші?»
42. Чи є для вас суспільні явища предметом обговорення вдома або на роботі?
43. Якщо ви три дні проведете на безлюдному острові, чи помрете від самотності?
44. Чи бігаєте ви на лижах, щоб зміцнити своє здоров'я?
45. Чи часто ви мрієте, лежачи з заплющеними очима?
46. Головне в житті – це робити гроші і створювати власний бізнес?
47. Чи часто ви купуєте картини та інші художні вироби або хотіли б їх купити?
48. Якщо хтось із близьких досить довго хворіє, чи будете ви за нього виконувати його обов'язки у господарстві не нарікаючи?

49. Чи любите ви маленьких дітей?
50. Чи хотіли б ви створити якусь свою «теорію» (відносності, таблицю тощо)?
51. Чи хочете ви бути схожим на якусь відому людину (актора, політика, бізнесмена)?
52. Чи важливо вам, щоб вас поважали товариші по службі за ваші професійні знання?
53. Чи хотіли б зараз щось зробити в політиці?
54. Ви людина рішуча?
55. Чи ходите ви в сауну, басейн, лазню, чи займаєтеся аеробікою для підтримки хорошого фізичного стану?
56. Нормальний відпочинок – це надзвичайно важливо, чи не так?
57. У житті надзвичайно важливо накопичити матеріальні засоби і передати їх дітям?
58. Чи хотілося вам коли-небудь самому намалювати картину або написати музику?
59. Коли маленька дитина плаче – це «крик про допомогу»?
60. Для вас важливіше любити самому, ніж бути коханим?
61. «У всьому хочеться дійти до самої суті» - це про вас?
62. Чи хотіли б ви, щоб ваші діти стали знаменитими людьми?
63. Чи хотіли б ви, щоб колеги зверталися до вас по допомогу в особистих питаннях, як до людини?
64. У суспільному житті нехай залишається все, як є?
65. Спілкування – це лише марна трата часу?
66. Здоров'я – це не найголовніше в житті, чи не так?

Обробка та інтерпретація результатів тесту

Ступінь виразності кожної поліструктурності ціннісних орієнтацій особистості визначалася за допомогою ключа, поданого у бланку відповідей. Відповідно до нього підраховується кількість позитивних відповідей у всіх одинадцяти стовпчиках, а результат записується в графі «?». За результатами обробки індивідуальних даних будується графічний профіль, що відображає вираженість кожної цінності. Для цього по вертикалі фіксується кількісна вираженість цінностей (за 6-бальною системою), а по горизонталі – види цінностей.

Номери питань

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22
23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33
34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44
45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55
56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66
I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI

Перерахуємо ці цінності:

1. Приємне проведення часу, відпочинок.
2. Високий матеріальний добробут.
3. Пошук і насолода прекрасним.
4. Допомога і милосердя до інших людей.
5. Любов.
6. Пізнання нового у світі, природі, людині.
7. Високий соціальний статус і управління людьми.
8. Визнання та повага людей і вплив на оточення.
9. Соціальна активність для досягнення позитивних змін у суспільстві.
10. Спілкування.
11. Здоров'я.

Дослідження самооцінки за методикою Дембо-Рубінштей (модиф. А. Прихожан) [52]

Інструкція. Сторони людської особистості можна умовно зобразити вертикальною лінією, нижня точка якої буде символізувати найнижчий розвиток, а верхня – найвищий. Вам запропоновано сім таких ліній. Вони позначають: 1) здоров'я; 2) розум, здібності; 3) характер; 4) авторитет; 5) вміння багато чого робити своїми руками; 6) зовнішність; 7) упевненість у собі.

На вертикальних лініях позначте, як Ви оцінюєте розвиток у себе цих якостей на цей час. Після цього позначте, за якого рівня розвитку цих якостей ви були б задоволені собою або відчули гордість за себе. Час, відведений на заповнення шкали разом з читанням інструкції – 10–12 хв.

Обробка та інтерпретація результатів. Обробка відбувається за допомогою шістьох шкал (перша, тренувальна – «здоров'я», не враховується). Кожна відповідь виражається в балах. Довжина кожної шкали – 100 мм, відповідно до цього відповіді вихованців отримують кількісну характеристику (наприклад, 54 мм = 54 бали).

За кожною із шести шкал визначаються:

- рівень домагань – відстань у мм від нижньої точки шкали («0») до знака «+»;
- рівень самооцінки – від «0» до знака «–»;
- значення розбіжності між рівнем домагань і самооцінкою – відстань від знака «+» до знака «–», якщо рівень домагань нижчий за самооцінку, він виражається від'ємним числом.

Розрахуйте середню величину кожного показника рівня домагань і самооцінки за всіма шкалами.

Рівень домагань. Норму, реалістичний рівень домагань, характеризує результат від 60 до 89 балів. Оптимальний – порівняно високий рівень – від 75 до 89 балів, підтверджує оптимальне уявлення про свої можливості, що є важливим чинником особистісного розвитку. Результат від 90 до 100 балів зазвичай засвідчує нереалістичне, некритичне ставлення вихованців до власних можливостей. Результат менший за 60 балів свідчить про занижений рівень домагань, він – індикатор несприятливого розвитку особистості.

Рівень самооцінки. Кількість балів від 45 до 74 («середня» і «висока» самооцінка) засвідчують реалістичну (адекватну) самооцінку.

Кількість балів від 75 до 100 і вище свідчить про завищену самооцінку і вказує на певні відхилення у формуванні особистості. Завищена самооцінка може підтверджувати особистісну незрілість, невміння правильно оцінити результати своєї діяльності, порівнювати себе з іншими; така самооцінка може вказувати на суттєві викривлення у формуванні особистості – «закритості для досвіду», нечутливості до своїх помилок, невдач, зауважень та оцінок оточення. Кількість балів нижча за 45 вказує на занижену

самооцінку (недооцінку себе) і свідчить про гострі проблеми у розвитку особистості. За низькою самооцінкою можуть ховатися два абсолютно різних психологічних явища: справжня невпевненість у собі і «захисна», коли декларування (самому собі) власного невміння, відсутність здатності і тому подібного дозволяє не докладати жодних зусиль.

Методика визначення видів самооцінки

Інструкція. Уважно прочитайте список і складіть із нього два ряди по 10–20 слів у кожному.

Перший ряд повинні утворювати слова, які, на вашу думку, описують позитивні риси вашого ідеалу. У другий ряд слід вписати слова, які характеризують антиідеал. Це еталонні ряди.

Потім вам потрібно вибрати з позитивного та негативного рядів ті слова, що позначають риси, притаманні саме вам. Орієнтуватися треба не на міру вираженості, а тільки на наявність чи відсутність тієї чи іншої риси.

З еталонних рядів оберіть ті слова-риси (якості), які, на вашу думку, відзначають у вас товариші.

Перелік слів, що характеризують якості особистості:

Акуратність, активність, альтруїзм.

Безтурботність, безвільність, безкорисливість, безстрашність, безхарактерність, безцеремонність, боязкість.

Ввічливість, вдумливість, веселість, вірність, витривалість, вразливість.

Гордість, грубість, гуманність.

Делікатність, діловитість, дисциплінованість, доброзичливість, доброта, довірливість.

Егоїстичність, ентузіазм.

Жадібність, жорстокість, життєрадісність.

Заздрість, зарозумілість, злопам'ятність.

Ініціативність, імпульсивність.

Комунікабельність, критичність.

Легковір'я, лицемірство.

Мрійливість, мовчазність, мстивість, м'якість.

Наївність, наполегливість, неухажливість, незворушність, незалежність, непрактичність, невібагливість, нерішучість, нестриманість, нервозність, ніжність.

Образливість, організованість, обережність.

Пасивність, підозрілість, підприємливість, привабливість, привітність, принциповість, поетичність, пунктуальність.

Рішучість, розсудливість.

Самолюбство, самостійність, самовпевненість, стриманість, скромність, сором'язливість, сміливість, старанність, співчутливість.

Тактовність, терпимість, точність.

Хвалькуватість, хитрість, хоробрість, холодність.

Цілеспрямованість.

Чесність.

Обробка даних. Кількість вибраних із ряду слів-якостей ділять на загальну кількість слів у еталонному ряді. Якщо коефіцієнт позитивного ряду близький до одиниці, то вихованець, певно, переоцінює себе; результат, який наближається до нуля, свідчить про недооцінку себе, підвищену самокритичність; коли результат близький до 0,5 – самооцінка середня, близька до адекватної, вихованець сприймає себе досить критично.

Так само визначають коефіцієнт за негативним рядом. У цьому випадку результат, близький до нуля, свідчить про завищену самооцінку; близький до одиниці – про занижену; а близький до 0,5 – про нормальну.

Методики вивчення загальної самооцінки

Інструкція. Заповніть опитувальник, що містить 32 судження, з приводу яких можливі п'ять варіантів відповідей. Кожна відповідь кодується балами за схемою:

дуже часто – 4,
 часто – 3,
 іноді – 2,
 рідко – 1,
 ніколи – 0.

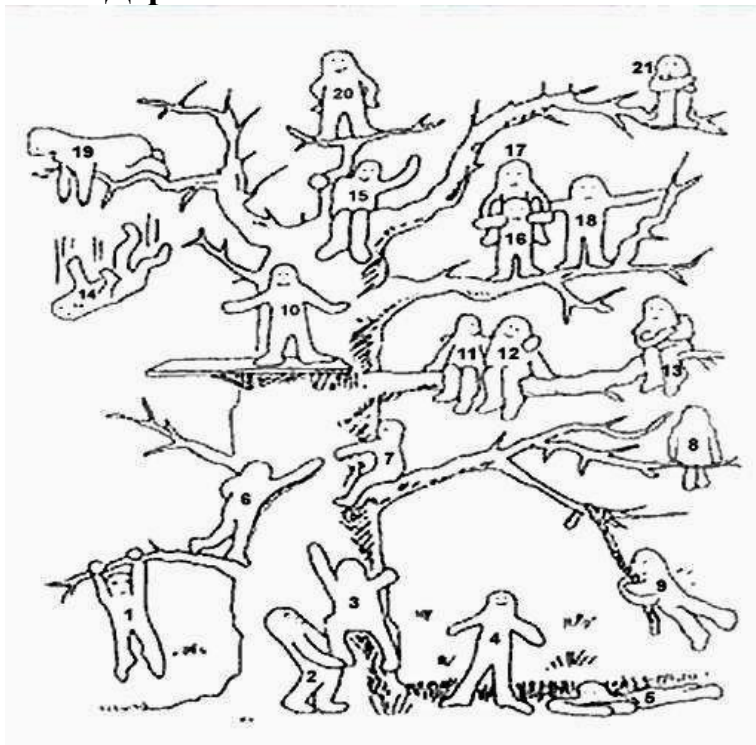
1. Мені хочеться, щоб мої друзі підбадьорювали мене.
2. Я постійно відчуваю свою відповідальність за процес роботи.
3. Мене хвилює моє майбутнє.
4. Багато хто ненавидить мене.
5. Я менш ініціативна, ніж інші.
6. Мене хвилює мій психічний стан.
7. Я боюся здатися невігласом.
8. Зовнішність інших набагато привабливіша, ніж моя.
9. Я боюся виступати з промовою перед незнайомими людьми.
10. Я роблю помилки.
11. Шкода, що я не вмю говорити з людьми так, як слід.
12. Шкода, що мені не вистачає впевненості у собі.
13. Я воліла би, щоб інші люди частіше схвалювали мої дії.
14. Я занадто скромна.
15. Моє життя марне.
16. Багато хто неправильно думає про мене.
17. Мені ні з ким поділитися своїми думками.
18. Люди чекають від мене забагато.
19. Люди не дуже цікавляться моїми досягненнями.
20. Я трохи соромлюсь.
21. Я відчуваю, що багато людей не розуміє мене.
22. Я не відчуваю себе у безпеці.
23. Я часто хвилюююсь, та даремно.

24. Я почуваю себе ніяково, коли входжу до кімнати, де вже сидять люди.
25. Я почуваю себе скуто.
26. Я відчуваю, що люди говорять про мене за моєю спиною.
27. Я впевнена, що люди майже все сприймають легше, ніж я.
28. Мені здається, що зі мною має статись якась прикрість.
29. Мене непокоїть думка про те, як люди ставляться до мене.
30. Шкода, що я не дуже комунікабельна людина.
31. У суперечках я висловлююсь тільки тоді, коли впевнена у своїй правоті.
32. Я думаю про те, чого чекають від мене інші.

Обробка даних. Для виявлення рівня самооцінки потрібно підсумувати бали за всіма 32 судженнями. Сума балів:

- від 0 до 25 – свідчить про високий рівень самооцінки, за якого людина, зазвичай, не обтяжена «комплексом неповноцінності», правильно реагує на зауваження і рідко піддає сумніву власні дії;
- від 26 до 45 – свідчить про середній рівень самооцінки, коли людина рідко страждає від «комплексу неповноцінності» й лише іноді намагається підлаштуватися під думку інших;
- від 46 до 128 – вказує на низький рівень самооцінки, за якого людина болісно сприймає критичні зауваження на свою адресу, намагається завжди зважати на думку інших і часто страждає від «комплексу неповноцінності».

Тест «Дерево»

Інструкція. Роздивитись дерево. Ви бачите на ньому і поряд багато чоловічків. Який чоловічок нагадує вам себе, відповідає вашому настрою і становищу? Виберіть його, обведіть його червоним олівцем, поясніть свій вибір. Тепер зеленим олівцем обведіть того чоловічка, яким ви хотіли б стати і на чиєму місці опинитися.

Ключ.

Позиції № 1, 3, 6, 7 – характеризують установку на подолання перешкод.

№ 2, 11, 12, 16, 17, 18, 19 – активна життєва позиція та показники комунікабельності, дружньої підтримки, взаєморозуміння, взаємодопомоги, інколи, нехтування власними інтересами заради інших, альтруїзму.

№ 4 – стійкість позицій (бажання досягти успіху без подолання перешкод).

№ 10, 15 – упевненість у своїх силах, комфортний стан, нормальна адаптація, досить високий статус у колективі.

№ 9 – мотивація на розваги.

№ 13, 21 – потреба у зміні діяльності, у відпочинку; замкнутість, тривожність, відчуженість, образа, гнів, може бути проявом серйозних проблем у колективі або особистих негараздів.

№ 5 – втомлюваність, загальна слабкість, невеликий запас сил.

№ 8 – усунення від колективних справ, занурення у себе, замкнутість, самостійність, інколи можливі прояви суїцидальної поведінки.

№ 20 – безпідставне бажання бути лідером, «командувати», «щоб мого було зверху», прагнення досягти лідерства в мікрогрупах; завищена самооцінка, установка на лідерство

№ 14 – кризовий стан, «падіння у прірву»; незадоволення ситуацією, що склалась у колективі, бажання привернути до себе увагу, інколи – бездіяльність, пасивність як роль, демонстративно занижена самооцінка: «Я сам нічого не можу».

Додаток Є
Таблиця

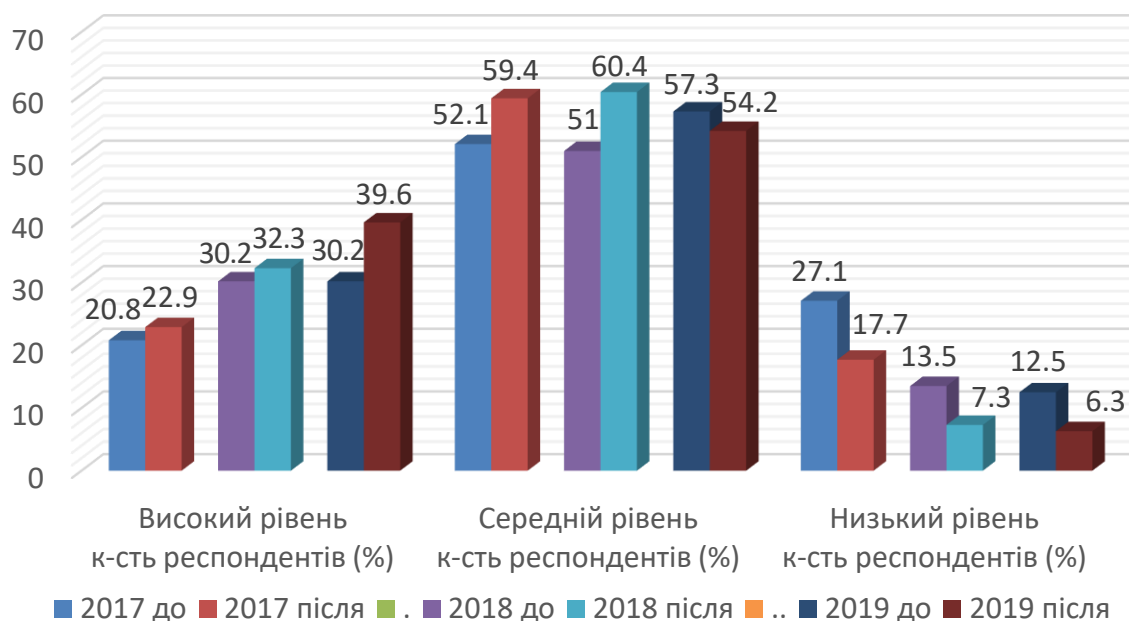
Ціннісні орієнтири підлітків (за методикою С. С. Бубнова)

№ з/п	Ціннісні орієнтири	Високий рівень к-сть респондентів (%)						Середній рівень к-сть респондентів (%)						Низький рівень к-сть респондентів (%)					
		2017		2018		2019		2017		2018		2019		2017		2018		2019	
		до	після	до	після	до	після	до	після	до	після	до	після	до	після	до	після	до	після
		корекції		корекції		корекції		корекції		корекції		корекції		корекції		корекції		корекції	
1.	Приємне проведення часу, відпочинок	20,8	22,9	30,2	32,3	30,2	39,6	52,1	59,4	51,0	60,4	57,3	54,2	27,1	17,7	13,5	7,3	12,5	6,3
2.	Високий матеріальний добробут	17,7	20,8	21,9	26,0	29,2	35,4	34,4	40,6	43,8	49,0	40,6	36,5	47,9	38,5	34,4	25,0	30,2	28,1
3.	Пошук і насолода прекрасним	28,1	34,4	30,2	36,5	34,4	35,4	40,6	41,7	42,7	43,4	39,6	40,6	31,2	24,0	27,1	19,8	31,3	24,0
4.	Допомога і милосердя до інших людей	32,3	33,3	36,5	43,8	43,8	42,7	44,8	49,0	49,0	45,8	41,7	47,9	22,9	17,7	14,6	10,5	14,6	9,4
5.	Любов	26,0	32,3	31,3	39,6	37,5	38,5	45,8	50,0	52,1	47,9	46,9	47,9	31,3	17,7	16,7	12,5	15,6	13,5
6.	Пізнання нового світу, природі, людині	31,3	35,4	32,3	39,6	34,4	37,5	33,3	40,6	42,7	45,8	51,0	49,0	35,4	24,0	25,0	14,6	14,6	13,5
7.	Високий соціальний статус і керування	22,9	25,0	30,2	33,3	31,3	35,4	42,7	41,7	34,4	38,5	33,3	38,5	34,4	33,3	35,4	28,1	35,4	36,5

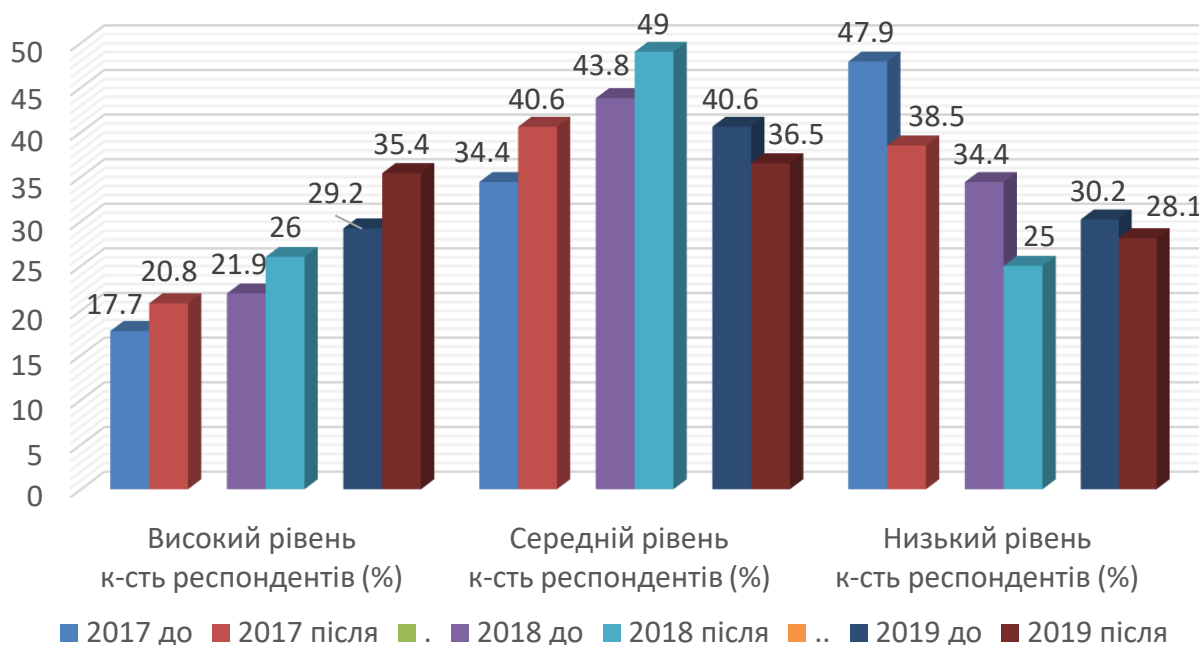
	людьми																		
8.	Визнання та повага людей і вплив на оточення	32,3	39,6	36,5	44,8	37,5	50,0	21,9	28,1	40,6	34,4	36,5	38,5	65,6	59,4	47,9	42,7	32,3	28,1
9.	Соціальна активність для досягнення позитивних змін у суспільстві	12,5	10,4	13,5	24,0	33,3	33,3	21,8	30,2	28,1	32,3	34,4	38,5	65,6	59,4	47,9	42,7	32,3	28,1
10.	Спілкування	38,5	44,8	40,6	41,7	39,6	40,6	24,0	20,8	31,3	32,3	32,3	36,5	37,5	34,4	28,1	26,0	28,1	22,9
11.	Здоров'я	36,5	40,6	32,3	32,3	41,7	40,6	36,5	45,8	37,5	43,8	43,8	45,8	27,1	13,5	30,2	24,0	14,6	13,5

Ціннісні орієнтири підлітків (за методикою С. С. Бубнова)

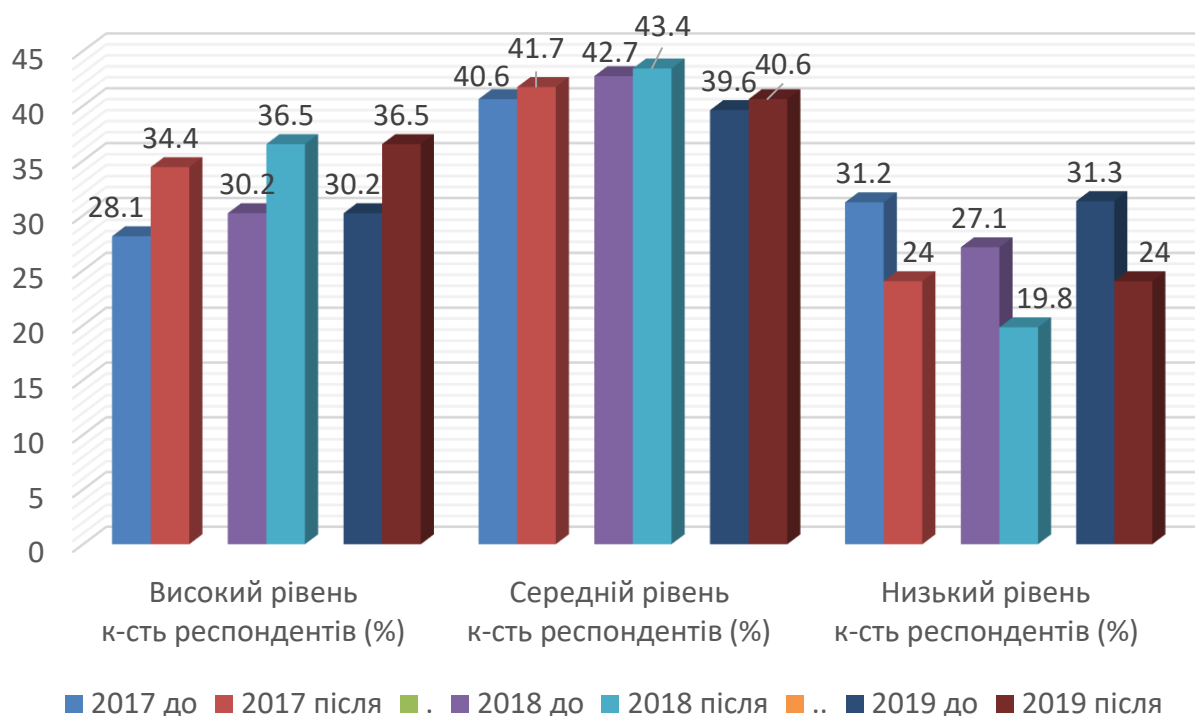
1. Приємне проведення часу, відпочинок

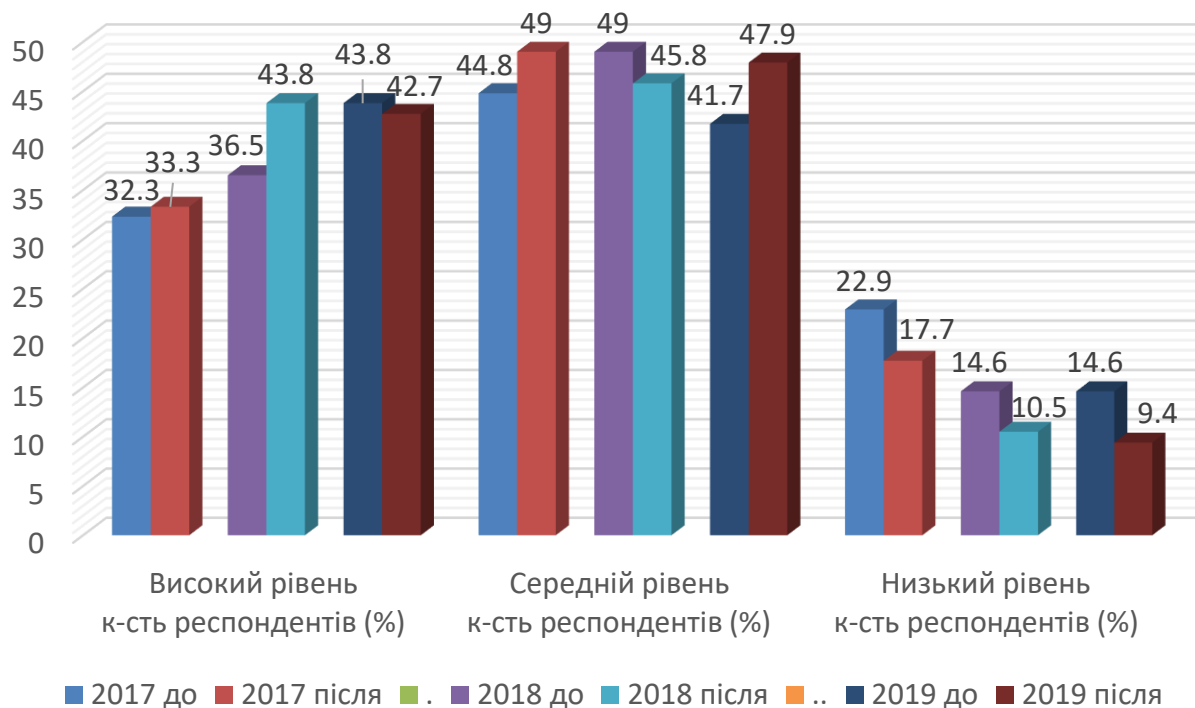
2. Високий матеріальний добробут

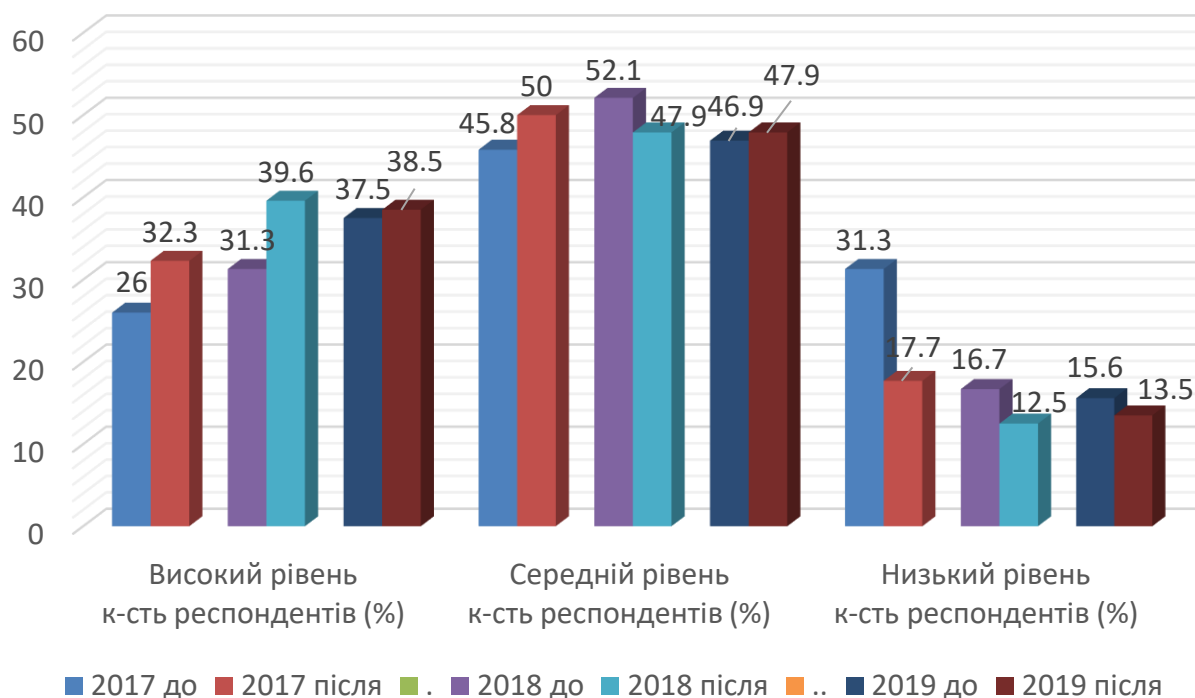
3. Пошук і насолода прекрасним

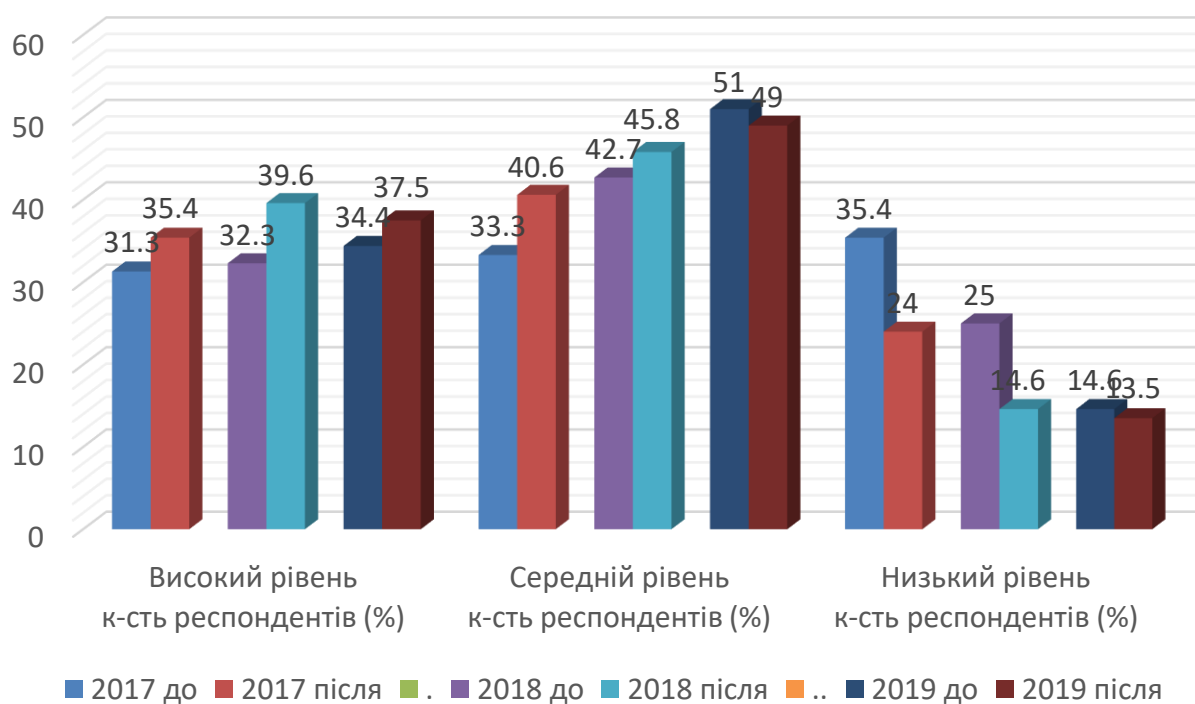
4. Допомога і милосердя до інших людей

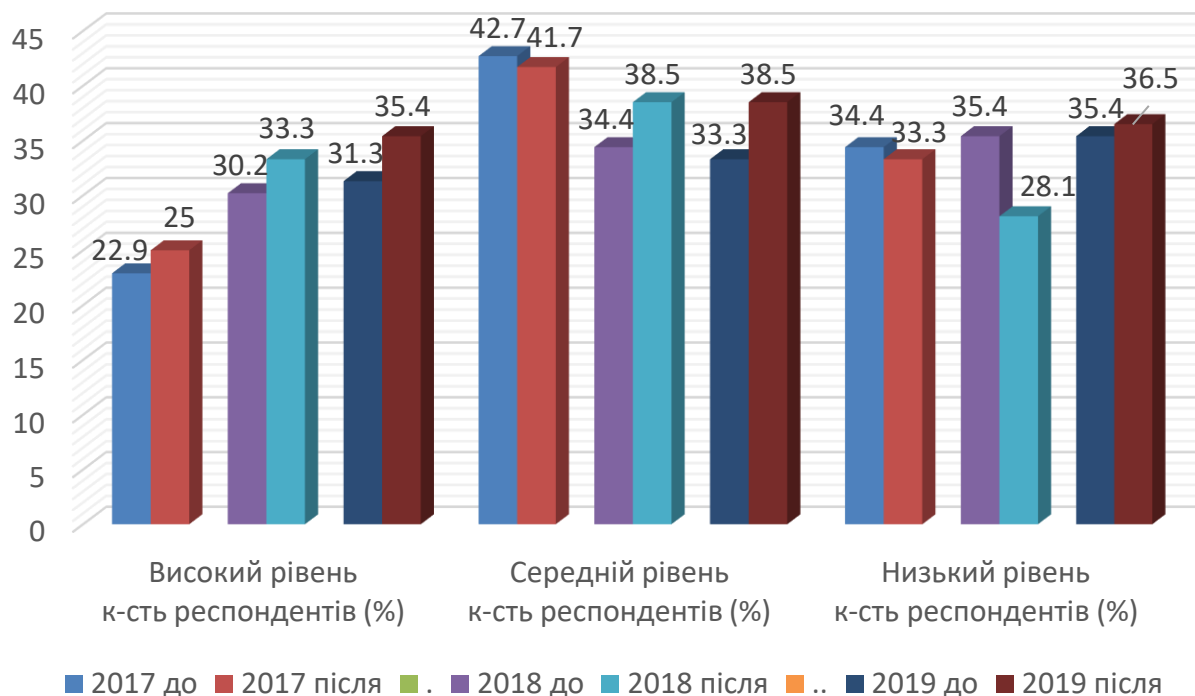
5. Любов

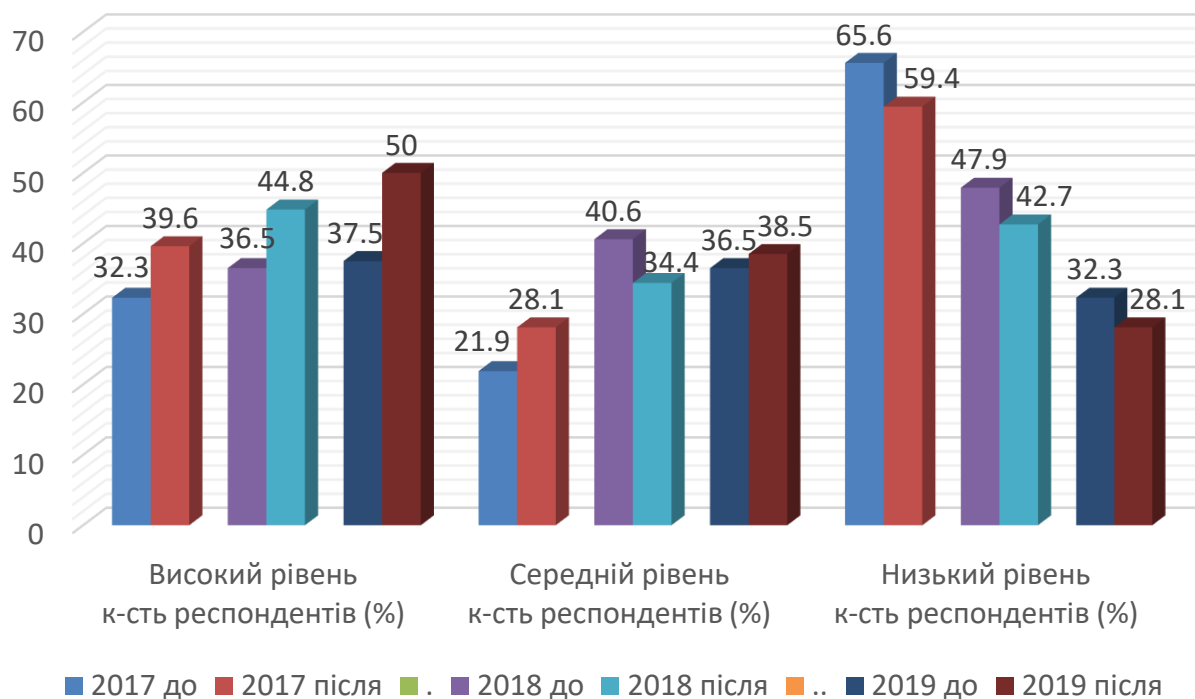
6. Пізнання нового у світі, природі, людині

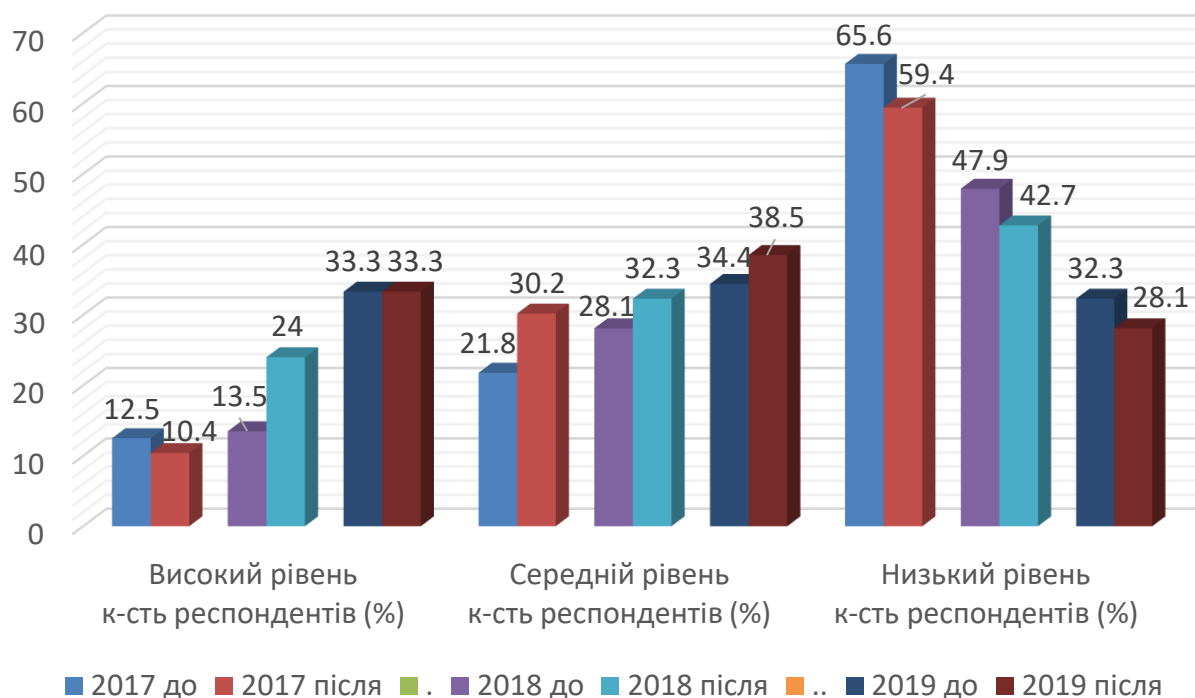
7. Високий соціальний статус і керування людьми

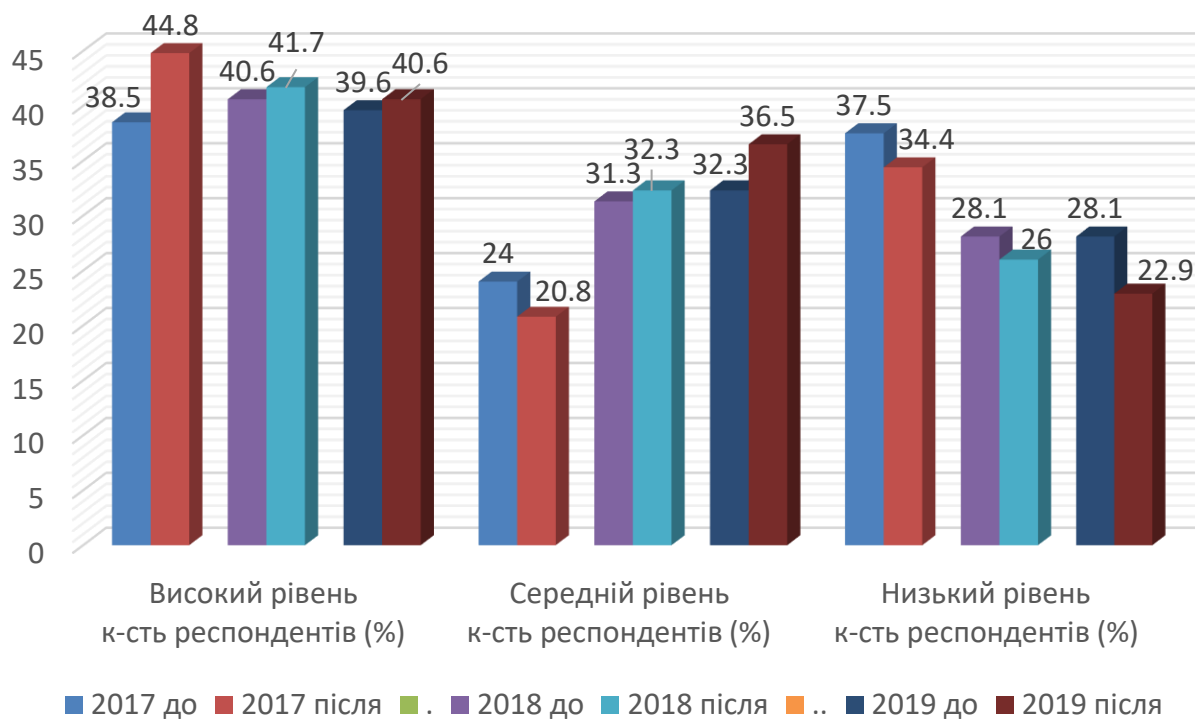
8. Визнання і пошана людей і вплив на оточуючих

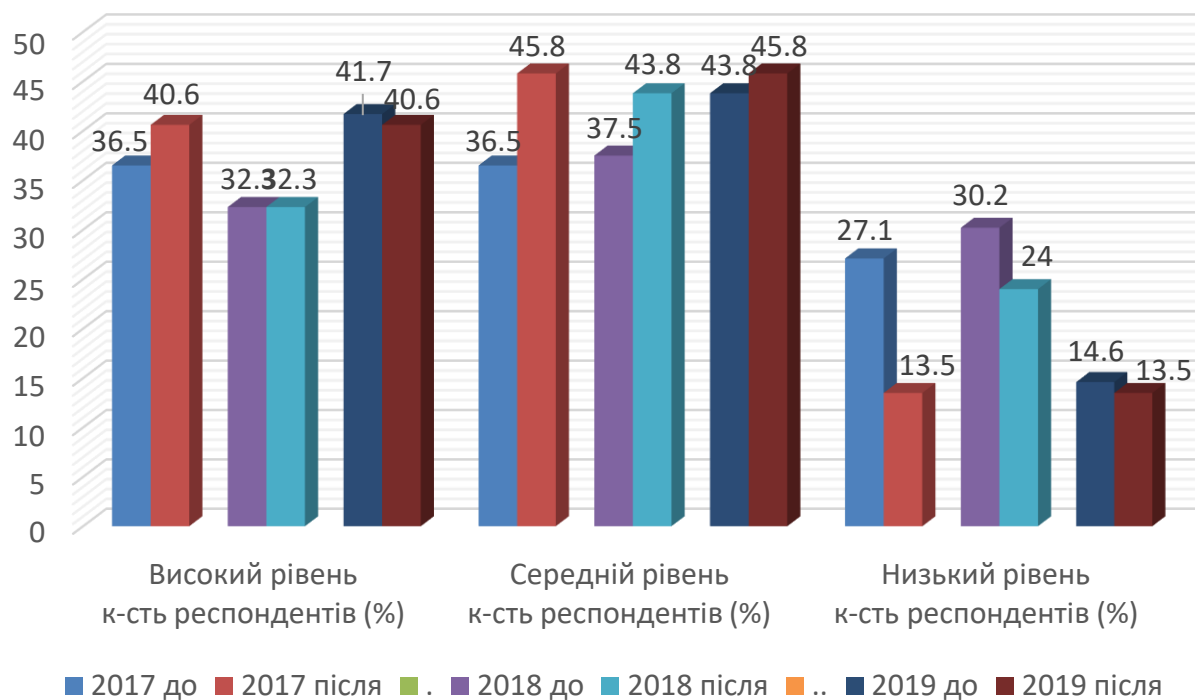
9. Соціальна активність для досягнення позитивних змін в суспільстві

10. Спілкування

11. Здоров'я

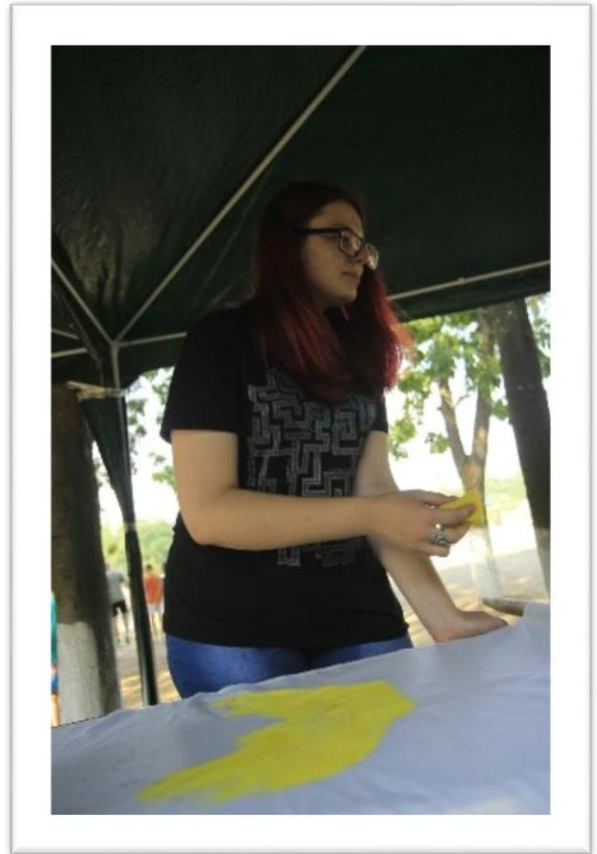
Свідчення вихованки табору літнього відпочинку Анни (2014 р.)
(Мову оригіналу свідчення збережено)

«Поддержка и надежда – вот, что нужно любому человеку, попавшему в беду; тем более ребенку, жизнь которого в одно мгновение изменила и перевернула с ног на голову война. Нас сотни и тысячи. Мы разбросаны жизнью, ее тяжелой рукой по разным уголкам Украины: от Харькова до Львова, от Одессы до Винницы, от крошечного поселка, едва заметного на картах, до шумной и многоголосой столицы», - написала у своєму есе 14-тилітня дівчина Аня, яка втратила батька, була змушена утікати разом із мамою із зони бойових дій.

Ми познайомилися з Анею, коли вона була у важкому душевному стані: глибока депресія, суїцидальні думки, страх, розчарування, пригнічення.

Завдяки участі у програмі «РеформІСті» Аня змогла відкрити для себе новий сенс, навчилася радіти життю, ставити нові цілі. Тепер вона студентка університету, навчається журналістики.

«Первое и основное, на чем держится лагерь, - прекрасные, отзывчивые, интересные люди, готовые всегда прийти на помощь: креативная команда и замечательные наставники, каждый из которых, я уверена, стал своим воспитанникам другом и близким человеком, настоящим членом маленькой отрядной семьи. Дни пролетели незаметно. Мы открывали для себя Бога, Его Слово и уроки; учились видеть в жизни только хорошее; наслаждались морем, теплыми летними деньками и друг другом; играли и соревновались, забыв о всех неприятностях и бедах. Нас научили побеждать свои страхи, преодолевать преграды и не сдаваться на пути к мечте. Мы бесконечно благодарны за это», - такими словами Аня закінчила своє есе, яке було підсумком нашої з нею роботи.

УКРАЇНА

УПРАВЛІННЯ ОСВІТИ І НАУКИ
РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ

**РІВНЕНСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ІНСТИТУТ
ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ**

вул. В. Чорновола, 74, м. Рівне, 33028; тел. 64-96-60, 64-96-61; факс 63-64-73

E-mail: roippo.rv@ukr.net, код ЄДРПОУ 02139765

10.03.2021 № 02-12/174

ДОВІДКА

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Грицюти Оксани Федорівни «Виховання моральних цінностей у підлітків
в умовах літніх таборів відпочинку»
на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук
за спеціальністю 13.00.07 – теорія та методика виховання**

Концептуальні положення роботи та розвивальна програма виховання моральних цінностей підлітків в умовах літніх таборів, обґрунтовані в дисертаційному дослідженні Грицюти Оксани Федорівни, впроваджувалися у Рівненському обласному інституті післядипломної педагогічної освіти впродовж 2019-2020 навчального року.

Основні результати дисертаційного дослідження апробувалися викладачами кафедри педагогіки, психології та корекційної освіти у науково-методичному супроводі професійного розвитку соціальних педагогів, практичних психологів, вихователів закладів загальної середньої освіти та підвищенні їх кваліфікації на курсах, а також для проведення науково-практичних семінарів, круглих столів. Практичні аспекти дослідження та методичні рекомендації з виховання моральних цінностей підлітків використовувалися при підготовці освітніх програм для здійснення освітнього процесу та розробки Програми національного виховання в закладах освіти Рівненщини на 2020-2025 роки.

Ефективність впровадження розвивальної програми виховання моральних цінностей підлітків в умовах літніх таборів відпочинку сприятиме фаховому зростанню, розвитку професійних компетентностей педагогічних працівників у роботі з підлітками щодо гармонізації їх емоційного стану, розвитку рефлексії, саморегуляції, емоційної стабільності.

Результати дослідження О.Грицюти обговорювалися та отримали схвальну оцінку на засіданні кафедри педагогіки, психології та корекційної освіти Рівненського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, протокол № 02 від 25 лютого 2021 року.

Ректор інституту

Алла ЧЕРНІЙ

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

вул.Ст.Бандери, 12, м. Рівне, 33028, тел. (0362) 26-78-65, факс (0362) 26-37-15
E-mail: rectorat@rdgu.uar.net, код ЄДРПОУ 25736989

02.03.2021 № 01-12/17

На № _____ від _____

Довідка
про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Грицюти Оксани Федорівни
на тему: «Виховання моральних цінностей у підлітків
в умовах літніх таборів відпочинку»
на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук
зі спеціальності 13.00.07 – теорія і методика виховання

Матеріали експериментального дослідження Грицюти О. Ф. з теми «Виховання моральних цінностей у підлітків в умовах літніх таборів відпочинку» пройшли успішну апробацію та впровадження на кафедрі теорії і методики виховання Рівненського державного гуманітарного університету.

Заслужують на увагу дослідження автора стосовно необхідності впровадження у розважально-оздоровчий процес підлітків виховного елементу, для чого були сформульовані педагогічні умови, визначені форми та методи виховання моральних цінностей у підлітків в умовах літніх таборів відпочинку.

Практичне використання результатів роботи полягає у розробці концепції і створенні на її основі програми виховання моральних цінностей підлітків в умовах літніх таборів відпочинку.

Запропоновані дослідником форми і методи виховання моральних цінностей підлітків в умовах літніх таборів відпочинку, як показали проведені тести, опитування, анкети, спостереження виявилися ефективними у вихованні моральних цінностей у підлітків.

Результати дослідження знайшли відображення в удосконаленні виховного процесу та при розробці методичного забезпечення для відпочинку підлітків.

Практичне використання результатів роботи впливає на якісну роботу вихователів у таборі, якими, зазвичай, є студенти педагогічних вузів, на удосконалення відносин між вихователями та вихованцями у літньому таборі відпочинку.

Матеріали та висновки дослідження Грицюти О.Ф. використовувались під час проведення лекцій, практичних та лабораторних занять, проходження педагогічної практики у таборі.

Доповнення змісту навчальних курсів матеріалами дослідження сприяло розширенню знань студентів про особливості виховання та розвитку моральних цінностей у підлітків.

Перший проректор

проф.Павелків Р.В.
Підпис Павелківа Р.В. засвідчую
Начальник загального відділу
О.В. Моско
20 р.

**ТОВАРИСТВО З ОБМЕЖЕНОЮ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЮ
«ДИТЯЧИЙ ЗАКЛАД ОЗДОРОВЛЕННЯ ТА
ВІДПОЧИНКУ «СОНЯЧНИЙ»**

51600, Дніпропетровська область, ЄДРПОУ: 42442967 р/р 26005050320460
МФО 305299, ПАТ КБ «Приватбанк»,
тел. 0503617326, E-mail :sunnycamp.lazurnoe@gmail.com

18.08.2020 р. № 201

Довідка
про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Грицюти Оксани Федорівни
на тему:
«Виховання моральних цінностей у підлітків
в умовах літніх таборів відпочинку»
на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук
зі спеціальності 13.00.07 – теорія і методика виховання

Матеріали емпіричного дослідження Грицюти О. Ф. з теми «Виховання моральних цінностей у підлітків в умовах літніх таборів відпочинку» пройшли успішну апробацію та впровадження під час літнього відпочинку підлітків у дитячому закладі оздоровлення та відпочинку «Сонячний», смт. Лазурне Херсонської області.

Заслуговують на увагу дослідження автора стосовно необхідності впровадження у розважально-оздоровчий процес підлітків виховного елементу, для чого були сформульовані педагогічні умови, визначені форми та методи виховання моральних цінностей у підлітків в умовах літніх таборів відпочинку.

Практичне використання результатів роботи полягає у розробці концепції і створенні на її основі програми виховання моральних цінностей підлітків в умовах літніх таборів відпочинку.

Запропоновані дослідником форми і методи виховання моральних цінностей підлітків в умовах літніх таборів відпочинку, як показали проведені тести, опитування, анкети, спостереження виявилися ефективними: у вихованців покращилися розуміння важливості вибору і дотримання моральних цінностей. У вихователів табору, якими здебільшого є студенти і волонтери громадських організацій, зросли пізнання та розуміння процесу виховання моральних цінностей у підлітків на навички допомоги у збагаченні наявних цінностей.

Матеріали теоретичного та емпіричного дослідження Грицюти О. Ф. були представлені на навчальних семінарах педагогічного колективу ДЗОТВ «Сонячний», під час проведення методичних нарад, проходження

педагогічної практики студентів у літньому таборі і отримали позитивні відгуки педагогічного колективу та адміністрації закладу, як такі, що сприяють розвитку моральних цінностей підлітків. Результати дослідження знайшли відображення в удосконаленні виховного процесу та при розробці методичного забезпечення для відпочинку підлітків.

Директор ДЗОТВ

«Сонячний»

A handwritten signature in blue ink, appearing to be "Т.М. Ступник".

Ступник Т.М

**КОМУНАЛЬНЕ ПІДПРИЄМСТВО
«ДИТЯЧИЙ САНАТОРНО-ОЗДОРОВЧИЙ КОМПЛЕКС
«ЕЛЕКТРОНІК-РІВНЕ» РІВНЕНСЬКОЇ МІСЬКОЇ РАДИ
(КП ДСОК «Електронік-Рівне»)**

33028, Рівненська обл.,
м. Рівне вул. Соборна, 30
тел/факс (0362)26-85-44, 26-74-33
e-mail elektronik-rivne@ukr.net
web: <http://elektronik.rv.ua>

р/р UA6433339100000260060 60038323
в АТ КБ «Приватбанку»
МФО 333391
ЄДРПОУ/ ДРФО 31383192

Вих. № 27
від « 30 » серпня 2020 року

**Довідка
про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Грицюти Оксани Федорівни
на тему:
«Виховання моральних цінностей у підлітків
в умовах літніх таборів відпочинку»
на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук
зі спеціальності 13.00.07 – теорія і методика виховання**

Матеріали експериментального дослідження Грицюти О. Ф. з теми «Виховання моральних цінностей у підлітків в умовах літніх таборів відпочинку» пройшли успішну апробацію та впровадження на базі дитячого санаторно-оздоровчого комплексу "Електронік-Рівне" Рівненської області.

Заслуговують на увагу авторська програма виховання моральних цінностей підлітків «РеформІСті», яка спонукала автора до дослідження необхідності впровадження у розважально-оздоровчий процес підлітків виховного елементу, для чого були сформульовані педагогічні умови, визначені форми та методи виховання моральних цінностей у підлітків в умовах літніх таборів відпочинку.

Практичне використання результатів роботи полягає у розробці концепції і створенні на її основі програми виховання моральних цінностей підлітків в умовах літніх таборів відпочинку.

Запропоновані дослідником форми і методи виховання моральних цінностей підлітків в умовах літніх таборів відпочинку, як показали проведені тести, опитування, анкети, спостереження виявилися ефективними: у вихованців покращилися розуміння важливості вибору і дотримання моральних цінностей. У вихователів табору зросли пізнання та розуміння процесу виховання моральних цінностей у підлітків та навички допомоги у збагаченні наявних цінностей.

Матеріали теоретичного та емпіричного дослідження Грицюти О. Ф. були представлені на навчальних семінарах педагогічного колективу дитячого санаторно-оздоровчого комплексу "Електронік-Рівне", під час проведення методичних нарад, проходження педагогічної практики студентів

у літньому таборі і отримали позитивні відгуки педагогічного колективу та адміністрації закладу, як такі, що сприяють розвитку моральних цінностей підлітків. Результати дослідження знайшли відображення в удосконаленні виховного процесу та при розробці методичного забезпечення для відпочинку підлітків.

Директор КП ДСОК "Електронік-Рівне"

Гершун В.І.

Товариство з обмеженою відповідальністю
«Позаміський дитячий заклад оздоровлення та
відпочинку»

«Іскорка»

84130 Україна Донецька область,

місто Слов'янськ,

місто Святогірськ вул. Івана Мазепи, 31

ЄДРПО/ДРФО 42010084

МФО 335548 ПАТ КБ «ПриватБанк» Краматорська

філія р/р 26005053619315,

iskorkacamp@gmail.com

тел. 0506060535

Общество с ограниченной ответственностью
«Загородное детское учреждение
оздоровления и отдыха»

«Искорка»

84130 Украина Донецкая область,

город Славянск,

город Святогорск ул. Ивана Мазепы, 31

ЕГРПО / ДРФО 42010084

МФО 335548 ПАО КБ «ПриватБанк» Краматорский

филиал р/с 26005053619315,

iskorkacamp@gmail.com

тел. 0506060535

Вих. № 29 «04» 09 2020р.

Довідка
про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Грицюти Оксани Федорівни
на тему:
«Виховання моральних цінностей у підлітків
в умовах літніх таборів відпочинку»
на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук
зі спеціальності 13.00.07 – теорія і методика виховання

Упродовж 2017 – 2019 років на базі ТОВ «Позаміський дитячий заклад оздоровлення та відпочинку «Іскорка» м. Святогірськ Донецької області проводилася експериментальна апробація матеріалів дисертаційного дослідження Грицюти О. Ф. з теми «Виховання моральних цінностей у підлітків в умовах літніх таборів відпочинку».

Заслужують на увагу дослідження автора стосовно необхідності впровадження у розважально-оздоровчий процес підлітків виховного елементу, для чого були сформульовані педагогічні умови, визначені форми та методи виховання моральних цінностей у підлітків в умовах літніх таборів відпочинку.

Практичне використання результатів роботи полягає у розробці концепції і створенні на її основі програми виховання моральних цінностей підлітків в умовах літніх таборів відпочинку.

Запропоновані дослідником форми і методи виховання моральних цінностей підлітків в умовах літніх таборів відпочинку, як показали проведені тести, опитування, анкети, спостереження виявилися ефективними: у вихованців покращилися розуміння важливості вибору і дотримання моральних цінностей. У вихователів табору зросли пізнання та розуміння процесу виховання моральних цінностей у підлітків та навички допомоги у збагаченні наявних цінностей.

Матеріали теоретичного та емпіричного дослідження Грицюти О. Ф. були представлені на навчальних семінарах педагогічного колективу ТОВ «Позаміський дитячий заклад оздоровлення та відпочинку «Іскорка», під час проведення методичних нарад, проходження педагогічної практики студентів у літньому таборі і отримали позитивні відгуки педагогічного колективу та адміністрації закладу, як такі, що сприяють розвитку моральних цінностей підлітків. Результати дослідження знайшли відображення в удосконаленні виховного процесу та при розробці методичного забезпечення для відпочинку підлітків.

Директор ТОВ «ПДЗОВ «Іскорка»

Прокопов А.В.